

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних та гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А. О. Руккас, канд. іст. наук, доц. (заст. відп. ред.) (Україна); Т.Ю. Пшеничний, канд. іст. наук (відп. секр.) (Україна); М. В. Борисенко, д-р іст. наук, проф. (Україна); І. Бутулis, д-р іст. наук, проф. (Латвія); Й. Вайченоніс, д-р філософії, проф. (Литва); В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф. (Україна); А. П. Коцур, д-р іст. наук, проф. (Україна); М. Кротофіль, д-р іст. наук, проф. (Польща); Т. Кузьо, д-р філософії (Канада); В. М. Литвин, д-р іст. наук, проф. (Україна); О. П. Машевський, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. М. Плохій, д-р іст. наук, проф. (США); А. Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф. (Україна); В. В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф. (Україна); Т. Г. Таірова-Яковлева, д-р іст. наук, проф. (Росія); Р. В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф. (Україна); С. Чанг, д-р філософії, проф. (США); М. Г. Щербак, д-р іст. наук, проф. (Україна)
Адреса редколегії	01601, Київ, вул. Володимирська, 60, к. 349 а, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 28.09.18 року (протокол № 2)
Атестовано	Міністерством освіти і науки України. Наказ № 515 від 16.05.16
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник Та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

BULLETIN

OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY

3(138)/2018

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

У виданні представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи та засоби їх розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин та методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів та студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Dr. Andrii Rukkas (Deputy Executive Editor) (Ukraine); Dr. Taras Pshenychnyy (Executive Secretary) (Ukraine); Prof. Myroslav Borysenko (Ukraine); Prof. Ilgvars Butulis (Latvia); Prof. Jonas Vaičenonis (Lithuania); Prof. Valerii Kapeliushnyi (Ukraine); Prof. Viktor Kolesnyk (Ukraine); Prof. Anatolii Kotsur (Ukraine); Prof. Maciej Krotofil (Poland); Dr. Taras Kuzio (Canada); Prof. Volodymyr Lytvyn (Ukraine); Prof. Oleh Mashevskyi (Ukraine); Prof. Viacheslav Mordvintsev (Ukraine); Prof. Anatolii Sliusarenko (Ukraine); Prof. Viktor Stavniuk (Ukraine); Prof. Serhii Plokhii (USA); Prof. Tetiana Tairova-Iakovleva (Russia); Prof. Rostyslav Terpylovskyi (Ukraine); Prof. Sidney H.H. Chang (USA); Prof. Mykola Shcherbak (Ukraine)
Editorial address	60, Volodymyrska str., of. 349 a, Kyiv, Ukraine, 01601 Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: bulletin.history@univ.net.ua; web: http://bulletin.history.univ.kiev.ua
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 2 of 28.09.2018)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Ministry of Justice of Ukraine. Registration certificate № 17218-5988 P of 10.11.10
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	14, T. Shevchenko blvrd., of. 43, Kyiv, Ukraine, 01601 Phone: +38 044 239 31 72, +38 044 239 32 22; fax: +38 044 239 31 28; e-mail: vpc@univ.kiev.ua ; web: http://vpc.univ.kiev.ua

ЗМІСТ

Автушенко І. Медичне та санаторно-курортне забезпечення військовослужбовців Збройних сил України, звільнених із військової служби та членів їхніх сімей (1991–2011)	5
Данилів Н. Еміграція євреїв з Радянського Союзу в політиці президентів США (1961–1989)	10
Івашко Р. Ювілейний рік середини XV ст. у Короні Польській.....	15
Кір'яков О. Перший похід Беотійського союзу на Спарту	19
Коваль А. Свобода і рабство як "цивілізаційні цінності".....	22
Косов О. Росія і США у 2004–2008 роках: основні напрями співпраці та політико-дипломатичного суперництва.....	25
Левченко В. Штрихи до портрету радянського історика Н.І. Межберга	31
Ляпіна О. "Забутий директор" (О.А. Назаревський і бібліотека Київського університету в 1920 – на початку 1930-х років)	40
Масний В. Розвиток доктринальних і концептуальних основ військової співпраці США з європейськими союзниками кінця 1950-х – другої половини 1960-х років	46
Могильний Л. Суспільно-політична позиція Всеволода Ганцова.....	50
Пуховаць Д. Повстання в Антіохії у 387 році від Різдва Христового.. ..	56
Пшеничний Т. Роль Української греко-католицької церкви у національному вихованні суспільства в першій половині XX ст.....	60
Тронь-Радомська А. Діяльність Українського центрального комітету з організації таборів для виховання молоді.....	64
Трохименко О. Зберігання подарунків, подарованих особам, уповноваженим на виконання функцій держави (німецька та українська практика).....	68
Ящук А. Офіційні веб-сайти міських рад як джерело для дослідження сучасної міської геральдики Південної України.....	71

РЕЦЕНЗІЇ ТА ХРОНІКИ

Рецензія на книгу "Кавказознавчі читання: збірник матеріалів" (Крюков В.)	76
Кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – 40 років (Ставнюк В., Охріменко О.).....	81
55-річчя кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (Ставнюк В., Охріменко О.).....	81

CONTENTS

Avtushenko I. Medical and Health Resort Support of the Retired Servicemen of the Armed Forces of Ukraine and Their Families Member (1991–2011).....	5
Danyliv N. US Presidents' Policy on the Jewish Emigration from the Soviet Union (1961–1989).....	10
Ivashko R. The Jubilee Year of the 15 th Century in the Kingdom of Poland	15
Kiriakov O. The First Spartan Campaign of the Boeotian League	19
Koval A. Liberty and Slavery as "Civilizational Values".....	22
Kosau A. Russia and the United States in 2004–2008: Main Directions of Cooperation and Political-Diplomatic Rivalry	25
Levchenko V. Touches to the Portrait of the Soviet Historian N.I. Mezherh.....	31
Liapina O. "Forgotten Director" (O. Nazarevskyi and the Library of Kyiv University during 1920's – at the Beginning of 1930's).....	40
Masnyi V. The Development of Doctrinal and Conceptual Bases of US Military Cooperation with European Allies in the late 1950's – Second Half of the 1960's	46
Mohylnyi L. Social and Political Views of Vsevolod Hantsov	50
Pukhovets D. The Riot of A. D. 387 in Antioch	56
Pshenychnyi T. The Role of the Ukrainian Greek Catholic Church in the National Education of Society in the First Half of the 20 th Century	60
Tron-Radomska A. The Activity of the Ukrainian Central Committee for the Organization of Camps for the Fostering of Youth	64
Trokhymenko O. Collection of the Gifts, Received by the Officials (The German and Ukrainian Practice).....	68
Yashchuk A. Official Websites of Cities Councils as a Source for the Study of Modern Urban Heraldry of the Southern Ukraine	71

REVIEWS AND CHRONICLES

Review: "Caucasian studies: Symposium" (Kriukov V.).....	76
40 th Anniversary of the Department of Ancient and Medieval History of V.N. Karazin Kharkiv National University (Stavniuk V., Okhrimenko O.)	81
55 th Anniversary of the Department of Ancient and Medieval History of Odessa I.I. Mechnikov National University (Stavniuk V., Okhrimenko O.)	81

**МЕДИЧНЕ ТА САНАТОРНО-КУРОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ,
ЗВІЛЬНЕНИХ ІЗ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ (1991–2011)**

На основі архівних джерел і публікацій проаналізовано рівень й умови медичного та санаторно-курортного забезпечення військовослужбовців Збройних сил України, звільнених із військової служби та членів їхніх сімей у період із 1991 по 2011 рр. Недостатнє бюджетне фінансування медичних та санаторно-курортних закладів Міністерства оборони України негативно позначилося на якості лікування військовослужбовців, звільнених у запас або відставку та членів їхніх сімей. Для врегулювання цієї проблеми у військових медичних закладах запроваджувалися платні послуги для цивільного населення, а зароблені кошти спрямовували на потреби військової медичної галузі. Статистичний аналіз показав, що щорічно стаціонарне лікування в поліклініках і госпітальях Міністерства оборони України проходило понад 30 тис. ветеранів військової служби й інвалідів війни.

У системі медичного обслуговування військовослужбовців одна із ключових ролей відводиться санаторно-курортному забезпеченню. Наголошено на тому, що скорочення кількості військових санаторіїв на початку 2000-х рр. негативно позначилося на забезпеченості санаторно-курортним лікуванням пенсіонерів Міністерства оборони України. Вивчено розподіл санаторно-курортних путівок між різними категоріями звільнених військовослужбовців. Визначено порядок надання та перелік пільг, які надавали ветеранам військової служби, недоліки та проблемні питання, що виникали в той час щодо медичного та санаторно-курортного забезпечення військовослужбовців Збройних сил України, звільнених із військової служби та членів їхніх сімей.

Ключові слова: військовослужбовці, медичне забезпечення, санаторно-курортне забезпечення, госпіталь, поліклініка, Збройні сили України, Міністерство оборони України.

Медичне та санаторно-курортне забезпечення є однією з основних складових соціального захисту військовослужбовців, звільнених із військової служби. Відповідно до чинного законодавства України, на заклади охорони здоров'я Міністерства оборони України (далі – МОУ) покладаються завдання щодо медичного та санаторно-курортного забезпечення військовослужбовців Збройних сил України (далі – ЗСУ), ветеранів військової служби, ветеранів війни та членів їхніх сімей.

Проблема повного забезпечення медичною допомогою військовослужбовців та членів їхніх сімей, які обслуговуються медичною службою Збройних сил, набуває особливої актуальності. Це обумовлено насамперед тим, що значно змінилася структура та чисельність контингентів, які обслуговуються лікувально-профілактичними закладами МОУ. З одного боку, зменшилася кількість військовослужбовців ЗСУ у зв'язку з їхнім значним скороченням, з іншого – військовослужбовці, звільнені з військової служби, з упродовженням платних послуг у цивільних лікувальних закладах надають перевагу лікуванню у військових поліклініках та госпітальях, а не за місцем проживання, як раніше.

У зв'язку з особливостями свого забезпечення, військовослужбовці, звільнені з військової служби та члени їхніх сімей ще залишаються поза увагою державних органів, які розробляють різноманітні програми, покликані поліпшити їхній соціальний захист. В Україні на сучасному етапі не існує жодної державної програми, спрямованої на поліпшення медичного та санаторно-курортного лікування цієї категорії населення. В умовах вкрай обмежених можливостей лікувально-профілактичних закладів ЗСУ, зазначені питання надзвичайно загострюються.

Аналіз останніх публікацій показує, що нині відсутні наукові праці, які б фундаментально досліджували медичне та санаторно-курортне забезпечення військовослужбовців, звільнених із військової служби та членів їхніх сімей в Україні. Зокрема, Ю. Романюк [17] у дисертаційному дослідженні проаналізувала оптимізацію системи лікувально-профілактичного забезпечення пенсіонерів МОУ. М. Бадюк, В. Гулько, Ю. Романюк [8, 9, 17] досліджували медико-соціальне обслуговування та організацію лікувально-профілактичного забезпечення

військових пенсіонерів. О. Шекера приділив увагу соціально-економічним аспектам формування системи медичного забезпечення ЗСУ [20].

Відповідно до ст. 11 Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей", "члени сімей військовослужбовців та осіб, звільнених у запас або у відставку, а також військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали інвалідами під час проходження військової служби або постраждали у полоні в ході бойових дій (війни) чи під час участі в міжнародних миротворчих операціях, якщо ці особи прослужили у Збройних силах України... не менш як 20 календарних років, мають право на медичне обслуговування у закладах Міністерства оборони України...

Пенсіонери – колишні військовослужбовці, які визнані інвалідами I та II груп внаслідок захворювання, пов'язаного із проходженням військової служби, забезпечуються путівками для санаторно-курортного лікування незалежно від виду пенсії, яку вони отримують. Інваліди III групи, звільнені з військової служби за станом здоров'я, які отримують пенсії по інвалідності, забезпечуються путівками для санаторно-курортного лікування за наявності медичних показань.

Військовослужбовці, звільнені з військової служби внаслідок захворювання, пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби, члени сімей військовослужбовців приймаються на обстеження і лікування до військово-медичних закладів охорони здоров'я в порядку, встановленому Міністерством оборони України, іншими утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями та правоохоронними органами" [15].

У жовтні 1995 р. розпорядженням начальника Головного військово-медичного управління Генерального штабу ЗСУ начальникам медичної служби видів ЗСУ, округів, військово-медичних установ центрального підпорядкування роз'яснювалось, що "...пенсіонери Міністерства оборони України мають право на позачергове... медичне обслуговування в госпітальях і поліклініках МОУ". Також у розпорядженні наголошувалось, що "виконуючи Закон України від 22 жовтня 1993 р. "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту",

унеможливити випадки необґрунтованих відмов у госпіталізації і наданні амбулаторної допомоги" [1, арк. 14].

Бюджетне фінансування медичної служби ЗСУ здійснювалося тільки на 15 % від щорічної реальної потреби, що не забезпечувало в повному обсязі надання медичних послуг, які гарантувалися державою. У зв'язку із цим керівництво Департаменту охорони здоров'я МОУ вимушене здійснювати розподіл коштів за пріоритетними напрямками діяльності медичної служби, які забезпечують оплату праці, комунальні послуги та першочергові потреби надання медичної допомоги і лікування хворих на мінімально гарантованому державному рівні.

В умовах складної економічної ситуації і формування ринкової економіки, одним зі шляхів урегулювання проблеми фінансування забезпечення військово-медичних закладів ЗСУ був пошук додаткових джерел фінансування. Зазвичай це надходження позабюджетних коштів, отриманих від надання платних медичних послуг іншим категоріям населення. У ЗСУ медична служба однією із перших, починаючи з 1995 р., упровадила в діяльність закладів охорони здоров'я механізм отримання позабюджетних коштів. Щорічно робота в цьому напрямі удосконалювалася, що дозволило отримати за 2005 р. військовим госпіталям та стоматологічним поліклінікам тільки від надання платних медичних послуг близько 27 млн грн, а також близько 75 млн грн – військовим санаторіям. Це значною мірою сприяло збереженню на належному рівні медичного забезпечення військовослужбовців, як однієї з важливих складових їхнього соціального захисту [13, с. 18]. Разом із тим, у наказі начальника Головного військово-медичного управління Генерального штабу ЗСУ йшлося: "При цьому не повинні погіршуватися доступність і якість медичного забезпечення військовослужбовців та інших осіб, які мають право на безкоштовне лікування" [2, арк. 20].

Таким чином, військово-медичне відомство прикладало зусилля щодо надання безкоштовного медичного обслуговування військовослужбовцям, звільненим із військової служби та членам їхніх сімей в умовах скрутного економічного становища і робило все, щоб запобігти зниженню рівня надання медичної допомоги.

Водночас залучення позабюджетних коштів не вирішує всіх проблем, які мають місце в системі медичного обслуговування. З огляду на це, упровадження ефективних механізмів фінансування є важливою складовою цілісного процесу реформування військової охорони здоров'я. Ідеться, насамперед, про формування багатоканальної системи фінансування галузі.

24 березня 1998 р. був прийнятий Закон України "Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист". Відповідно до ст. 6 закону ветеранам військової служби були надані такі пільги:

- безоплатне користування закладами охорони здоров'я МОУ, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, інших центральних органів виконавчої влади та військових формувань;
- першочергове придбання ліків за рецептами лікарів; першочергове медичне обстеження, диспансеризація та госпіталізація;

- першочергове безоплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів), безоплатне забезпечення протезами та протезно-ортопедичними виробами;

- переважне право на забезпечення санаторно-курортним лікуванням у санаторіях МОУ, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, інших центральних органів виконавчої влади та військових формувань з оплатою 25 відсотків вартості путівок ветеранами військової служби і 50 відсотків – членам їхніх сімей [16].

Наприкінці 1999 р. Головне управління виховної роботи МОУ інформувало, що ветерани військової служби, учасники бойових дій, інваліди й учасники війни, а також особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, члени їхніх сімей, якщо вони є пенсіонерами МОУ, одержують ліки у військово-медичних закладах ЗСУ безкоштовно.

МОУ вирішувалося питання збільшення кількості путівок до 20 % у міжсезонний період для забезпечення пенсіонерів, ветеранів та інвалідів і членів їхніх сімей [3, арк. 86].

Оскільки надання медичної допомоги військовослужбовцям, пенсіонерам Міністерства оборони України та іншим категоріям фінансується з бюджету за окремою бюджетною програмою 2101080 "Медичне лікування, реабілітація та санаторне забезпечення особового складу Збройних сил України, ветеранів військової служби та членів їх сімей, ветеранів війни", важливо зазначити, що норми обраховуються тільки на контингент, що має право на обслуговування. Статистичні дані про надання медичних послуг за плату населенню не беруть до уваги. Ураховуючи постійне недофінансування медичної служби (30–40 % від потреби), заклади охорони здоров'я МОУ змушені заробляти кошти за рахунок надання медичних послуг за плату населенню. Більша частина зароблених коштів за спеціальним фондом (до 53 %) витрачалася на закупівлю лікарських засобів та витратних матеріалів (виробів медичного призначення). Навіть за такої змішаної системи фінансування існували непоодинокі випадки закупівлі лікарських засобів та виробів медичного призначення військовослужбовцями та пенсіонерами Міністерства оборони України за власні кошти [11, с. 263].

У період із 2001 по 2007 рр. на стаціонарному лікуванні в Головному військово-медичному клінічному центрі "Головний військовий клінічний госпіталь" перебувало 47 тис. 342 пенсіонери МОУ, що в середньому складало 28 % від загальної кількості госпіталізованих хворих. Причому загальна кількість пенсіонерів МОУ, так і їхня частка серед інших категорій хворих, щорічно збільшувалася (від 25,2 % у 2001 р. до 30,6 % у 2007 р.) [18, с. 67].

У 2011 р. місткість військово-медичних клінічних центрів, військових госпіталів та військових лазаретів становила 5,95 тис. ліжок-місць. Щорічно проходили стаціонарне лікування понад 30 тис. ветеранів війни та військової служби. Про кількість ветеранів війни та військової служби, що пройшли стаціонарне лікування, свідчить табл. 1, яку було складено на основі даних, наведених у Білій книзі – 2011 [10, с. 49].

Таблиця 1. Стаціонарне лікування ветеранів війни та військової служби у період із 2006 по 2011 рр.

Кількість ветеранів війни та військової служби, що пройшли стаціонарне лікування по роках (у тис.)					
2006	2007	2008	2009	2010	2011
36,6	36,9	33,7	37,9	35,8	36,4

Окремо необхідно зупинитися на стані фінансування системи медичного забезпечення ЗСУ. Аналіз фінансу-

вання свідчить, що між запланованим і фактичним виділенням коштів за загальним і спеціальним фондом

існує значна відмінність, що впливає на стан медичного забезпечення ЗСУ [20, с. 117].

Потреба в медичній допомозі зростала, але її забезпечення в межах недостатнього бюджетного фінансування в повному обсязі ставало фактично неможливим, у тому числі за рахунок необґрунтованого утримання значної кількості медичних установ у Збройних силах. Існуючий принцип утримання мережі лікувально-профілактичних закладів ЗСУ за рахунок бюджетного фінансування обмежував їхні можливості щодо розподілу основної частини ресурсів без зв'язку з результатами діяльності, а в низці випадків перешкоджав реформуванню системи медичного забезпечення. Як результат, 63,8 % опитаних керівників закладів, частин і підрозділів медичної служби ЗСУ оцінили рівень забезпеченості підлеглих військово-медичних частин приладами діагностики і лікування як незадовільний.

Для вирішення цієї проблеми було розроблено й обґрунтовано механізм фінансування медичного забезпечення ЗСУ за рахунок упровадження медичного страхування військовослужбовців, що дозволило б поліпшити функціонування військово-медичної служби (проект Указу Президента України "Про фінансування та медичне страхування військовослужбовців ЗС України та інших структур сектору безпеки держави") та підвищити рівень соціального захисту військовослужбовців шляхом надання гарантованої медичної допомоги у військово-медичних закладах. Створення правової основи діяльності страхової медицини у Збройних силах підтримала майже половина опитаних респондентів – офіцерів вищого командного складу (47,79 %), офіцерів контрактної служби (42,81 %) та військовослужбовців контрактної служби (51,57 %). Близько 40 % респондентів не визначились та не ознайомлені із правовими засадами медичного страхування [20, с. 226].

На думку Ю. Романюк, доцільно проводити поетапне збільшення державних асигнувань на галузь охорони здоров'я, підвищувати ефективність їхнього використання та якості медичних послуг. Як показують результати проведеного нею соціологічного опитування серед військових пенсіонерів Київського гарнізону, якістю наданих медичних послуг в лікувально-профілактичних закладах МОУ задоволені 358 респондентів (74,58 $\pm$ 2,30 %); 33 (6,87 $\pm$ 4,40 %) не змогли дати відповідь, оскільки медичними послугами у військових лікувальних закладах останнім часом не користувалися, 89 респондентів (18,54 $\pm$ 4,12 %) – не задоволені якістю медичних послуг. Серед основних причин незадоволеності послугами респонденти виокремили: комерційну налаштованість медичних працівників, низький рівень їхньої професійної підготовки, недостатнє забезпечення медичним майном та медикаментами, застаріле обладнання [18, с. 99].

У системі медичного обслуговування військовослужбовців одна із ключових ролей відводилася санаторно-курортному забезпеченню. Відповідно до законодавства, військовослужбовці, звільнені з військової служби та діючі військовослужбовці ЗСУ, а також члени їхніх сімей, могли поправити здоров'я в будинках відпочинку і санаторіях відповідного профілю, що перебували на балансі Міністерства оборони України.

Із проголошенням незалежності у 1991 р. на території України існувало 26 військових санаторіїв і 3 будинки відпочинку на 14 515 ліжок [18, с. 102]. На 2001 р. у Міністерстві оборони України залишилося 16 військових санаторіїв та жодного будинку відпочинку.

Згідно з доповіддю начальника Головного військово-медичного управління МОУ – начальника медичної служби ЗСУ генерал-лейтенанта медичної служби

В. Білого від 9 січня 1999 р., на санаторно-курортному забезпеченні в лікувально-оздоровчих закладах МОУ перебувало: пенсіонерів МОУ – 409 053 осіб, членів їхніх сімей – 375 000 осіб [4, арк. 90]. Це була доволі велика кількість військовослужбовців, звільнених із військової служби та членів їхніх сімей, які потребували медичного забезпечення в умовах недостатнього фінансування та скорочення медичних працівників.

Внаслідок проведення різних реорганізацій і передачі військових санаторіїв до інших відомств (хоча зміна підпорядкування, перепрофілювання військово-медичних закладів охорони здоров'я, санаторно-курортних та оздоровчих закладів Міністерства оборони України заборонялося законодавством), у підпорядкуванні МОУ залишилось 10 санаторіїв, а саме: одне санаторне відділення у Військово-медичному клінічному центрі у Вінниці й шість Центрів медичної реабілітації та санаторного лікування: "Алупкінський", "Крим", "Пуща-Водиця", "Судак", "Трускавецький", "Феодосійський", два санаторії: "Хмільник" та Євпаторійський центральний дитячий та Державне підприємство Міністерства оборони України "Сакський центральний військовий клінічний санаторій ім. М.І. Пирогова", які розраховані на 5550 ліжок-місць. Отже, загальна кількість ліжок-місць за 20 років скоротилася майже втричі, що негативно позначилося на якості санаторно-курортного забезпечення звільнених військовослужбовців і членів їхніх сімей.

Незважаючи на загалом невеликий ліжковий фонд, на 2011 р. у Міністерстві оборони України на санаторно-курортному забезпеченні перебувало 1,2 млн осіб, з них 365 тис. військовослужбовців запасу та у відставці, 149 тис. військовослужбовців ЗСУ та понад 584 тис. членів їхніх сімей. Однак через недофінансування, щорічно тільки 7 % мало можливість отримати санаторно-курортне лікування.

Згідно з Інструкцією про порядок санаторно-курортного забезпечення у ЗСУ, у 1993 р. для військовослужбовців та пенсіонерів МОУ в санаторії виділялося 60 % путівок, а в будинки відпочинку – 40 %; для членів сімей військовослужбовців та членів сімей пенсіонерів МОУ – 30 %, у будинки відпочинку – 40 % [5, арк. 149]. У 1994 р. були внесені зміни до цієї Інструкції, а саме: відбувався перерозподіл путівок між санаторіями і будинками відпочинку. Для військовослужбовців та пенсіонерів МОУ в санаторії стало виділятися 40 % путівок, а в будинки відпочинку – 50 %; для членів сімей військовослужбовців та членів сімей пенсіонерів МОУ у санаторії – 50 %, у будинки відпочинку – 40 % [6, арк. 206]. Члени сімей, а також вдови та неповнолітні діти офіцерів, що прослужили 20 років і більше та перебували в запасі або у відставці й померли, мали право на санаторно-курортне лікування з оплатою 25 % вартості путівки [5, арк. 153].

Незважаючи на те, що, наприклад, у 1996 р. на утримання військових санаторіїв було виділено з бюджету МОУ тільки 15 % коштів від їхньої потреби [7, арк. 134], військове керівництво робило все, щоб не допустити зниження рівня надання медичної допомоги військовослужбовцям і пенсіонерам МОУ в умовах недостатнього бюджетного фінансування.

Упродовж 1996 р. у військових санаторіях МОУ було оздоровлено 6300 офіцерів, які перебували в запасі та у відставці, 5900 інвалідів війни [19, с. 4]. Цього, звісно, замало для повного забезпечення потреб звільнених військовослужбовців ЗСУ та членів їхніх сімей, але це був той максимум, який тоді могло надати військове відомство.

Відповідно до чинного законодавства України, право на безоплатне санаторно-курортне лікування надається

інвалідам війни, учасникам бойових дій та учасникам ліквідації аварії на ЧАЕС (1–2 категорії). За даними Пенсійного фонду України, у 2007 р. загальна чисельність інвалідів війни із військовослужбовців становила 11 926 осіб, учасників ліквідації аварії на ЧАЕС (із військових пенсіонерів) першої категорії – 12 818 осіб, другої

категорії – 14 934 особи. Окрім зазначеного, санаторно-курортним лікуванням на пільгових умовах користуються військовослужбовці ЗСУ та члени їхніх сімей, працівники ЗСУ, ветерани військової служби та члени їхніх сімей [18, с. 103]. Кількість розподілу санаторно-курортних путівок на пільгових умовах представлена в табл. 2.

Таблиця 2. Розподіл санаторно-курортних путівок у період із 2001 по 2008 рр.

Рік	Категорії путівок	
	Безоплатні	Пільгові для пенсіонерів МО та членів їхніх сімей
2001	9252	13704
2002	3645	7933
2003	3039	6673
2004	5701	6354
2005	8367	9948
2006	8799	7013
2007	6765	9179
2008	7683	11303

З наведених даних видно, що впродовж 2007–2008 рр. спостерігалася тенденція до відносного збільшення кількості пільгових путівок для пенсіонерів МОУ та членів їхніх сімей, але на тлі загального зменшення ліжкового фонду, кількість виділених путівок залишалася меншою, ніж у 2001 р. [18, с. 103].

Слід зауважити, що до 2005 р. право на пільгове санаторно-курортне забезпечення у військових санаторно-

курортних закладах мали всі пенсіонери МОУ, проте пізніше, зі зміною законодавства, це право мали тільки ветерани військової служби, яких серед військових пенсіонерів нараховується близько 240 тис. [17, с. 87]. У табл. 3 наведені дані щодо забезпечення пенсіонерів ЗСУ (у т. ч. інвалідів) санаторно-курортними путівками.

Таблиця 3. Забезпеченість санаторно-курортним лікуванням пенсіонерів Міністерства оборони України

Рік	Чисельність контингенту		Кількість виділених путівок		Забезпеченість путівками (%)	
	усього	у т. ч. інваліди	усього	у т. ч. інваліди	усього	у т. ч. інваліди
2003	358 000	19965	3381	2884	9,4	144,4
2004	362 000	18880	3217	4088	8,8	216,5
2005	364 000	16381	5053	6389	13,8	390,0
2006	239 000	13434	4403	6915	18,4	514,7
2007	240 000	11926	5754	4881	23,9	409,2

Як видно з табл. 3, починаючи із 2005 р., рівень забезпечення путівками пенсіонерів МОУ зростає. Забезпеченість інвалідів – колишніх військовослужбовців санаторно-курортним лікуванням можна охарактеризувати як задовільне, оскільки зазначена категорія могла скористатися своїм правом на лікування лише в середньому один раз на 3 роки. У 2009 р. санаторно-курортне лікування пройшли 3314 ветерани військової служби і 4096 ветеранів та інвалідів війни [12, с. 6].

На парламентських слуханнях у травні 2012 р. зазначалося, що пенсіонер – колишній військовослужбовець може розраховувати на оздоровлення за чергою раз на 6–7 років. Так, якщо у 2010 р. було виділено 11 655 санаторно-курортних путівок, то у 2011 р. – 9531, тобто, на 2124 путівки менше [14, с. 72–73].

Отже, забезпеченість санаторно-курортним лікуванням пенсіонерів МОУ не відповідає потребам зазначеної категорії та спонукає до пошуку нових шляхів її реалізації. Дослідниця Ю. Романюк зазначає, що одним із шляхів вирішення цієї проблеми може бути удосконалення системи медичної реабілітації пенсіонерів МОУ на інших етапах надання медико-санітарної допомоги, зокрема в амбулаторно-поліклінічних умовах та вдома [18, с. 109].

Ураховуючи вище викладене, поліпшення системи медичного забезпечення військовослужбовців, звільнених із військової служби, необхідно здійснювати за такими напрямками, як:

- збільшення державних асигнувань на медичне забезпечення зазначеної категорії, їхнє ефективне використання;
- підвищення якості медичних послуг;

- удосконалення медичної допомоги військовим пенсіонерам тощо.

Відповідно до Програми розвитку системи медичного забезпечення Збройних сил України на 2006–2011 рр., затвердженої наказом міністра оборони України від 24 листопада 2006 р. № 678, у медичній службі Збройних сил України була впроваджена трирівнева система управління: Департамент охорони здоров'я Міністерства оборони України – Військово-медичні клінічні центри – військово-медичні заклади та медична служба військових частин. Наказом Міністра оборони України від 10 травня 2007 р. № 235 "Про затвердження Положення про організацію та здійснення медичного забезпечення Збройних сил України за територіальним принципом" на військово-медичні клінічні центри було покладене завдання здійснювати медичне забезпечення військових частин і закладів, дислокованих у зоні відповідальності.

Проте сьогодення свідчить, що зазначена трирівнева управлінська вертикаль медичної служби недосконала, оскільки медична служба військових частин і закладів фактично не підпорядкована Військово-медичним клінічним центрам, що створює проблемні питання в організації медичного забезпечення за територіальним принципом. Також відсутня пряма взаємодія з медичною службою видів ЗСУ.

Отже, аналіз медичного та санаторно-курортного забезпечення військовослужбовців ЗСУ, звільнених із військової служби та членів їхніх сімей показав, що через недостатнє фінансування, на жаль, цим категоріям не в повному обсязі надавалися медичні послуги в закладах охорони здоров'я МОУ. Саме тому медична служба ЗСУ шукала додаткові джерела фінансування,

зокрема шляхом уведення платних медичних послуг для цивільного населення, які проходили лікування у військових госпіталях і поліклініках МОУ.

Слід зауважити, що у зв'язку зі скороченням кількості військових санаторіїв на початку 2000-х рр., ветерани військової служби могли розраховувати на оздоровлення за чергою раз на 6–7 років. До 2005 р. право на пільгове санаторно-курортне забезпечення у військових санаторіях мали всі пенсіонери МОУ, проте зі зміною законодавства – тільки ветерани військової служби.

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МОУ) м. Київ, ф. 4366, оп. 53227, спр. 3, 24 арк.
2. ГДА МОУ, ф. 4366, оп. 53227, спр. 4, 61 арк.
3. ГДА МОУ, ф. 3697, оп. 30715, спр. 393, 100 арк.
4. ГДА МОУ, ф. 3697, оп. 30715, спр. 516, 249 арк.
5. ГДА МОУ, ф. 3697, оп. 19839, спр. 6, 256 арк.
6. ГДА МОУ, ф. 3697, оп. 22540, спр. 27, 234 арк.
7. ГДА МОУ, ф. 3697, оп. 27089, спр. 23, 230 арк.
8. Бадюк М.І. Стан лікувально-профілактичної допомоги пенсіонерам МО України (за даними мед.-соц. опитування) / М.І. Бадюк, Т.А. Бібік, Ю.А. Романюк // *Військова медицина України*. – 2008. – Т. 8, № 3. – С. 5–12.
9. Бадюк М.І. Про стан здоров'я пенсіонерів Міністерства оборони України / М.І. Бадюк, В.М. Гулько, Ю.А. Романюк // *Проблеми військової охорони здоров'я*. – 2007. – № 18. – С. 17–23.
10. Біла книга – 2011. Збройні сили України / О. Затирайко та ін.; за ред. В. Можаровський. – К.: МОУ, 2012. – 84 с.
11. Методичні підходи до нормування лікарських засобів у Збройних силах України на мирний час / А.Г. Голуб та ін. // *Проблеми військової охорони здоров'я*. – 2012. – Вип. 33. – С. 260–266.
12. Каменецький В. Заради зцілення – фізичного й духовного / В. Каменецький // *Народна армія*. – 2012. – 29 лют. – С. 6.
13. Мельник П.С. Програма розвитку системи медичного забезпечення Збройних сил України на 2006–2011 рр. / П.С. Мельник // *Військова медицина України*. – 2006. – Т. 6 (3). – С. 5–25.
14. Парламентські слухання "Про стан та перспективи розвитку воєнної організації та сектору безпеки України" / за заг. ред. І.М. Грабовенка. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 160 с.
15. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2011-12/ed19911220>. – Дата звернення: 10.04.2017.
16. Про статус ветеранів військової служби та їх соціальний захист: Закон України від 24.03.1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/203/98-%D0%B2%D1%80/ed19980324> – Дата звернення: 31.01.2018.
17. Романюк Ю.А. Госпіталізована захворюваність пенсіонерів МОУ / Ю.А. Романюк // *Український науково-медичний молодіжний журнал: міжнар. наук.-практ. конф., присвячена Всесвітньому дню здоров'я 2009 р.* – тези доп. – 2009. – № 1. – С. 87.
18. Романюк Ю.А. Медико-соціальне обґрунтування оптимізації системи лікувально-профілактичного забезпечення пенсіонерів Міністерства оборони України [текст] : дис. ... канд. мед. наук: 14.02.03 / Романюк Юлія Анатоліївна; Укр. військ.-мед. акад. – К., 2010. – 198 с.
19. "Тільки реформа управління може розв'язати проблеми військової медицини": інтерв'ю з генерал-майором медичної служби М. Вовкодавом // *бесіду вів К. Пясецький* // *Народна армія*. – 1997. – 7 трав. – С. 4.
20. Шекера О.Г. Соціально-економічні аспекти формування системи медичного забезпечення Збройних сил України / О.Г. Шекера. – К.: ЕКМО, 2006. – 274 с.

References

1. Haluzeviy derzhavnyi arkhiv Ministerstva obrony Ukrainy (HDA MOU) [Sectoral State Archive of the Ministry of Defence of Ukraine], m. Kyiv, fond 4366, opis 53227, sprava 3, 24 arkushy.
2. HDA MOU, fond 4366, opis 53227, sprava 4, 61 arkushy.
3. HDA MOU, fond 3697, opis 30715, sprava 393, 100 arkushy.
4. HDA MOU, fond 3697, opis 30715, sprava 516, 249 arkushy.
5. HDA MOU, fond 3697, opis 19839, sprava 6, 256 arkushy.
6. HDA MOU, fond 3697, opis 22540, sprava 27, 234 arkushy.
7. HDA MOU, fond 3697, opis 27089, sprava 23, 230 arkushy.
8. BADIUK, M.I., BIBIK T.A., ROMANIUK YU.A. (2008) Stan likuvalno-profilaktychnoi dopomohy pensioneram MO Ukrainy (za danyimi medyko-sotsiologichnoho opytuvannia) [The Conditions of Therapeutic and Preventive Help for Retirees of the Ministry of Defence of Ukraine]. *Viiskova medytsyna Ukrainy*. Vol. 8, No. 3, pp. 5–12. [In Ukrainian]
9. BADIUK M.I., HULKO V.M., ROMANYUK YU.A. (2007) Pro stan zdorovia pensioneriv Ministerstva obrony Ukrainy [About the Health Status of Retirees of the Ministry of Defence of Ukraine]. *Problemy viiskovoi okhorony zdorovia*. 18, pp. 17–23. [In Ukrainian]
10. ZATYNAIKO, O. et al. (2012) Bila knyga – 2011. Zbroini Syly Ukrainy [White Book – 2011. Armed Forces of Ukraine]. Kyiv: Ministerstvo obrony Ukrainy. [In Ukrainian]
11. HOLUB, A.H. et al. (2012) Metodychni pidkhody do normuvannia likarskykh zasobiv u Zbroinykh Sylakh Ukrainy na myrnyi chas [Methodical Approaches to the Rationing of Medications in the Armed Forces of Ukraine during the Peaceful Time]. *Problemy viiskovoi okhorony zdorovia*. 33, pp. 260–266. [In Ukrainian]
12. KAMENETSKYI, V. (2012) Zarady ztsilennia – fizychnoho i dukhovnoho [For the Physical and Mental Health]. *Narodna armia*. February, 29, p. 6. [In Ukrainian]
13. MELNYK, P.S. (2006) Prohrama rozvytku systemy medychnoho zabezpechennia Zbroinykh Syl Ukrainy na 2006–2011 [The Medical Care System Development Program of the Armed Forces of Ukraine]. *Viiskova medytsyna Ukrainy*. Vol. 6, No. 3, pp. 5–25. [In Ukrainian]
14. HRABOVENKO, I.M. (2012) Parlamentski slukhannia "Pro stan ta perspektivy rozvytku voiennoi orhanizatsii ta sektoru bezpeky Ukrainy" [The Parliamentary Hearings "About the Conditions and Prospective of the Development of the Military Organization and the Security Sector of Ukraine"]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [In Ukrainian]
15. Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtiv i chleniv yikh simi: Zakon Ukrainy [About the Social and Legal Protection of Servicemen and their Relatives: The Law of Ukraine]. № 2011-XII [1991]. [Online] Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2011-12/ed19911220> [Accessed: 10 April 2017]. [In Ukrainian]
16. Pro status veteraniv viiskovoi sluzhby ta yikh sotsialnyi zakhyst: Zakon Ukrainy. [1998] [About the Status of the Veterans of Military Service and their Social Protection: The Law of Ukraine]. [Online] Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/203/98-%D0%B2%D1%80/ed19980324> [Accessed: 31 Sichen 2018]. [In Ukrainian]
17. ROMANIUK, YU.A. (2009) Hospitalizovana zakhvoriuvanist pensioneriv MOU [The Sickness Rate of the Hospitalised Retirees of the Ministry of Defence of Ukraine]. In: *Ukrainskyi naukovo-medychnyi molodizhnyi zhurnal: Proceedings of the International Scientific Conference to commemorate the 'World Healthcare Day'*. 1, p. 87. [In Ukrainian]
18. ROMANIUK, YU.A. (2010) Medyko-sotsialne obgruntuвання optymizatsii systemy likuvalno-profilaktychnoho zabezpechennia pensioneriv Ministerstva obrony Ukrainy [Medical-Social Explanation for Optimization of Medicoprophyllactic Provision System of Pensioners of Ministry of Defense of Ukraine]. Unpublished thesis (Ph. D. in Medical Science), Ukrainian Military Medical Academy, Kyiv. [In Ukrainian]
19. PIASETSKYI, K. (1997) "Tilky reforma upravlinnya mozhe rozvyazaty problemy viiskovoi medycyny": [Interviu z heneral-maiorom medychnoyi sluzhby M. Vovkodavom] ["Only the Reform of the Management could solve the Problems of the Military Medicine": Interview with Brigadier General of Medical Service M. Vovkodav]. *Narodna armia*. May, 7, P. 4. [In Ukrainian]
20. SHEKERA, O.H. (2006) Sotsialno-ekonomichni aspekty formuvannia systemy medychnoho zabezpechennia Zbroinykh Syl Ukrainy [The Formation of the System of Medical Supply of the Armed Forces of Ukraine: Social and Economical Aspects]. Kyiv: EKMO. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 25.04.18

I. Avtushenko, Ph. D. in History, Associate Professor
National Transport University, Kyiv, Ukraine

MEDICAL AND HEALTH RESORT SUPPORT OF THE RETIRED SERVICEMEN OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND THEIR FAMILIES MEMBERS (1991–2011)

The level and conditions of medical and health resort support for retired servicemen of the Armed Forces of Ukraine and their families members from 1991 to 2011 are analyzed in the article on the basis of archival sources and publications. Insufficient budget financing of the medical and sanatorium and resort establishments of the Ministry of Defense of Ukraine negatively affected the treatment's quality of the dismissed or retired servicemen and their families members. In order to improve this problem in military hospitals introduced paid services for the civilian population, and the proceeds went to the needs of the military medical industry. Statistical analysis showed that annually stationary treatment in polyclinics and hospitals of the Ministry of Defense of Ukraine was held by more than 30 thousand veterans of military service and disabled people of war.

In the system of medical servicing of servicemen, one of the key roles is given to sanatorium and resort support. It is noted that the reduction in military sanatorium in the early 2000 s negatively affected the provision of sanatorium treatment for pensioners of the Ministry of Defense of Ukraine. The distribution of sanatorium and resort vouchers between different categories of dismissed servicemen was studied. The procedure for providing and the list of privileges granted to veterans of military service, deficiencies and problematic issues that aroused at that time regarding the medical and sanatorium and resort support of servicemen of the Armed Forces of Ukraine dismissed from military service and their families were determined.

Keywords: *servicemen, medical support, sanatorium and resort support, hospital, polyclinic, the Armed Forces of Ukraine, the Ministry of Defense of Ukraine.*

УДК 327:[328.132.7(73):314.151.3(=411.16:47)]"1961/1989"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.2>

Н. Данилів, асп.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

ЕМІГРАЦІЯ ЄВРЕЇВ ІЗ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В ПОЛІТИЦІ ПРЕЗИДЕНТІВ США (1961–1989)

Проаналізовано характерні риси й особливості політики адміністрацій президентів США у питанні еміграції євреїв із Радянського Союзу. Охарактеризовано передвиборчі обіцянки щодо лібералізації еміграційного законодавства та рівень їхньої фактичної реалізації. Визначено внутрішні та зовнішні фактори, що вплинули на рішення президентів та їхніх адміністрацій. Зокрема, ідеться про заміну консервативних засад імміграційної політики на значно демократичніші позиції. У зовнішній політиці підтримка єврейської еміграції з Радянського Союзу стала однією зі стратегій ведення "холодної війни". Розглянуто силу впливу американсько-єврейського лобі, яке своїми організованими акціями спонукало політиків до ухвалення вагомих рішень. Зроблено висновки щодо умов, які впливали на формування та трансформацію поглядів адміністрації президента на розвиток зазначеної політики.

Ключові слова: адміністрація президента США, еміграція євреїв з СРСР, Ізраїль, США, міждержавні відносини.

Важливим елементом політики США щодо єврейської еміграції з Радянського Союзу є передвиборча риторика кандидатів на найвищий державний пост і політика новообраних президентів. Особисте зацікавлення в отриманні більшої кількості голосів у передвиборчій гонці та бажання заручитися підтримкою уже на посаді мотивували політиків співпрацювати з усіма можливими категоріями суспільства.

Під час проведення дослідження опрацьовано дотичні до порушення проблеми праці, зокрема: М. Фрідмана та А. Чеміна [17], П. Бувадьди [10], Ю. Кошаровського [3], В. Енгеля [6], що комплексно проаналізували проблематику еміграції євреїв із Радянського Союзу, та частково охарактеризували політичне сприйняття цього явища в американському політикумі. Детальніше, у контексті відзначення якихось річниць чи важливих подій, безпосередньо політику президентів США досліджували І. Стол [39], Дж. Маоз [23], Б. Босток [8], П. Кенгур [22] – відомі американські журналісти та науковці. Джерельною основою публікації є мемуари (С. Чарного [5]) та інтерв'ю (Н. Щаранського [1]). Крім того, опрацьовано виступи конгресменів [13, 14, 15] та з'ясовано їхню позицію щодо зменшення квот на виїзд з СРСР; промови президентів [16, с. 31; 28; 37] на різноманітних з'їздах та конференціях [11, 12], ініційованих американськими євреями з метою допомоги своїм побратимам; зустрічі президентів із прем'єр-міністрами Ізраїлю та обговорення зовнішньополітичних ініціатив обох країн [30].

Мета статті полягає в аналізі особливостей політики адміністрації президентів США щодо еміграції євреїв із Радянського Союзу (1961–1989). Реалізація поставленої мети полягає в таких завданнях: охарактеризувати зміст, бачення та спроможність розв'язання проблеми еміграції євреїв із Радянського Союзу в адміністрації президентів; проаналізувати силу впливу американсько-єврейського лобі; з'ясувати роль і вагомість питання в контексті внутрішньої та зовнішньої політики кожного із президентів.

Джон Кеннеді, як кандидат у президенти, мало цікавився проблематикою радянських євреїв і не зовсім підтримував усі влаштовані акції на підтримку останніх, вважаючи, що країна повинна вирішувати більш значущі завдання. Проте, уже після перемоги на президентських виборах, він змінив свою позицію, можливо, ураховуючи той факт, що Льюїс Вайнштайн – голова Національної консультативної ради з питань зв'язків із громадськістю, член президентської команди, євреї за походженням – посприяв збільшенню кількості голосів на користь представника Демократичної партії саме від єврейської громади [17, с. 110].

Сам Л. Вайнштайн згодом згадував, що в одній із приватних розмов попросив Дж. Кеннеді застосувати

свій вплив у розмові з радянським лідером щодо критичної ситуації, пов'язаної з євреями, зазначивши, що з усіх американських президентів лише Теодор Рузвельт наважився відверто говорити про погроми, ще за царювання Миколи II. Тоді Кеннеді, за словами Вайнштайна, не забарився з відповіддю: "Ось перед тобою стоїть ще один такий президент" [39].

Маєр Фельдман – ще один помічник в адміністрації Дж. Кеннеді, який, стежачи за міжнародними подіями, неодноразово згадував про складнощі еміграції радянських євреїв [21]. Очевидно, що неабиякий вплив на політику та рішення президента справляли євреї за походженням, зокрема Авраам Рібкофф – секретар із питань охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення та Артур Гольдберг – секретар праці [36, с. 91].

На серйозніший рівень обговорення ця проблема вийшла в 1963 р., після проведення першої великої міжнародної конференції у Парижі, на якій, зокрема, намагалися знайти шляхи подолання кризи в нереалізації еміграційних запитів радянського єврейства. Цього ж 1963 р. у Сполучених Штатах відбулися дві взаємопов'язані події, що фактично підкреслили наявність активної єврейської діаспори. З'їзд Клівлендського комітету щодо випадків антисемітизму в СРСР, створеного під керівництвом Луї Розенблюма, згодом першого президента Американського єврейського комітету [40], та проведена конференція у Нью-Йорку стосовно "статусу євреїв у Радянському Союзі" – підняли американсько-єврейську общину на новий рівень усвідомлення проблематики [11]. Тоді всі лідери ухвалили рішення про те, що "американські євреї більше мовчати не будуть, і робитимуть усе можливе для допомоги їхнім побратимам, що залишилися у тоталітарному Радянському Союзі" [17, с. 30].

Через отримання широкого розголосу справа дійшла і до Конгресу, де питання "Юдеї та юдаїзм у Радянському Союзі" врешті винесли на розгорнуте обговорення. Головний доповідач Філіп Гарт, сенатор із Мічигану, розповів про асиміляцію та дискримінацію трьох мільйонів євреїв, назвавши політику Радянського Союзу, культурним геноцидом: "Синагоги закривають, рабів арештовують; забороняють утворювати єврейські школи та організації, публікувати літературу, практикувати обряди..." [13]. Зрештою, було зроблено кілька важливих висновків. Найперше, наголошувалося на відмінності між царськими погроми (основною метою яких було лише обмеження місць проживання) та радянським антисемітизмом, який фактично руйнував юдаїзм як такий [13].

Ці події підштовхнули Дж. Кеннеді до розуміння про можливість маніпуляції фактами дискримінації у Радянському Союзі і політичному маневруванні на Близькому

Сході [43]. Більше того, на президента вплинули уже здавна напрацьовані дружні взаємовідносини з державою Ізраїль, у якій він вбачав своєрідного союзника: "Ми маємо традиційно продовжувати дружні зв'язки з Ізраїлем, із країною, яка, так само як і ми, прагне віднайти шлях до свободи" [37]; "Ми прагнемо миру та процвітання для всього Близького Сходу, дух сіонізму проліювався на неограничену мудрість та наполегливість..." [46].

Через вище перераховані причини Дж. Кеннеді ставав щоразу прихильнішим до формування сприятливої політики у вирішенні зазначеного питання, зокрема на зустрічі з радянським міністром закордонних справ Андрієм Громико президент виголосив своє невдоволення щодо недотримання прав людини у СРСР [17, с. 32]. Згодом, через наполягання Американського єврейського комітету (АЖС), відбулася чотиригодинна зустріч між кількома представниками кабінету Кеннеді й Анатолієм Добриніним. Незважаючи на підбір значної кількості підтвердженої інформації, радянський дипломат запевняв, що ніякого переслідування євреїв не зазнають [45, с. 188].

За наступника Дж. Кеннеді, Ліндона Джонсона, проголосувало близько 90 % єврейської громади США, що стало одним із найвищих показників в історії президентських виборів [26]. Таку довіру Л. Джонсон, очевидно, заслужив через свої проникливі промови, у яких він дуже часто згадував про свою ще закладену з дитинства прихильність до євреїв: "У дитинстві, коли я читав Біблію, мене вражала сила та людяність цього народу. З давніх часів не змінилося нічого... вони і надалі продовжують боротися і ми маємо їм допомогти... ми разом маємо побудувати кращий світ, де будуть процвітати мир та свобода".

Що стосується американського сенату, то кількість стурбованих конгресменів із промовами, де фігурувала б тема політичного та культурного переслідування євреїв у Радянському Союзі, постійно збільшувалася. Зокрема, цікаву доповідь з усіма статистичними даними підготував сенатор із Нью-Джерсі Гаррісон Вільямс. "Попри те, що на 1 мільйон віруючих припадає лише 70 синагог, радянська влада продовжує їх закривати. Крім того, євреям заборонено ховати тіла на спеціальних єврейських кладовищах, публікуватися на івриті, контактувати з родичами, що живуть за кордоном" – резюмував Г. Вільямс, підкресливши, що "поширення жорстокого антисемітизму не можна допускати у майбутньому..." [14].

У 1965 р. президент Л. Джонсон із власної ініціативи відвідав єврейський мітинг з нагоди так званого Національного запалення вічного вогню на ритуальному семисвічнику (менорі). Організатори свята офіційно вручили Л. Джонсону заяву з мільйоном підписів, із проханням до уряду розгорнути свою діяльність у напрямі допомоги радянським євреям. Президент прийняв петицію, пообіцявши належно відреагувати на дискримінаційні процеси, які відбувалися в СРСР: "Історія показує, що ставлення до меншин є барометром, за допомогою якого можна виміряти моральне здоров'я суспільства... у Радянському Союзі існують принципові суперечності між задекларованими принципами та реальними практиками" [16].

Водночас рабин Артур Шнейер, який неодноразово звертався до президента та Конгресу, наголосив: "Одного разу світ уже поплатився за своє мовчання. Отож, давайте зробимо так, щоб єврейські лідери почали говорити про проблему еміграції, а американський парламент – діяти". Тоді ж він попросив допомоги у протестантської та католицької спільнот США: "Давайте спільними зусиллями допоможемо трьом мільйонам євреям, які проживають у Радянському Союзі" [15].

Незважаючи на те, що радянські євреї настійно вимагали "пробуджувати єврейську світову громадськість від сну", реакція ізраїльського політикуму на розвиток подій у США не забарилася і виявилася стримано негативною: "Тиск і гостра критика Радянського Союзу можуть лише нашкодити у процесі пришвидшеного надання еміграційних дозволів" [17, с. 39].

І все ж стосунки між обома країнами залишалися дружніми та взаємовигідними, особливо після того, як президент підписав указ про надання більшої фінансової підтримки Ізраїлю. У 1965 р. переслана допомога становила 71 млн дол, а це на 75 % більше від наданої ще адміністрацією Дж. Кеннеді. Крім того, що на наступний рік суму збільшили до 130 млн дол, президент ухвалив дозвіл на купівлю Ізраїлем зброї у Сполучених Штатах. Своєї виступи перед ізраїльськими представниками президент розпочав фразою про "спільну повагу обох країн до людської свободи та демократії" [29]. Ці факти викликали позитивні відгуки серед представників єврейської спільноти, а самого Л. Джонсона назвали першим дійсно проізраїльським президентом [23].

Урешті, через тиск та наполягання Західних держав, у 1966 р. на конференції у Парижі голова Ради Міністрів СРСР Олексій Косигін заявив про надання дозволу радянським євреям без будь-яких перепон, у разі власного бажання, покинути межі СРСР на основі закону про "виз'єднання сімей". Проте переслідування та арешти не припинялися. Зокрема, у 1967 р. до трьох років ув'язнення засудили єврейського активіста Бориса Кочубевського через участь в агітаційному зібранні, на якому присутні активісти вимагали дозволу виїхати до Ізраїлю [41].

Політику нового президента Річарда Ніксона історики охарактеризували як контроверсійну. Прийшовши до влади в 1969 р., він вперше серед усіх президентів отримав найменшу кількість голосів (17 %) від єврейської спільноти [43]. Уже передвиборчий слоган про "бажання завершити період конфронтації і ввійти в еру переговорів з СРСР" насторожив американських євреїв, які щойно розпочали активну фазу боротьби за своїх побратимів за океаном. Ще більше насторожувала новосформована зовнішньополітична програма, у якій йшлося, що "відтепер усі нові зобов'язання розглядатимуть крізь призму ретельної оцінки американських національних інтересів в інших країнах та конкретних загрозах цим інтересам" [2, с. 112]. Головною метою Р. Ніксона впродовж усього президентського терміну було налагодження американсько-радянських відносин і сприяння міжнародній розрядці [3].

Через підписання двосторонніх угод із Радянським Союзом про обмеження систем протиракетної оборони та накопичення ядерної зброї, Р. Ніксон постійно намагався уникати загострень, пов'язаних із протестами американських євреїв [2, с. 113], вважаючи, що "радянські євреї не є пріоритетним завданням для США" [5]. А після влаштованих Лігою Захисту терористичних актів він та держсекретар Генрі Кіссінджер, євреї за походженням, почали побоюватися, що це може призвести до переривання переговорів із радянською стороною. Через ці причини президент під час зустрічі у 1973 р. з єврейськими представниками усіляко ухилявся від позитивної відповіді щодо підтримки ідеї про запровадження поправки Джексона – Веніка, вважаючи, що "це може негативно вплинути на відносини обох держав" [10, с. 101].

На прохання єврейських організацій США, під час візитів до Москви 1972 та 1974 рр. Р. Ніксон планував порушити питання про переслідування радянських євреїв [24]. Однак безпосередньо він сам рідко порушував цю тему перед радянським керівництвом, вва-

жаючи, що це може лише завадити у налагодженні відносин між обома країнами [8].

Більше того, під час відвідин Л. Брежнєвим Сполучених Штатів у 1973 р., за наказом президента були запроваджені додаткові заходи безпеки з метою уникнення терористичних актів. Попри все, радянську делегацію на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєвим зустріла 10-тисячна демонстрація з гаслами про засудження політики щодо євреїв в СРСР. Зрештою, значну частину запланованих поїздок і відвідин скасувала адміністрація президента – через побоювання, що ці заходи можуть підірвати престиж та традицію гостинності США [9].

Така неоднозначна позиція Р. Ніксона дещо насторожувала місцеві єврейські організації. Врешті, до нового етапу обговорення його політики повернулися у 2010 р., коли були обнародовані виявлені звукові записи приватної розмови Р. Ніксона та Г. Кіссінджера. У шквалі гострої критики, колишнього президента знову звинуватили у ксенофобії за висловлювання на адресу євреїв. Найбільше обурило фразу про те, що "проблема радянських євреїв – це не наша справа і якщо їх би там навіть знищували в концентраційних таборах, то це проблема недотримання прав свободи, але це ніяк не стосується США" [18].

Усе ж, в історії президентства Р. Ніксона можна знайти факти, які свідчать про його лояльність до євреїв. Можливо, він ігнорував проблему радянських євреїв, проте займав непорушну позицію щодо держави Ізраїль, про яку він неодноразово згадував "як про найкращого друга" [42]. У 1973 р. завдяки зусиллям його адміністрації Ізраїлю виділили 44 млн дол для допомоги прибулим переселенцям із Радянського Союзу. Проте найбільшу підтримку фіксуємо у війні Судного дня 1973 р., коли фактично завдяки постачанню зброї із США Ізраїль переміг у боротьбі зі своїм історичним ворогом [20]. Цього ж року на знак вдячності до Білого Дому приїхала Голда Мейєр, а взаємозв'язки між обома країнами і надалі розвивалися у сприятливому руслі [24].

Таким чином, якщо політика Р. Ніксона щодо питання радянських євреїв була дещо суперечливою, то однозначно її не можна вважати ксенофобською і цю тезу доводять не тільки його фактичні дії, але й особисті міркування: "У мене ніколи не було ілюзій про жорстоко репресивний характер радянського суспільства. Проте я знав, що чим більший був громадський тиск на радянських лідерів, тим більш непримиренні вони ставали" [25].

Варто зауважити, що частина американського істеблішменту таки дослухалася до прохань єврейської громади. Зокрема, мер Нью-Йорка Джон Ліндсей під час відвідин Москви в 1973 р. розв'язав дискусію про складнощі єврейської еміграції з СРСР. Зі свого боку, радянське керівництво усвідомлювало, що події, які розгорнулися навколо еміграційних процесів, можуть призупинити процес розрядки в "холодній війні". Зрештою, радянський лідер через бажання поліпшити відносини із Заходом таки пішов на незначні поступки. Починаючи з 1969 р., СРСР встановив постійну щорічну квоту для еміграції євреїв у кількості до 500 осіб. Користуючись цим, значна частина євреїв намагалася будь-якими способами покинути Радянський Союз [34]. Наприклад, у 1972 р. з СРСР емігрувало 27 тис. євреїв, що, звісно, насторожило московське керівництво [6]. Американський уряд миттєво відреагував на факт збільшення кількості виїзних віз для радянських євреїв. Представник від Демократичної партії з Нью-Йорка Едвард Кох одразу вніс законопроект, що дозволяв видавати 30 тис. спеціальних віз для євреїв з Радянського Союзу [44].

Зважаючи на чергове загострення відносин між СРСР та США, а також з метою запобігти "втечі мізків", радянська влада ініціювала запровадження у 1972 р. "податку на освіту". Згідно з ним дозвіл на виїзд можна було отримати після того, як особа, що виїжджає з СРСР, відшкодує навчання у вищому навчальному закладі (випускники факультету іноземних мов – 6 800 руб., медичного – 8 300 руб., художніх і музичних – 9 600 руб. і т. д.). Існував, щоправда, й інший прецедент: держава Ізраїль платила румунській владі за кожного єврея, який виїхав із країни, можливо і на це розраховувала радянська сторона, адже це стало б додатковим джерелом наповнення скарбниці [3].

На засіданні партбюро КПРС теж не обходилося без обговорення подій, що відбувалися на іншому континенті: "У США розпочалася істерія... Я наказав із цього приводу припинити збір "податків на освіту", проте, виявляється, вони продовжують стягуватися без мого відома", – виправдовувався Л. Брежнєв [12].

Підписання Радянським Союзом Заключного акта НБСЄ у 1975 р. посилює міжнародний тиск за переслідування євреїв [19]. Гостроти проблемі додав той факт, що Московську Гельсінську групу очолює радянський правозахисник, єврей-"відмовник" Натан Щаранський [41].

Зокрема, президент Дж. Форд у 1976 р. виступив на щорічному з'їзді Американсько-Єврейського комітету, де пообіцяв зробити усе можливе, щоб відновити потік емігрантів з Радянського Союзу: "Очевидно, що цей процес буде складний, проте я готовий співпрацювати з Конгресом, щоб двері були відкриті раніше, ніж того очікує єврейська спільнота" [28]. Представник "Світової єврейської адвокатської групи" (*Global Jewish Advocacy*) Девід Гарріс із цього приводу зауважив: "Його президентство стало ключовим моментом в історії боротьби радянських євреїв, у площині відновлення того зв'язку з єврейськими спільнотами, який було втрачено за Р. Ніксона" [7].

Новообраний у 1977 р. президент Джиммі Картер заявив про свою чітку позицію в питанні дотримання людських прав та свободи "не тільки в Радянському Союзі, а й серед решти країн світу", маючи інформацію про невтішний стан радянського єврейства, зокрема завдяки листуванню з відомим радянським дисидентом А. Сахаровим [35].

"Збільшення кількості дозволів на виїзд у Радянському Союзі" – одна з передвиборчих обіцянок Дж. Картера перед єврейськими виборцями, яка фактично виявилася не зовсім легкою у її фактичній реалізації [10, с. 130]. Дж. Картер особисто звертався до Генерального Секретаря ЦК КПРС із проханням переглянути справи несправедливо засуджених осіб. Радянська влада у відповідь лише посилювала тиск, особливо на дисидентів та єврейських "відмовників", вважаючи їх деструктивним елементом у розширенні і завершальному затвердженні радянської ідеології. Водночас, час від часу, зокрема для нормалізації відносин із країнами Заходу та поновлення експорту зерна, кількість позитивних відповідей на видачу еміграційних віз єврейським заявникам збільшувалася [10, с. 139].

Популярність президента різко зросла після підписання Кемп-Девідських угод [30], проте рішення Дж. Картера щодо продажу зброї Саудівській Аравії та Єгипту різко насторожило єврейську громадськість. Зрештою, на президентських виборах 1980 р. переміг інший кандидат у президенти. Позиція республіканця Рональда Рейгана, що полягала в захисті прав людини й обстоювання можливості еміграції євреїв з СРСР, неабияк задовольняла прагнення єврейської громади [27].

Інформація про можливість перемоги проєврейського кандидата на чергових президентських виборах у США не залишила байдужими навіть євреїв за океаном. Радянський єврейський активіст Лев Кацин згадує, як він у 1980 р. відвідав одну з нечисленних синагог у Москві і зустрів там єврея, який після щирої молитви звернувся до нього: "Слово Рейган перекладається з ідиш як "дощ", але ж Бог посилає благословення у вигляді тимчасового дощу. Якщо Рейган переможе на виборах, то для всіх радянських євреїв він стане тим благословенним дощем" [4].

Незважаючи на дещо скромну підтримку Р. Рейгана (39 %) поміж американськими євреями, багато світових лідерів таки поклали надію на нового президента. "Він був більш обізнаним, ніж здавалось. Завдяки його політиці єврейська сила виросла до нових рівнів впливу, а держава Ізраїль стала перманентним другом" – констатував колишній голова "Конференції президентів великих американських єврейських організацій" Шошан Кардін [33].

У 1981 р. у Радянському Союзі відбулася подія, що вкотре підтвердила незмінні позиції президента щодо проблематики радянських євреїв. "Під егідою комунізму євреї зазнали жорстоких переслідувань" – так відреагував Р. Рейган на протест учителів ідишу проти переслідувань й арештів [41].

Більше того, в СРСР розгорнулися репресії проти євреїв. Зокрема, правозахисника Йосифа Бегуна засудили до семи років ув'язнення, а Олега Радзінського – члена неофіційної радянської організації з метою налагодження зв'язків між США та СРСР – арештували, звинувативши в антирадянській пропаганді. У відповідь адміністрація американського президента закликала припинити арешти [31]. "Наша щира надія на те, що радянська влада пом'якшить свою репресивну політику в галузі прав людини та виконуватиме взяті ними зобов'язання відповідно до Гельсінських угод" – додав Р. Рейган [38].

Знаковою стала промова Р. Рейгана 1983 р., у якій він заявив про СРСР як "імперію зла" [32]. Ці слова викликали ентузіазм серед радянських євреїв, зокрема тих, хто перебував в ув'язненні. "Газета "Правда" піддала критиці "негідну фразу Р. Рейгана щодо СРСР", але нас ця подія кардинально надихнула до продовження своєї боротьби", – згадує Натан Щаранський, перебуваючи на той час у в'язниці [1].

На початку 1985 р., з приходом до влади у Радянському Союзі Михайла Горбачова, було проголошено новий політичний курс "гласності і перебудови". Проте в тому році реальних змін у житті суспільства не відбулося, а країна автоматично продовжувала розвиватися у звичному режимі. У єврейському питанні це виражалось у продовженні політики стримування еміграції та переслідувань єврейських активістів. У радянській пресі продовжувалася публікація статей з антисемітською тематикою [6].

Незважаючи на це, ізраїльські лідери не полишили надії налагодити контакти з новою владою. Із цього приводу прем'єр-міністр Ізраїлю Шимон Перес звернувся до Р. Рейгана та М. Горбачова із проханням дійти консенсусу в питанні еміграції радянських євреїв напередодні Женевського саміту [41]. У 1986 р. між Р. Рейганом та М. Горбачовим відбулася приватна зустріч, на якій президент США намагався знайти компроміс із Генеральним Секретарем. "Я можу собі уявити ті побоювання з приводу "втечі мізків" і, як наслідок, втрати тих кваліфікованих людей. Проте, можливо, якщо їм дозволять хоча б відновити свої синагоги, то їм уже не доведеться так масово виїжджати" [22].

З кінця 1986 р. М. Горбачов наважився піти на певну лібералізацію у політичних процесах. Наприклад, було звільнено академіка Андрія Сахарова та кількох "відмовників", зокрема Юлія Едельштейна та Олександра Холмянського [6]. Крім того, тоді ж відбувся обмін радянського розвідника, що проник в апарат ЦРУ, на Н. Щаранського [1]. Уже через кілька років Н. Щаранський заявив про те, що "СРСР розвалився завдяки діям трьох осіб: президента США Р. Рейгана, академіка А. Сахарова і сенатора Дж. Веніка" [22].

Отже, політика адміністрацій президентів є одним із найважливіших елементів формування цілісного образу дипломатії США, для якої у другій половині XX ст. пріоритетними завдання в зовнішній політиці були стратегія ведення "холодної війни", а також вплив на політичний та економічний розвиток території Близького Сходу. Відповідно, країна, що стала провідником так званого "демократичного табору", не могла не реагувати на численні вияви дискримінаційних процесів у Радянському Союзі, зокрема тих, що стосувалися заборон еміграції євреїв звідти. Центральне місце у "близькосхідній кризі" відводилося Ізраїлю, як перспективній новоствореній державі, що зможе реалізувати широкомасштабну акцію із "просування демократії". Таким чином, кожен із президентів був змушений реагувати на численні запити впливової американської єврейської діаспори щодо відповідної реакції на заборону виїзду євреям із Радянського Союзу. Починаючи з відвідувань численних організованих євреями акцій та особистих прохань у приватних розмовах із радянськими лідерами й аж до прийняття та підписання законодавчих поправок, які мали безпосередній вплив на еміграцію євреїв з СРСР.

Незважаючи на тривалі дискусії про те, хто із президентів був найбільш прихильним до розв'язання зазначеного питання, варто взяти до уваги те, що кожен із них найперше був зацікавлений у розвитку власної країни. З огляду на це, залежно від сили послаблення чи міри напруження конфронтації між країнами США та Радянського Союзу під час "холодної війни", власне і визначалася політика адміністрації президента стосовно еміграції євреїв з СРСР.

Список використаних джерел:

1. Америка – самая опасная для евреев страна мира: интервью с Н. Щаранским [Электронный ресурс] / Ш. Бриман // NewsOrenu. – Режим доступа : <http://news.orenu.co.il/archives/21587>.
2. Колеснікова К. Створення "Доктрини Ніксона" та її вплив на зовнішньополітичний курс США наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. / К. Колеснікова // Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2016. – № 13 – С. 111–116.
3. Кошаровский Ю. Мы снова евреи. Очерки по истории сионистского движения в Советском Союзе [Электронный ресурс] / Ю. Кошаровский // Сайт Юлия Кошаровского. – Режим доступа : <http://kosharovsky.com>.
4. Пам'яті Рональда Рейгана [Электронный ресурс] // Еврейский мир: Газета русскоязычной Америки. – Режим доступа : <http://evreimir.com/2823>.
5. Чарный С. Только три часа полета и там Родина моя [Электронный ресурс] / С. Чарный // SEM40. – Режим доступа : <http://www.sem40.ru/ourpeople/history/18059>.
6. Энгель В. Курс лекций по истории евреев России [Электронный ресурс] / В. Энгель // История еврейского народа. – Режим доступа : <http://jhistory.nfurnan.com/russ/russ001-21.htm>.
7. American Jewish Committee Remembers President Gerald Ford / American Jewish Committee. URL : <https://www.ajc.org>.
8. Bostock B. Who saved Soviet Jewry, 2010 [Online] / B. Bostock // Richard Nixon Foundation. – URL : <https://www.nixonfoundation.org/2010/12/who-saved-soviet-jewry>.
9. Brezhnev in the USA, 1973 // Jewish Telegraphic Agency. – URL : <http://www.jta.org>.
10. Buwalda P. They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union 1967–1990 / P. Buwalda. – Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center Press, 1997. – 297 p.
11. Conference of U.S. Intellectuals to Discuss Situation of Soviet Jews, 1963 // Jewish Telegraphic Agency. – URL : <http://www.jta.org>.

12. Conference Proceedings: The Legacy and Consequences of Jackson-Vanic // Kennan Institute Occasional Papers. 2008. №300. – URL : <https://www.wilsoncenter.org>.
13. Congressional Record: Jews and Judaism in the Soviet Orbit. – 1963 // Central Intelligence Agency. – URL : <https://www.cia.gov/index.html>.
14. Congressional Record: Soviet Jews Face Intellectual and Cultural Annihilation. – 1964 // Central Intelligence Agency. – URL : <https://www.cia.gov/index.htm>.
15. Congressional Record: Silence will not Help Soviet Jews. – 1965 // Central Intelligence Agency. – URL : <https://www.cia.gov/index.html>.
16. "Eternal Light Vigil" Highlights Soviet Union's Bias Against Jews. – 1965 // Jewish Telegraphic Agency. – URL : <https://www.jta.org/1965/09/20/archive/eternal-light-vigil-highlights-soviet-unions-bias-against-jews>.
17. Friedman, M. A Second Exodus: The American Movement to Free Soviet Jews / M. Friedman, A. Chernin. – Hanover: Brandeis University Press, 1999. – 269 p.
18. From the Lost Nixon Tapes: "Soviet Jews? It's None of Our Business". – 1971 // YouTube. – URL : <https://www.youtube.com/watch?v=OKoqlQ0E08>.
19. Harris B. Ford's term was pivotal for Soviet Jews / B. Harris // Jewish Telegraphic Agency. – URL : <http://www.jta.org>.
20. Klinger J. Richard Nixon – Henry Kissinger: The Anti-Semite who saved Israel. – 2012 // The Jewish Magazine. – URL : http://www.jewish-american-society-for-historic-preservation.org/images/Richard_Nixon-2.pdf.
21. JFK Remembered as President Who Interceded on Behalf of Jews. – 1988 // Jewish Telegraph Agency. – URL : <http://www.jta.org>.
22. Kengor P. The Liberator: Ronald Reagan and Soviet Jewry. – 2007 [Online] / P. Kengor // JewishPress.com. – URL : <http://www.jewishpress.com>.
23. Maoz J. Lyndon Jhonson, Friend of the Jews / J. Maoz // Commentary. – URL : <https://www.commentarymagazine.com>.
24. Nixon Intervention for Soviet Jews Asked in Advance of Moscow Trip. – 1974 // Jewish Telegraphic Agency. – URL : <http://www.jta.org>.
25. Nixon R. The Memoirs of Richard Nixon / R. Nixon. – N. Y. : Simon and Schuster Inc., 1990. – 876 p.
26. President Lyndon B. Johnson: Israel and American Jewry. – 1963 // Jewish Telegraphic Agency. – URL : <http://www.jta.org>.
27. President Roland Reagan and the Jews // Connecticut Jewish Ledger. – URL : <http://www.jewishledger.com/2011/02/president-ronald-reagan-and-the-jews>.
28. Remarks at the Annual Meeting of the American Jewish Committee. – 1976 // The American Presidency Project. – URL : <http://www.presidency.ucs.edu/ws/?pid=74217>.
29. Remarks at the 125th Anniversary Meeting of B'nai B'rith. – 1968 // The American Presidency Project. – URL : <http://www.presidency.ucs.edu/ws/?pid=74217>.
30. Remarks on First Anniversary of the Egyptian-Israeli Peace Treat. – 1980 // Jewish Virtual Library. – URL : <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
31. Ronald Reagan Administration: Statement Condemning Soviet Human Rights Policies. – 1983 // Jewish Virtual Library. – URL : <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
32. Ronald Reagan. Evil Empire Speech. – 1983 // Voice of Democracy. – URL : <http://voicesofdemocracy.umd.edu>.
33. Ronald Reagan Remembered As President Who 'got' Jewish Issues. – 2004 // Jewish Telegraphic Agency. – URL : <http://www.jta.org>.
34. Rogul J. Jackson-Vanik Amendment and the Soviet Jewry Movement: Personal Reflections, September, 2010 / J. Rogul. Voices of a Vigil. – URL : <https://www.jhsgw.org/exhibitions/online/voices/assets/file/Rogul-June-MS.pdf>.
35. Sakharov Receives Carter Letter Affirming Commitment on Rights. – 1977 // The New York Times. – URL : <http://www.nytimes.com/1977/02/18/archives>.
36. Sandy L. Meisal. Jews in American Politics / L. Sandy Meisal. – Maryland: Meisal Rowman & Littlefield Publishers, INC, 2001. – 312 p.
37. Speech by Senator John F. Kennedy, Zionists of America Convention. – 1960 // The American Presidency Project. – URL : <http://www.presidency.ucs.edu/ws/?pid=74217>.
38. Statement on the International Day of Concern for Soviet Jews. – 1984 // The American Presidency Project. – URL : <http://www.presidency.ucs.edu/ws/?pid=39633>.
39. Stoll I. Jews have special reasons to remember JFK on 50th anniversary of assassination / I. Stoll // Jewish Telegraph Agency. – URL : <http://www.jta.org>.
40. The Cleveland Council is Soviet Antisemitism // Beth Israel. The West Temple. – URL : <http://www.thewesttemple.com>.
41. Timeline of the Jewish Movement in the Soviet Union / Project for the Study of Dissidence and Samizdat. – URL : <https://samizdatcollections.library>.
42. U.S. – Israel Relations // Jewish Virtual Library. – URL : <http://www.jewishvirtuallibrary.org/roots-of-the-u-s-israel-relationship>.
43. U.S. Presidential Election: Jewish Voting Record // Jewish Virtual Library. – URL : <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
44. Rosenberg V. Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States / V. Rosenberg // Touro Law Review. – 2015. – Vol. 19, No. 2. – Pp. 419–450.
45. Ro'i Y. The Struggle for Soviet Jewish Emigration 1945–1967 / Y. Ro'i. – Cambridge: Cambridge University Press, 1991. – 484 p.
46. Z.O.A. Convention Opens; Kennedy Lauds 'experience of Zionism'. – 1962 // Jewish Telegraph Agency. – URL : <http://www.jta.org>.

References

1. BRIMAN, SH. (N. d.) Amerika – samaya opasnaya dlya evreev strana mira. Intervju s N. Shharanskim [America – the Most Dangerous Country for the Jews. An Interview with N. Sharransky] [Online]. *NewsOrenu*. Available from: <http://news.orenu.co.il/archives/21587>. [In Russian].
2. KOLESNIKOVA, K. (2016) Stvorennia 'Doktryny Niksona' ta yii vplyv na zovnishnopolitychnyi kurs SSHA naprykintsi 60-kh – na pochatku 70-kh rr. XX st. [The Creation of the Nixon Doctrine and its Impact on US Foreign Policy in Late 60's and Early 70's of XXth Century] *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. No. 13. Pp. 111–116. [In Ukrainian].
3. KOSCHAROVSKIY, YU. (N. d.) My snova evrei. Ocherki po istorii sionistskogo dvizheniya v Sovetskom Soyuze [We are the Jews Again. Essays on the Zionist Movement History in the Soviet Union] [Online]. Available from: <http://koscharovsky.com/> [In Russian].
4. ANON (S. d.) Pam'yati Ronald'a Rejgana [In Memory of Ronald Reagan] [Online]. *Yevrejskij mir: Gazeta russkoyazychnoj Ameriki*. Available from: <http://evreimir.com/2823/> [In Russian].
5. CHARNYJ, S. (N. d.) Tol'ko tri chasa polyota i tam Rodina moya [Only Three Hours of the Flight to My Motherland] [Online]. *SEM40*. Available from: <http://www.sem40.ru/ourpeople/history/18059/> [In Russian].
6. ENGEL', V. (N. d.) Kurs lekciy po istorii evreev Rossii [The History of the Jews in Russia: A Course of Lectures] [Online]. *Istoriya evreiskogo naroda*. Available from: <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-21.htm> [In Russian].
7. ANON (N. d.) American Jewish Committee Remembers President Gerald Ford [Online]. *American Jewish Committee*. Available from: <https://www.ajc.org>.
8. BOSTOCK, B. (2010) Who saved Soviet Jewry [Online]. *Richard Nixon Foundation*. Available from: <https://www.nixonfoundation.org/2010/12/who-saved-soviet-jewry>.
9. ANON (1973) Brezhnev in the USA [Online]. *Jewish Telegraphic Agency*. Available from: <http://www.jta.org>.
10. BUWALDA, P. (1997) They Did Not Dwell Alone: Jewish Emigration from the Soviet Union 1967–1990. Washington, D.C.: The Woodrow Wilson Center Press.
11. ANON (1963) Conference of U.S. Intellectuals to Discuss Situation of Soviet Jews [Online]. *Jewish Telegraph Agency*. Available from: <http://www.jta.org>.
12. ANON (2008) Conference Proceedings: The Legacy and Consequences of Jackson-Vanic [Online]. *Kennan Institute Occasional Papers*. №300. Available from: <https://www.wilsoncenter.org>.
13. ANON (1963) Congressional Record: Jews and Judaism in the Soviet Orbit [Online]. *Central Intelligence Agency*. Available from: <https://www.cia.gov/index.html>.
14. ANON (1964) Congressional Record: Soviet Jews Face Intellectual and Cultural Annihilation [Online]. *Central Intelligence Agency*. Available from: <https://www.cia.gov/index.htm>.
15. ANON (1965) Congressional Record: Silence will not Help Soviet Jews [Online]. *Central Intelligence Agency*. Available from: <https://www.cia.gov/index.html>.
16. ANON (1965) "Eternal Light Vigil" Highlights Soviet Union's Bias Against Jews [Online]. *Jewish Telegraphic Agency*. Available from: <https://www.jta.org/1965/09/20/archive/eternal-light-vigil-highlights-soviet-unions-bias-against-jews>.
17. FRIEDMAN, M.; CHERNIN, A. (1999) A Second Exodus: The American Movement to Free Soviet Jews. Hanover: Brandeis University Press.
18. ANON (1971) From the Lost Nixon Tapes: "Soviet Jews? It's None of Our Business" [Online]. *YouTube*. Available from: <https://www.youtube.com/watch?v=OKoqlQ0E08>.
19. HARRIS, B. (N. d.) Ford's term was pivotal for Soviet Jews [Online]. *Jewish Telegraphic Agency*. Available from: <http://www.jta.org>.
20. KLINGER, J. (2012) Richard Nixon – Henry Kissinger: The Anti-Semite who saved Israel [Online]. *The Jewish Magazine*. Available from: http://www.jewish-american-society-for-historic-preservation.org/images/Richard_Nixon-2.pdf.
21. ANON (1988) JFK Remembered as President Who Interceded on Behalf of Jews [Online]. *Jewish Telegraph Agency*. Available from: <http://www.jta.org>.
22. KENGOR, P. (2007) The Liberator: Ronald Reagan and Soviet Jewry [Online]. *JewishPress.com*. Available from: <http://www.jewishpress.com>.
23. MAOZ, J. (N. d.) Lyndon Jhonson, Friend of the Jews [Online]. *Commentary*. Available from: <https://www.commentarymagazine.com>.
24. ANON (1974) Nixon Intervention for Soviet Jews Asked in Advance of Moscow Trip [Online]. *Jewish Telegraphic Agency*. Available from: <http://www.jta.org>.
25. NIXON, R. (1990) The Memoirs of Richard Nixon. New York: Simon and Schuster Inc.
26. ANON (1963) President Lyndon B. Johnson: Israel and American Jewry [Online]. *Jewish Telegraphic Agency*. Available from: <http://www.jta.org>.
27. ANON (N. d.) President Roland Reagan and the Jews [Online]. *Connecticut Jewish Ledger*. Available from: <http://www.jewishledger.com/2011/02/president-ronald-reagan-and-the-jews>.
28. ANON (1976) Remarks at the Annual Meeting of the American Jewish Committee [Online]. *The American Presidency Project*. Available from: <http://www.presidency.ucs.edu/ws/?pid=74217>.

29. ANON (1968) Remarks at the 125th Anniversary Meeting of B'nai B'rith [Online]. *The American Presidency Project*. Available from: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.
30. ANON (1980) Remarks on First Anniversary of the Egyptian-Israeli Peace Treat [Online]. *Jewish Virtual Library*. Available from: <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
31. ANON (1983) Ronald Reagan Administration: Statement Condemning Soviet Human Rights Policies [Online]. *Jewish Virtual Library*. Available from: <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
32. REAGAN, R. (1983) Evil Empire Speech [Online]. *Voice of Democracy*. – Available from: <http://voicesofdemocracy.umd.edu>.
33. ANON (2004) Ronald Reagan Remembered As President Who 'got' Jewish Issues [Online]. *Jewish Telegraphic Agency*. Available from: <http://www.jta.org>.
34. ROGUL J. (2010) Jackson-Vanik Amendment and the Soviet Jewry Movement: Personal Reflections [Online]. *Voices of a Vigil*. Available from: <https://www.jhsgw.org/exhibitions/online/voices/assets/file/Rogul-June-MS.pdf>.
35. ANON (1977) Sakharov Receives Carter Letter Affirming Commitment on Rights [Online]. *The New York Times*. Available from: <http://www.nytimes.com/1977/02/18/archives>.
36. SANDY, L. (2001) Meisal. Jews in American Politics. Maryland: Meisal Rowman & Littlefield Publishers, INC.
37. ANON (1960) Speech by Senator John F. Kennedy, Zionists of America Convention [Online]. *The American Presidency Project*. Available from: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=74217>.

38. ANON (1984) Statement on the International Day of Concern for Soviet Jews [Online]. *The American Presidency Project*. Available from: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=39633>.
39. STOLL I. (N.d.) Jews have special reasons to remember JFK on 50th anniversary of assassination [Online]. *Jewish Telegraphic Agency*. Available from: <http://www.jta.org>.
40. ANON (N.d.) The Cleveland Council is Soviet Antisemitism [Online]. *Beth Israel. The West Temple*. Available from: <http://www.thewesttemple.com>.
41. ANON (N.d.) Timeline of the Jewish Movement in the Soviet Union [Online]. *Project for the Study of Dissidence and Samizdat*. Available from: <https://samizdatcollections.library>.
42. ANON (N.d.) U.S. – Israel Relations [Online]. *Jewish Virtual Library*. Available from: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/roots-of-the-u-s-israel-relationship>.
43. ANON (N.d.) U.S. Presidential Election: Jewish Voting Record [Online]. *Jewish Virtual Library*. Available from: <http://www.jewishvirtuallibrary.org>.
44. ROSENBERG, V. (2015) Refugee Status for Soviet Jewish Immigrants to the United States. *Touro Law Review*. Vol. 19, No. 2. Pp. 419–450.
45. RO'LY, Y. (1991) The Struggle for Soviet Jewish Emigration 1945–1967. Cambridge: Cambridge University Press.
46. ANON (1962) Z.O.A. Convention Opens; Kennedy Lauds 'experience of Zionism'. [Online]. *Jewish Telegraphic Agency*. – Available from: <http://www.jta.org>.

Надійшла до редколегії 17.05.18

N. Danyliv, Ph. D. student
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

US PRESIDENTS' POLICY ON THE JEWISH EMIGRATION FROM THE SOVIET UNION (1961–1989)

In this article the author analyzed the features of the US presidents' administrations policy in the issue of Jews emigration from the Soviet Union. The pre-election promises concerning the liberalization of the emigration legislation and the degree of their actual implementation are described. The internal and external factors that influenced at the decisions of the presidents and their administrations are determined. The strength of the American-Jewish lobby influence is considered. In particular, it is talk about replacing the conservative principles of immigration policy on a much more democratic position. In foreign policy, support Jewish emigration from the Soviet Union had become one of the strategies of the Cold War. The influence of the American-Jewish lobby, prompted politicians to make weighty decisions was considered. The conclusions refer to the conditions that influenced on the formation and development of a specific policy.

Key words: presidential administration, Jewish emigration from USSR, cold war, Israel, US, international relations.

УДК 930.2:[94(438):272-732.2-283"145"]
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.3>

Р. Івашко, асп.
Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

ЮВІЛЕЙНИЙ РІК СЕРЕДИНИ XV СТОЛІТТЯ У КОРОНІ ПОЛЬСЬКІЙ

Проаналізовано зміст булли папи Миколая V 1450 р., що зберігається у Центральному історичному архіві у Львові. З'ясовано, що папа надав особливі умови християнам для проведення Ювілейного року у Короні Польській. Він серед іншого встановив конкретні обов'язки стосовно проведення ювілейних святкувань для польського короля Казимира IV Ягеллончика, його матері королеви Софії, папського колектора Миколая Спічімірі та ін. Про особливості проведення ювілейних святкувань у Короні Польській повідомлення залишив польський хроніст Ян Длугош. Подібні ювілейні святкування, запроваджені папою Боніфацієм VIII, влаштовувались уже вшосте в Латинській церкві. Необхідність їхнього проведення було детальніше обґрунтовано в XIV ст. Створення досліджуваного документа було пов'язано із тим, що руські землі були вразливі через постійні напади татар. Безпосередньо до створення булли долучився хан Великої Орди Саїд-Ахмат, який із підпорядкованими йому татарами, здійснив набіг на галицькі та подільські землі восени 1450 р. У змісті папської булли було відображено механізм захисту католиками східних європейських кордонів.

Ключові слова: Корона Польська, Ювілейний рік, булла, папа Миколай V, Казимир IV Ягеллончик, татарська загроза.

Постановка проблеми. Традиція святкування Ювілейних років у Латинській церкві була окреслена на правовому рівні у 1300 р. папою Боніфацієм VIII (1294–1303). Майже одразу зловживання в подібній практиці та у призначенні церковних посад отримали засудження з боку Данте Аліґ'єрі (1265–1321), який розмістив цього папу в пеклі. У XIV ст. до обґрунтування необхідності святкування Ювілейних років додано учення про заслуги Христа та святих, скарбницю благодаті від цих заслуг та виняткове право Латинської церкви розпоряджатися ними для обмеження тимчасових покарань за гріхи в земному житті. Інтервал між ювілейними роками скоротився зі ста до тридцяти трьох років, а згодом – до двадцяти п'яти. Значний опір вже на богословсько-філософську рівні подібним зловживанням виявив Джон Вікліф (бл. 1330–1384). Його ідеї в чеських землях підтримали Ян Гус (близько 1369–1415) та його послідовники. У XV ст. проблема вийшла далеко за межі бого-

словських диспутів і перейшла у збройний конфлікт, підриваючи основи існування Латинської церкви одночасно з поділом у її лоні (Західна схизма). У XV ст. для відзначення події об'єднання Латинської церкви та відречення від престолу антипапи Фелікса V (1439–1449) папа Миколай V (у миру Томазо Перентучеллі; роки понтифікату 1447–1455) вирішив позачергово провести шостий Ювілейний рік, повернувши святкування з інтервалом у 50 років. Згідно із задумом, ювілей також мав посприяти закінченню Столітньої війни (1337–1453) та ін.

Аналіз досліджень. Проблема святкування Ювілейного року в Короні Польській не була до цього часу предметом наукових досліджень. Дотичні документи із подібним змістом досліджував С.Г. Лозінський [11, с. 201–202], дослідження проведення Ювілейних років цікава передусім для дослідників історії Ватикану [35].

Метою зазначеного дослідження був аналіз змісту папської булли від 6 грудня 1450 р. для Корони

Польської з особливими умовами проведення Ювілейного року, встановлення обставин і наслідків створення документа.

Виклад основного матеріалу. У буллі "Незмінна та незліченна" від 19 січня 1449 р. про оголошення святкування ювілею папа Миколай V зазначив, що боже милосердя супроводжувало людство впродовж усієї його історії через надання закону для вибраного народу та втілення Ісуса Христа [19, с. 527–528]. Він наголосив, що традиція святкування Ювілейного року бере початок саме зі Старого Заповіту, коли потрібно було відпускати на волю полонених кожні 49 років (Лев. 25, 8–13; Іс. 61, 2). Своє продовження та обґрунтування святкування знайшли у формах та видах, зображених у документах пап Климента VI (1342–1352) "Єдинородний Божий Син" (1343) та Григорія XI (1370–1378) "Спаситель наш" (1389), до яких відсилав папа Миколай V [22, с. 526–527]. Згідно зі змістом його булли, потрібно було здійснити паломництво до чотирьох базилік Риму – св. Петра, св. Павла, св. Іоанна та св. Марії Маджоре для отримання повних індульгенцій від заслуг Христа та святих за посередництвом Церкви та надати милостину у відповідний час. Однак польський король Казимир IV Ягеллончик (1447–1492), який був католиком, восени 1450 р. направив звернення до Апостольської столиці про напад татар (букв. з лат. *Thartari* – з *пекла, вихідці з пекла*) на Русь та Поділля, та повідомив про потенційну загрозу наступного нападу, через що християни його королівства не могли взяти участь у запланованих святкуваннях. Згадка про королівське звернення збереглася в буллі папи Миколая V "Католицької віри захисту" від 7 грудня 1450 р. Зміст звернення відтворили Владислав Семкович (1878–1949) та кс. Ян Фіялек (1864–1936) [20, с. 225].

Оригінал булли папи Миколая V для Корони Польської про святкування Ювілейного року перебуває у Ватиканському секретному архіві [20, с. 226; 37, с. 80–81], а її відпускні варіанти – у Центральному державному історичному архіві Львова [9, с. 94], Вільні [26], та, імовірно, в архівах Кракова та Гнєзна. У документі, який був надісланий до Львова, збережено середньовічний формуляр (*сoppus*) документа. В обґрунтуванні видання булли папа Миколай V зазначив, що в середині XV ст. існувала проблема захисту християн на східному європейському кордоні. Вона не вичерпала себе ще від часу монголо-татарської навали у XIII ст. Далі папа повідомив, що, слідуючи кроками своїх попередників, організував у Римі Ювілейний рік. Учасники ювілею могли отримати повне відпущення гріхів, якщо впродовж 15 днів від Різдва відвідали чотири римські базиліки, поспівалися та здійснили відповідні пожертви. Однак, на жаль, Казимир IV Ягеллончик напередодні Різдва 1450 р. прислав до папи петицію про те, що на його територію, а саме Русь та Поділля, напали жорстокі татари, які сплюндрували її, вбивали, брали в полон та безчестили населення. Однак на цьому вороги не зупинилися та підготували наступний напад, що міг зашкодити не лише Короні Польській – "щиту християнства", але і справі об'єднання християн загалом. З огляду на це, на його думку, організація оборони була б ефективнішою, якби папські індульгенції можна було отримати тут на місці, щоб християни королівства не відволікалися від захисту кордонів на паломництво до Риму.

Зважаючи на це, папа Миколай V назвав передбачливість короля Казимира IV Ягеллончика слушною і бажав із ним співпрацювати для спасіння душ вірних християн та порятунку його королівства від татарського нападу. Для того архієпископам, єпископам, абатам, пріорам та іншому кліру, дворянам, палатинам, каште-

лянам, усім керівникам і усім християнам Корони Польської, Великого Литовського князівства було дозволено відвідати Гнєзненський, Львівський, Краківський або Віленський катедральні храми впродовж трьох днів замість паломництва до Риму. Потрібно було зібрати половину коштів, необхідних на паломництво до Риму, від кожного паломника. Зібрані кошти потрібно було поділити на три частини: $\frac{1}{2}$ на захист королівства, $\frac{1}{4}$ на шлюби дівчат, які навернуться у католицизм (про що мала попідкуватися королева Софія) та $\frac{1}{4}$ на потреби Апостольського престолу – на відновлення римських базилік. Кожна скринька повинна була мати чотири ключі – для короля або його намісників, для настоятеля або прелата відповідного кафедрального храму, для влади відповідного міста й останній – для папського колектора Миколая Спічімірі. Папа Миколай V також заохочував християн побожно взяти участь у ювілеї, за це вони мали б отримати звільнення від татарської загрози та винагороду спасіння після смерті. Документ підписали Пе. де Ночето та з Курії А. де Раканетто. Він був засвідчений папською буллою-печаткою [16, арк. 1].

У папській буллі 1450 р. загалом згадують шестеро осіб: папа Миколай V, король Казимир IV Ягеллончик, королева Софія, папський колектор Ніколас Спічімірі, Пе. де Ночето, А. де Раканетто. Папа Миколай V видав документ майже з аналогічним змістом для християн Угорського королівства після поразки християн на Косовому полі (1448 р.) [7, с. 31]. Він видавав також індульгенції, не приурочені до ювілеїв, і планував заснувати Ватиканську бібліотеку та розпочати будівництво собору св. Петра в Римі [36]. Його увагу до Східної Європи теж привернув король Казимир IV Ягеллончик, який надіслав пропозицію висвячення кандидата Климента з Відави на вакантну київську латинську катедру, що входила до церковної юрисдикції Львівської архієпископії (митрополії). 24 квітня 1449 р. папа Миколай V надав кардиналу Збігнєву Олесницькому доручення дослідити можливість такого призначення [18, с. 424–426; 34, с. 91–92]. Перевірка закінчилась успішно, адже 1 квітня наступного року в Курії були здійснені відповідні оплати від імені нового київського єпископа Климента з Відави (1449–1473), який опікувався київською катедрою 22 роки [33, с. 28]. Також у межах східної політики Апостольського престолу, після падіння Константинополя папа Миколай V буллою "Хоча Церква Христа" закликав християнських монархів розпочати 1 лютого 1454 р. хрестовий похід для його відвоювання, який так і не розпочався [24, с. 10]. У Яна Длугоша також знаходимо цікаве повідомлення про те, що сучасники цього папи – бургундський герцог Філіп III Добрий (1396–1467) й Альфонс V Великодушний (1416–1458) – ще пробували організувати навіть хрестовий похід для відвоювання Святої Землі [34, с. 132–133].

Королева Софія – це мати Казимира IV Ягеллончика – Софія (Сонька) Андріївна Гольшанська (бл. 1405–1461), четверта дружина Владислава II Ягайла (1386–1434) [3, с. 638; 21, с. 144]. За здоров'я королеви, синів і мир у Короні Польській мали молитися також львівські каноніки [38, с. 132]. Згідно з документом, саме королеві Софії було доручено розпоряджатися $\frac{1}{4}$ коштів, отриманих під час Ювілейного року для шлюбів дівчат, які приймуть католицизм. Така допомога була передбачена молодим дівчатам у першу неділю після Великодня – "Томину неділю" [28, с. 29]. Водночас відомо, що папа Миколай V забороняв християнам перехід із Західного на Східний обряд [12, с. 109].

Четвертою особою, згаданою в документі, був папський колектор Ніколас Спічімірі. У січні 1450 р. на своє прохання він отримав від папи дозвіл на підпорядку-

вання собі ще шістьох кліриків для перевірки привілеїв на всі види митрополичих, колегіальних чи парафіяльних плодів, доходів і прибутків у Гнєзненській архієпископії [37, с. 84]. Найближчу відому передачу коштів від завершення ювілейних святкувань у січні 1452 р. Апостольській камері у розмірі 1000 флоринів він здійснив 20 березня 1454 р. [25, с. 300].

П'ята згадана особа – П'єтро де Ночето (1397–1467), був першим папським особистим секретарем, який згадується в офіційних папських документах. З майбутнім папою Миколаєм V він познайомився на службі в кардинала Ніколо Альбергаті (1426–1443). Після смерті цього папи у 1455 р. П'єтро залишає службу в папській канцелярії та переселяється до Лукки, де залишається жити до смерті у 1467 р. [29]. Шоста згадана особа в документі – це Анджело з Ракането, який працював у курії в 1433–1460 рр. [27].

Обставини створення проаналізованого документу та подальший перебіг подій можна відтворити на основі середньовічної хроніки Яна Длугоша (1415–1480), даних Апостольської камери, окремих пергаментних документів тощо. Казимир IV Ягеллончик на початку свого правління спробував утвердити на Молдавському престолі свого ставленика Александрела II (1449, 1452–1454, 1455) на противагу його дядьку Богдану II (1450–1451), користуючись послабленням тут угорських впливів. У той час, коли польсько-русько-молдавське військо 6 вересня 1450 р. воювало неподалік румунського міста Васлуй "на Красному полі", загони Великої орди під керівництвом Саїд-Ахмата (1432–1455) здійснили спустошливий набіг на західноукраїнські землі. "На Красному полі" загинули всі головнокомандувачі польсько-руського війська, через що отримана перемога була схожа на "піррову", або ж взагалі битва вважається програною для польсько-руського війська [6, с. 93; 10, с. 47; 34, с. 103–104]. Татари, не зустрівши опору, спустошили Поділля, околиці Олеська, взяли ясир і ледве не захопили польського князя Владислава Мазовецького і Белзького (нар. між 1398 і 1411 – пом. 1455) [34, с. 109–110]. Через це шляхта, що повернулися з молдавського походу, була в розпачі, а львівський архієпископ Ян Одровонж (1437–1450), довідавшись про смерть брата, львівського старости Петра Одровонжа (1440, 1442–1450) в Молдавії, помер із жалю [33, с. 62; 34, с. 110].

Текст булли папи Миколая V був знайомий для Яна Длугоша, адже хроніст знав його зміст [34, с. 133–134]. Проте ініціатором проведення ювілейних святкувань у Короні Польській він вважав краківського єпископа Збігнєва Олесницького (1423–1455), який заступився за католиків королівства перед папою. На жаль, в офіційних документах згадки про заступництво цього прелата не знаходимо, адже, згідно з офіційними документами, заступником є король Казимир IV Ягеллончик. Як повідомляє хроніст, ювілейні святкування були продовжені до січня місяця наступного року, а розмір супровідних пожертв після серпня 1451 р. був зменшений до четвертої частини, необхідної для паломництва до Рима. Найбільший наплив паломників був у Кракові, де вдалося зібрати три великі скриньки, наповнені "золотом, широкими грошима, півгроши і дрібною монетою" – на відміну від незначної кількості зібраних коштів в інших катедральних храмах: гнєзненському, львівському та віленському. На західноукраїнських землях в цей час в обігу були угорські флорини, венеціанські цехіни, краківські денарії, празькі гроші, півгроші, срібна руська монета, львівські напівгроші та ін. [17, с. 80–83]. Напередодні святкувань львівським архієпископом було призначено Гжегожа із Сянока (1451–1477), який, побачив-

ши не належний стан організації довіреної йому Церкви, почав оплакувати свою долю і хотів повернутися назад до Угорського королівства, звідки прибув і мав гідне забезпечення [30, с. 50; 31, с. 351; 33, с. 71; 34, с. 113]. Залишившись тут, через кілька років він отримав дозвіл на відповідні богослужіння від папи Калікста III (1455–1458), які мали б захистити вірних Львівської архієпископії від татарської загрози [1, с. 53–54].

Побоювання польського короля Казимира IV Ягеллончика, висловлені у зверненні до папи Миколая V, не були безпідставними, адже Велика Орда двічі спустошила Поділля у 1452 р. з підступними маневрами [2, с. 186; 34, с. 148, 154–155]. Отримані з ювілею кошти польський король міг використати на зміцнення фортифікацій або ж на формування перших загонів найманого війська в Короні Польській [14, с. 104–106, 108–109, 119–129]. На королівській раді у Кракові на Боже Тіло 1452 р. кардинал Збігнєв Олесницький картвав короля, що той не дбав про своє королівство та Латинську церкву – тут може бути певна вказівка на нераціональне використання зібраних коштів під час ювілейних святкувань [34, с. 146]. Однак цікаво також, що Поділля й інші терени колишньої Русі, крім львівської землі, перебували у сфері впливу литовців, які відмовлялися інкорпорувати Волинь і Поділля до Корони Польської, і навіть заохочуючи татар до нових нападів через посла Радзивіла Хостіковича [5, с. 97; 15, с. 121; 21, с. 133; 34, с. 98–100, 112, 124, 130, 139–140, 150–151, 155–156]. Крім того, коли було створено згадану ювілейну буллу, ще був живий конкурент Казимира IV Ягеллончика у боротьбі за литовські і руські землі князь Михайло (Михайлушка) Сигізмундович (бл. 1406 – † до 10.02.1452), союзник Великої Орди [3, с. 667; 34, с. 120, 140–141]. У 1453 р. татар не зупинила поразка від Хаджі-Гірея (1441–1466) – у наступному році вони спустошили Луцьку землю (польський король у той час був на полюванні), Поділля та Теребовлянщину [34, с. 170, 174–175]. Протистояння польського короля та хана Саїд-Ахмета завершилось ув'язненням останнього в Ковні, щоправда поразку йому завдали московські війська Василя II Темного (1425–1462), союзні польському королю [4, с. 220; 7, с. 124; 13, с. 271; 23, с. 263; 34, с. 155–156]. Король Казимир IV Ягеллончик також скаржився папі Миколаю V напередодні згаданого ювілею, що Русь та Скіфія, що належали до Київської дієцезії, населяли русини, які дотримувалися грецького обряду [18, с. 424; 33, с. 28]. Разом із цим, на прохання руського парха Івана польський король показав себе віротерпимим правителем, підтвердивши права на звільнення від державних повинностей та зборів для церкви св. Миколая грецького обряду у Львові, надані князем Левом Даниловичем (бл. 1228–1301) [8, с. 23–26].

Таким чином, проведення Ювілейного року в 1450 р. мало символічне значення для об'єднання Латинської церкви, що в перспективі відкривало можливість для завершення Столітньої війни в Європі. Винятки, надані папою Миколаєм V для Польського королівства та Великою князівства Литовського у зв'язку із цим ювілеєм показали, що татарська загроза не вичерпала себе ще із XIII ст. Прямих вказівок стосовно використання отриманих коштів під час ювілейних святкувань ще не віднайдено, тому шляхи їхнього використання засновані на припущеннях. Папа Миколай V, найімовірніше, не дотримувався унійної лінії свого попередника Євгенія IV (1431–1447), адже призначив, зокрема, латинського єпископа для Києва та виділив частину коштів із ювілейних святкувань для молодих дівчат, що навернуться до Латинської церкви. Водночас Апостольська столиця не могла вже ефективно скликати християнських мона-

рхів проти невірних, що показав провал в організації хрестового походу для відвоювання Константинополя. Польський король Казимир IV Ягеллончик у ситуації, що склалася, пішов на угоду із Московщиною, що лише тимчасово допомогло врегулювати проблему захисту східноєвропейських кордонів. Зрозуміло, що церковна політика польського короля була спрямована на утвердження своєї влади в польських, литовських, білоруських, молдавських та українських землях на зазначеному етапі його панування.

Список використаних джерел:

1. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): зб. док. і мат. / упоряд. Є. Гринів. – К. : Наук. думка, 1988. – 288 с.
2. Войтович Л.В. Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу / Л.В. Войтович. – Біла Церква : Вид. Олександр Пшонківський, 2009. – 218 с.
3. Войтович Л.В. Княжа доба: портрети еліти / Л.В. Войтович. – Біла Церква : Вид. Олександр Пшонківський, 2006. – 782 с.
4. Войтович Л.В. Нащадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів / Л.В. Войтович. – Л. : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2004. – 248 с.
5. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
6. Зіморевич Б. Потрійний Львів. Leopoldis triplex / Б. Зіморевич ; пер. Наталії Царьової. – Л. : Центр Європи, 2002. – 224 с.
7. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба (1300–1600) / Г. Іналджик ; пер. з англ. О. Галенко. – К. : Критика, 1998. – 286 с.
8. Історія Львова в документах і матеріалах / упоряд. У.Я. Єдлінська, Я.Д. Ісаєвич, О.А. Купчинський та ін. – К. : Наук. думка, 1986. – 424 с.
9. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові (1233–1799) / ред. Н. Врадїї, Я. Кісь, О. Мітюков. – К. : Наук. думка, 1972. – 776 с.
10. Козицький А.М. Leopoldis militans. Нариси військової історії Львова XIII–XVIII ст. / А.М. Козицький. – Л. : Априорі, 2014. – 368 с.
11. Лозинський С.Г. Історія папства / С.Г. Лозинський. – М. : Изд. полит. лит-ры, 1986. – 382 с.
12. Нагаєвський І. Історія Римських вселенських архієреїв : у 3 т. / І. Нагаєвський. – Рим : Укр. католицький ун-т ім. св. Климента, 1967. – Т. 2. – 600 с.
13. Полное собрание русских летописей. Т. 5: Псковская и Софийская летописи. – СПб. : типография Едуарда Праца, 1851. – 275 с.
14. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). Львівські історичні пам'ятки. Т. 1. / ред. Я.Р. Дашкевич, Р.М. Шуст. – Л. : [б.в.], 2010. – 544 с.
15. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В. Русина. – К. : Альтернативи, 1998. – 320 с.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 131, оп. 1, спр. 150, 1 арк.
17. Шуст Р.М. Нумізматики. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Р.М. Шуст. – К. : Знання, 2009. – 376 с.
18. Abraham W. Uzupełniony katalog dawnych łacińskich biskupów kijowskich / W. Abraham // Collectanea Theologica. – 1937. – 18/1–2. – S. 413–426.
19. Baronii C. Annales Ecclesiastici denuo excuti et ad nostra usque tempora perducti ab Augustino Thienier ejusdem congregationis presbytero, sanctorum tabulariorum Vaticani praefecto, etc. / C. Baronii; ed. A. Theiner. – Barri-Ducis : Ludovicus Guérin, eqies S. Silvestri, 1874. – Т. 28. – 614 p.
20. Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis / ed. ks. Jan Fijałek, Władysław Semkowicz. – Kraków : nakl. Polskiej Akademii Umiejętności, 1932. – Vol. 1, Fasc. 1. – 288 s.
21. Davies N. Boże igrzysko. Historia Polski / N. Davies. – Kraków : Znak, 2007. – 1230 s.
22. Documents of the Christian Church / Ed. H.S. Bettenson. – L. : Oxford University Press, 1967. – 343 p.
23. Dvornik F. The Slavs in European History and Civilization / F. Dvornik. – New Brunswick-New Jersey : Rutgers University Press, 1962. – 688 p.
24. Echevarría A. The Fortress of Faith: The Attitude Towards Muslims in Fifteenth Century Spain / A. Echevarría. – Leiden-Boston-Köln : Brill, 1999. – 254 p.
25. Esch A. Überweisungen an die Apostolische Kammer aus den diözesen des Reiches unter einschaltung italienischer und deutscher kaufleute und bankers. Regesten der vatikanischen Archivalien 1431–1475 // Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven. – 1998. – Bd. 7. – S. 262–387.
26. F6-34. Indulgence of Pope Nicholas V [Online]. – Available from: http://www.mab.lt/pergamentai/Kolekcija/Pergamentas_E93f1.html?txtSign=F6-34.
27. Frenz Th. Repertorium Officiorum Romanae Curiae. Conspectus cognominum. Racaneto (de) [Online]. – Available from : http://www.phil.uni-passau.de/fileadmin/dokumente/lehrstuehle/frenz/RORC/conspectus_cognominum.pdf.
28. Górski K. Papiestwo w Rzymie / K. Górski. – Kraków: Znak, 1990. – 160 s.
29. Gualdo G. Pietro da Noceto e l'evoluzione della Segreteria papale al tempo di Niccolò V (1447–1455). – URL : <http://books.openedition.org/efri/1238?lang=it>
30. Kallimach, F.B. Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka, arcybiskupa lwowskiego / F.B. Kallimach. – Lwów : staraniem „Kółka filologicznego”, 1909. – 87 s.
31. Koziej J. Grzegorz z Sanoka / J. Koziej // Encyklopedia katolicka. T. 6 / red. Jan Walkusz i inn. – Lublin : KUL, 1993. – S. 351–352.
32. Parmeggiani, R. Pietro da Noceto / R. Parmeggiani // Dizionario Biografico degli Italiani [Online]. – 2015. – Vol. 83. – URL : [http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-da-noceto_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-da-noceto_(Dizionario-Biografico)).
33. Prokop, K. Arcybiskupi Halicy i Lwowsy. Szkice biograficzne / K. Prokop. – Biały-Dunajec: [S. n.], 2010. – 449 s.
34. Roczniki czyli kronika sławnego Królestwa Polskiego dzieło czcigodnego Jana Długosza kanonika krakowskiego gorliwego badacza dziejów swego narodu zestawione z największą starannością i dbałością o prawdę historyczną / red. K. Baczkowski i inn. – Warszawa: PWN, 2009. – 466 s.
35. Sensi M. "Il Giubileo viaggio nella storia – Gli Anni Santi del 1423 e 1450". – URL : http://www.vatican.va/jubilee_2000/pilgrim/documents/ju_gp_06042000_p-7_it.html.
36. The Vatican Library by Father Leonard Eugene Boyle, O.P. – URL : <https://www.loc.gov/exhibits/vatican/intro.html>.
37. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. T. 2: 1410–1572 / Ed. A. Theiner. – Roma: Typis Vaticanis, 1861. – 782 p.
38. Zachariasiewicz F. Historia Metropolitalnej Kapituły Lwowskiej obrządku łacińskiego, tudzież wiadomość o kanonich tamiecznych z biegiem czasu założonych, nareszcie wykaz prałatów i kanoników tejże kapituły od roku 1429 do roku 1830 // Przyjacieli chrześcijańskiej prawdy. – 1838. – R. 6, Z. 3. – S. 125–138.

References

1. HRYNIV, YE. (ed.) (1988) *Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi i Ukrainy proty ekspansii Vatykanu ta unii (X – pochatok XVII st.): zbirnyk dokumentiv i materialiv* [The Struggle of Southwestern Rus and Ukraine against Vatican and Uniates Expansion (10th – Early 17th Centuries): Documents and Materials]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
2. VOITOVYCH, L.V. (2009) *Formuvannia krymskotatarskoho narodu. Vstup do etnogenezu* [The Origins of the Crimean Tatars. An Introduction to Ethnogenesis]. Bila Tserkva: vydavets Oleksandr Pshonkivskiy. [In Ukrainian]
3. VOITOVYCH, L.V. (2006) *Kniazha доба: portrety elity* [Dukes' Epoch: Portraits of the Elite]. Bila Tserkva: vydavets Oleksandr Pshonkivskiy. [In Ukrainian]
4. VOITOVYCH, L.V. (2004) *Nashchadky Chynhiz-Khana: vstup do henealohii Chynhizydiv-Dzhuchydiv* [Successors of Genhiz Khan: An Introduction to Chenchisids' Genealogy]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. [In Ukrainian]
5. ZASHKILNIAK, L.O., KRYKUN, M.H. (2002) *Istoriia Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv* [The History of Poland. From the Oldest Time to Modernity]. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. [In Ukrainian]
6. ZIMOROVYCH, B. (2002) *Potriinyi Lviv. Leopoldis triplex*. Lviv: Tsentr Yevropy. [In Ukrainian]
7. INALDZHYK, H. (1998) *Osmanska imperia. Klasychna доба (1300–1600)* [Ottoman Empire. Classical Period]. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian]
8. YEDLINSKA U. et al. (1988) *Istoriia Lvova v dokumentakh i materialakh* [The History of Lviv in Documents and Materials]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
9. VRADII, N. et al. (1972). *Kataloh perhamentnykh dokumentiv Tsentralnogo derzhavnogo istorichnogo arkhivu URSR u Lvovi (1233–1799)* [Catalogue of Parchments in the Central State Historical Archive of Ukrainian SSR in Lviv]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
10. KOZYTSKYI, A. M. (2014) *Leopoldis militans. Narysy viiskovoi istorii Lvova XIII–XVIII st.* [Essays on Military History of Lviv of XIII–XVIII Centuries]. Lviv: Apriori. [In Ukrainian]
11. LOZINSKIY, S.G. (1986) *Istoriia papstva* [The History of Popes]. Moskva: Izdatel'stvo politicheskoy literatury. [In Russian]
12. NAHAIEVSKYI, I. (1967) *Istoriia Rymyskykh Vselenskykh Arkhiereiv* [The History of Roman Ecumenical Bishops]. Rym: Ukrainyskyi katolytskyi universytet im. sv. Klymenta. [In Ukrainian]
13. ANON (1851) *Polnoe sobranie russkykh letopisej. T. 5: Pskovskaya i Sofijskaya letopisi* [The Full Collection of Russian Chronicles. Vol. 5: Pskov and Sofia Chronicles]. Saint Petersburg: Tipografiya Eduarda Praca. [In Russian]
14. DASHKEVYCH, YA. et al. (2010) *Pryvilei mista Lvova (XIV–XVIII st.)* [The Privileges of Lviv]. Lviv: [S.n.]. [In Ukrainian]
15. RUSYNA, O.V. (1998) *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu* [Ukraine under the Rule of Tatars and Lithuania]. Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian]
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, Lviv (TsDIAL Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv], fond 131, opys 1, sprava 150, 1 arkush.
17. SHUST, R.M. (2009) *Numizmatyka. Istoriia hroshovoho obihu ta monetnoi spravy v Ukraini* [Numismatics. The History of Money Turnover and Coinage Ukraine]. Kyiv: Znannia. [In Ukrainian]

18. ABRAHAM, W. (1937) Uzupełniony katalog dawnych łacińskich biskupów kijowskich. *Collectanea Theologica*. №18/1-2. Pp. 413-426.
19. BARONII, C. (1874) *Annales Ecclesiastici denuo excuti et ad nostra usque tempora perducti ab Augustino Thienier ejusdem congregationis presbytero, sanctorum tabulariorum Vaticani praefecto, etc.* Barri-Ducis: Ludovicus Guérin, eqles S. Silvestri.
20. FIJAŁEK, J.; SEMKOWICZ, W. (1932) *Codex diplomaticus ecclesiae cathedralis necnon dioeceseos Vilnensis*. Kraków: nakł. Polskiej Akademii Umiejętności.
21. DAVIES, N. (2007) *Boże igrzysko. Historia Polski*. Kraków: Znak.
22. BETTENS, H. (ed.) (1967) *Documents of the Christian Church*. London: Oxford University Press.
23. DVORNIK, F. (1962) *The Slavs in European History and Civilization*. New Brunswick-New Jersey: Rutgers University Press.
24. ECHEVARRIA, A. (1999) *The Fortress of Faith: The Attitude Towards Muslims in Fifteenth Century Spain*. Leiden-Boston-Köln: Brill.
25. ESCH, A. (1998) Überweisungen an die Apostolische Kammer aus den diözesen des Reiches unter einschaltung italienischer und deutscher kaufleute und bankers. *Regesten der vatikanischen Archivalien 1431-1475. Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven*. Bd. 78. S. 262-387.
26. F6-34. Indulgence of Pope Nicholas V. [Online]. Available from: http://www.mab.lt/pergamentai/Kolekcija/Pergamentas_En93f1.html?txtSign=F6-34.
27. FRENZ, Th. (N.d.) *Repertorium Officiorum Romanae Curiae. Conspectus cognominum. Racaneto (de)*. [Online]. Available from: http://www.phil.uni-passau.de/fileadmin/dokumente/lehrstuehle/frenz/-RORC/conspectus_cognominum.pdf.
28. GÓRSKI, K. (1990) *Papiestwo w Rzymie*. Kraków: Znak.
29. GUALDO, G. (N.d.) *Pietro da Noceto e l'evoluzione della Segreteria papale al tempo di Niccolò V (1447-1455)*. [Online]. Available from: <http://books.openedition.org/efr/1238?lang=it>.
30. KALLIMACH, F.B. (1909) *Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka, arcybiskupa lwowskiego*. Lwów: staraniem "Kółka filologicznego".
31. KOZIEJ, J. (1993) Grzegorz z Sanoka. In: Jan Walkusz, red. *Encyklopedia katolicka*. T. 6. Lublin: KUL. S. 351-352.
32. PARMEGGIANI, R. (2015) Pietro da Noceto. *Dizionario Biografico degli Italiani*. Vol. 83 [Online]. Available from: [http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-da-noceto_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/pietro-da-noceto_(Dizionario-Biografico)/)
33. PROKOP, K. (2010) *Arceybiskupi Haliczcy i Lwowszczy. Szkice biograficzne*. Białystok: [S. n.]
34. BACZKOWSKI, K. (ed.) (2009) *Roczniki czyli kronika sławnego Królestwa Polskiego dzieło czcigodnego Jana Długosza kanonika krakowskiego gorliwego badacza dziejów swego narodu zestawione z największą starannością i dbałością o prawdę historyczną*. Warszawa: PWN.
35. SENSI, M. (N.d.) "Il Giubileo viaggio nella storia – Gli Anni Santi del 1423 e 1450". [Online]. Available from: http://www.vatican.va/jubilee_2000/pilgrim/documents/ju_gp_06042000_p-7_it.html.
36. ANON (N.d.) *The Vatican Library by Father Leonard Eugene Boyle, O.P.* [Online]. Available from: <https://www.loc.gov/exhibits/vatican/intro.html>.
37. THEINER, A. (1861) *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*. T. 2: 1410-1572. Roma: Typis Vaticanis.
38. ZACHARISIEWICZ, F. (1838) *Historia Metropolitalnej Kapituły Lwowskiej obrządku łacińskiego, tudzież wiadomość o kanoniach tamiecznych z biegiem czasu założonych, nareszcie wykaz prałatów i kanoników tejże kapituły od roku 1429 do roku 1830. Przyjacieł chrześcijańskiej prawdy*. R. 6. Z. 3. S. 125-138.

Надійшла до редколегії 06.04.18

R. Ivashko, Ph. D. student
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

THE JUBILEE YEAR OF THE 15th CENTURY IN THE KINGDOM OF POLAND

The author has analyzed the content of the bull of Pope Nicholas V of 1450, which is located in the Central Historical Archive in Lviv, in the article. It was found that the pope provided special conditions for Christians to conduct the Jubilee Year in the Kingdom of Poland. Pope Nicholas V had installed specific obligations regarding the celebration of it for the Polish king Casimir IV Jagiellon, his mother Queen Sophia, the papal collector Mykola Spichimir, etc. The Polish chronicler Jan Długosz left the information about the peculiarities of the jubilee celebrations in the Kingdom of Poland. Similar jubilee celebrations introduced by Pope Boniface VIII were celebrated for the sixth time in the Latin Church. The need for their conduct was further substantiated in the 14th century. The creation of the investigated document was due to the fact that the lands of Rus were vulnerable to constant attacks by the Tatars. The khan of the Great Horde Sa'id-Akhmat who with the Tatars subordinated to him had been made the raid on the Galician and Podolian lands in the autumn of 1450, directly caused to the creation of the bull. The mechanism of protection of the Eastern European borders by Catholics was reflected in the content of the document.

Keywords: The Kingdom of Poland, the Jubilee year, the bull, Pope Nicholas V, Casimir IV Jagiellon, Tatar threat.

УДК 94(38)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.4>

О. Кір'яков, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕРШИЙ ПОХІД БЕОТІЙСЬКОГО СОЮЗУ НА СПАРТУ

Присвячено дослідженню зовнішньої політики Беотійського союзу після битви при Левктрах. У центрі уваги автор події військової кампанії 370–369 рр. до Р. Х. Це була важлива історична подія, оскільки це перша військова кампанія, де спартанські воїни захищали власне місто. У роботі використано широке коло джерел та літератури. Також реконструйовано судовий процес над Пелопідом та Епамінондом у Фівах. Цей судовий процес демонструє нам політичну боротьбу всередині Беотійського союзу.

Ключові слова: Беотійський союз, зовнішньополітичний курс, Спарта, Фіви, Агесілай, Пелопід, Епамінонд.

IV ст. до Р. Х. в наукових дослідженнях називають епохою кризи полісу. Слід зауважити, що саме як кризовий сприймали цей період і самі греки. Крім внутрішньополітичних проблем і змін у світогляді, принаймні першу половину IV ст. балканський півострів "трусило" від чисельних конфліктів. Це була епоха, коли всі воювали з усіма, а конфлікти постійно тліли та періодично то затухали, то розгоралися з новою силою. Проте слід додати, що не для всіх історичних акторів цей період був кризовим. Для Фів та Беотійського союзу проблеми колишніх основних гравців стали можливістю для піднесення та здобуття, хоча й на короткий період, але першості в Елладі. Проте не всі аспекти зовнішньополітичного курсу Беотійського союзу добре розроблені в науковій літературі та відомі широкому загалу істориків. Так, битву при Левктрах загалом згадують частіше, хоча довкола неї також точаться серйозні дискусії.

Ця битва, врешті-решт, відкрила нову сторінку протиостояння. Перший похід Беотійського союзу відбувся якраз після битви при Левктрах і мав важливі історичні наслідки. Саме в цей період сформувалася конфігурація сил, що визначила історичні події в Елладі зонайменше на наступні десять років.

Для початку варто перейти до розгляду наслідків Левктрійської битви для ворогуючих сторін. Перемога була здобута, але чи вірили в неї в самому беотійському таборі? Ксенофонт нам повідомляє про те, що беотійці надіслали посольство до Афін з метою попросити про допомогу, щоб розбити лакедемонське ополчення. Аналогічне посольство було відправлене тирану із Фер Ясону. Хоча Афіни дипломатично не відреагували і це фактично означало відмову, але Ясон прибув на місце битви [6, VI. 4. 19–22] і став тільки посередником між сторонами. Більшість учених переконані в тому, що

йому не була потрібна остаточна перемога якоїсь зі сторін. У Ясона були досить амбіційні плани [16, с. 252]. Загалом таку поведінку беотійців можна тлумачити як невпевненість у власних силах, оскільки вони зазнали великих втрат. Майбутній похід у Пелопоннес спростовує тезу про великі людські втрати. Очевидно, беотійці не змогли реально оцінити значущість своєї перемоги. Однак у протилежному таборі настрої були не найкращими. Так, після укладання перемир'я лакедемонське військо вночі почало відступати на Кревсій у Мегарську область [6, VI. 4. 25–26]. Навіть у лаконофіла Ксенофонта цей епізод більше схожий на втечу. У самій Спарті були вжиті заходи для того, щоб зберегти спокій та не посяяти паніки. Не були також скасовані свята Гімнопедій, через які в місті перебувало багато іноземців [10, Ages. 29].

Далі події розвивалися таким чином. За Ксенофонтом, в Афінах пройшов мирний конгрес, на якому було вирішено встановити порядки, в основу яких поклали умови царського миру. Також кожен мав дати таку клятву: "Дотримуватимуся договорів, що Цар прислав, та рішень Афінян і союзників. Якщо ж хто-небудь піде війною проти якогось полісу, що клявся тою самою присягою, допоможу всіма силами" [6, VI. 5. 2]. Хто ж був присутній на цьому конгресі? Відповісти точно на це питання складно, оскільки Ксенофонт повідомляє, що прийняли її всі, окрім елейців [6, VI. 5. 3]. Точно можна стверджувати, що не брали участі в конгресі беотійці, інакше потрібно було розпустити союз [16, с. 252]. У Ксенофонта також міститься повідомлення про відбудову укріплень Мантинеї. Проти цього були спартанці, але не змогли виступити з військом, оскільки дотримувалися умов автономії [6, VI. 5. 4–5]. Це означає, що Спарта також приймала присягу. Таким чином, можна зазначити, що мирний конгрес був ініційований Афінами і Спартою. За наявності вищезгаданого пункту, учасники конгресу фактично вступали до оборонного союзу, який, очевидно, був направлений проти Беотії [14, с. 185]. Саме її напад очікували в Пелопоннесі. У цьому контексті варто звернути увагу на те, що Афіни тепер відігравали роль головної держави, а Спарта була настільки ослабленою, що їй потрібно було дотримуватись умов договору на рівні з Мантинеєю.

Поки формувался союз на чолі з Афінами і Спартою, беотійці вирішували місцеві проблеми. Так, Епамінонду вдалося приєднати до Беотійського союзу Орхомен [13, с. 88]. Також були укладені союзи з етолійцями, локрійцями, фокейцями [3, 15. 57]. Найімовірніше, тут не обійшлося без військового тиску, оскільки Фокіда була старим союзником Лакедемону.

Справи наближалися до масштабного конфлікту за участі багатьох держав. По всьому Пелопоннесу почалися антиспартанські повстання, найбільшою кульмінацією яких стало відновлення Аркадського союзу, проти якого виступили спартанці [8, с. 189]. Похід в Аркадію очолив Агесілай, але ця військова акція не мала успіху і була потрібною для підняття духу самих спартанців [7, с. 71]. Діодор повідомляє, що після цих подій аркадяни відправили посольство до Афін з метою укласти союз проти Спарті, але афіняни відмовили, тому посольство з аналогічним проханням було надіслано до Беотії. Тоді був укладений договір між Аркадським та Беотійським союзами [3, с. 15; 62, с. 3]. Текст договору був виставлений на всенародний огляд у Мегалополі – новій столиці Аркадського союзу [2, с. 16; 27]. Побудові цього міста сприяли беотійці, адже Павсаній повідомляє, що Епамінонда взагалі можна вважати ойдієм цього полісу. Він допоміг у його побудові, виславши тисячу воїнів для захисту [9, VIII; 27, с. 1–2]. Укладання союзу завер-

шило формування другої потужної сили, основу якої склали Аркадський і Беотійський союзи [8, с. 186–187].

Згідно із Плутархом, вторгнення беотійців на Пелопоннес почалося в кінці 370 р. до Р. Х., тобто взимку. Він навіть повідомляє, що ця подія відбулася трохи раніше дня зимового сонцестояння [10, Pel. 24]. В іншій праці він пише про кількість військ беотійців та їхніх союзників: кількість самих лише гоплітів становила 40 тис. осіб, а разом із легкоозброєними воїнами армія нараховувала близько 70 тис. осіб [10, Ages. 31]. Ксенофонт перераховує тих, хто виступив у союз із беотійцями: фокейці, евбейці, локрійці, акарнянці, гераклейці, мелійці та деякі фессалійці, а на Пелопоннесі їх підтримали аркадяни, аргів'яни й елейці [6, VI; 5, с. 23]. Найвірогідніше, що описане Плутархом величезне військо, якщо кількість не перебільшена, складалося з контингентів усіх цих держав, а не тільки тих, які прийшли із середньої Греції.

Зібравшись у районі Мантинеї, союзники побачили, що спартанське військо повернулося додому. За таких обставин, за повідомленням Ксенофонта, беотійці вже збиралися повертатися на батьківщину, аргументуючи це тим, що Лаконія – добре захищена та важко доступна область. Однак це рішення було змінено, коли до табору почали прибувати люди з Карії та періеки, які погоджувалися провести військо в Лаконію, стверджуючи, що вона не захищена [6, VI; 5, с. 24–25]. Це повідомлення може бути вигадкою Ксенофонта, який укотре хотів показати легендарну славу спартанців, якої достатньо, щоб зупинити величезні армії. Проте В.Ф. Кутергін слушно зазначає, що Лаконія дійсно тривалий час не знала вторгнень, а тому вважалась неприступною. Цей факт створював певний психологічний бар'єр [7, с. 73]. Для підтвердження такої думки можна також навести те, що термін дії беотархів мав скоро закінчитися [10, Pel. 24]. Відповідно до цього, військо було відправлене лише для допомоги Аркадському союзу, що не мало зайняти тривалого періоду часу.

Нові обставини змусили беотархів продовжити військові дії [7, с. 77–78]. Мабуть, тільки тепер вони змогли оцінити масштаби наслідків битви при Левктрах. Союзники розділились на дві групи і почали вторгнення в Лаконію. Беотійці зайшли через Карії, аркадяни ж через місто Ой [6, VI. 5. 25–26]. Діодор зазначає про чотири напрями, якими беотійці та їхні союзники потрапили до Лаконії [3, с. 15; 64]. Оскільки довести достовірність інформації певного автора неможливо, то слід вважати, що армія розділилася. Цього потребувала навіть специфіка місцевості, оскільки у вузьких гірських проходах величезна навала людей, згадана Плутархом, викликала б штовханину. Армія могла втратити швидкість, а спартанське ополчення тоді отримало б можливість зустріти та розбити ворога, який не зміг би скористатися кількісною перевагою. Помітні розбіжності в повідомленнях авторів і про місцеві бої в Лаконії, тому зупинятися на їхньому описі немає сенсу: вони були невеликими й не мали вирішального значення.

Точно можна визначити лише деякі події, які зустрічаються перехресно в обох авторів. До них належить пограбування міста Селласії, повідомлення про бойові дії поблизу Спарті [6, VI; 5, с. 31; 6, с. 15; 65, с. 4]. За Ксенофонтом, становище Спарті було невтішним, оскільки мобілізовані ілоти мали стати вільними. Деяка допомога була надана фліунтцями, коринф'янами, епідаврями, пелленцями [6, VI; 5, с. 28–29]. Повномасштабний штурм Спарті так і не відбувся. Плутарх вважає це головною заслугою Агесілая, який, не піддавшись на провокації, не вступив у відкритий бій із

беотійцями та їхніми союзниками [10, Ages. 31], але Е. Мейер висловлює думку, що Епамінонд насправді не мав мети руйнувати Спарту [15, с. 425]. Це істотне зауваження, оскільки за наявності Спарти на Пелопоннесі не могло йти і мови про домінування Аркадського союзу. Демонстрація сили перед колись неприступною Спартою ставала міцним психологічним фундаментом для можливого панування Беотії.

Епамінонд відвів військо від Спарти та почав грабувати Лаконію. Беотархи намагалися максимально ослабити спартанців. Ксенофонт стверджує, що беотійці зруйнували Гіфій, де розміщувались лакедемонські верфі. Тоді спартанці були не в змозі перекинути військо через коринфську затоку в середню Грецію. Наступним і, мабуть, найважливішим кроком стало відділення Мессенії та заснування біля гори Іфоми фортеці з одноїменною назвою [15, с. 426]. Окрім відбудови, Епамінонд залишив в області беотійський гарнізон. Мессенія, хоча і була меншою за площею областю від Лаконії, проте мала більше родючих земель. До того ж вона вирізнялася вигідним географічним розташуванням, тому мала важливе економічне значення [7, с. 80–82]. Її незалежність підтримувала могутність Спарти, яка залишалася хоч і сильним, але тільки місцевим гравцем.

Самі ж спартанці вимушені були просити допомоги в Афіні. Головним аргументом на цих переговорах стало те, що афіняни у випадку відмови відступлять від обов'язків присяги. Афіни відправили військо на чолі з Іфікратом [6, VI; 5, с. 33–49]. Діодор зазначає, що афіняни вислали військо чисельністю у 12 тис. осіб, а інші союзники виставили 4 тис. воїнів [3, с. 15; 63, с. 2]. Ксенофонт натякає, що Іфікрат не поспішав ефективно допомагати Спарті [6, VI; 5, с. 51]. Афіни також вичікували послаблення Спарти. Великої битви на Пелопоннесі під час цієї кампанії так і не відбулось. За Ксенофонт, беотійці покинули Пелопоннес узимку 369 р. до Р. Х. [6, VI; 5, с. 50–52].

За період зазначеного походу було вирішено стратегічне завдання – максимально послабити Спарту. Проте, перетворивши Спарту на регіонального гравця, беотархи відмовилися від її знищення. Наявність агресивної Спарти завжди давала беотіцям вагомий привід для втручання у справи Пелопоннесу, де Беотія тепер мала двох союзників: першим став Аркадський союз, який скопіював внутрішню структуру Беотійського; другим – звільнена беотійською зброєю Мессенія.

На батьківщині на Пелопіда й Епамінонда чекав суд за самовільне продовження терміну дій повноважень беотархів [12, с. 36–42]. Звинувачення висунув Менеклід [10, Pel. 25]. Про цей суд також є інформація у Павсанія [9, IX; 14, с. 4], Корнелія Непота [5, Ерат. 7–8], а також Еліана [4, VH 13; 42]. Загалом, вони мають моралізаторський характер. Усі автори вказують на те, що Епамінонду заздрили і що судді взагалі відмовилися голосувати за звинувачення. Ці повідомлення дуже важливі: вони демонструють, що після звільнення від спартанського гармоста в Беотії лишалися політичні сили різного характеру. Імовірно, що особиста неприязнь не була головною причиною звинувачень. Плутарх повідомляє, що люди, які звинувачували їх, були суперниками в державній сфері [10, Pel. 25]. В.Ф. Кутергін вважає, що судовий процес є наслідком боротьби поміркованих та радикальних демократів [7, с. 84]. Такий висновок важко аргументувати або довести. Проте Плутарх повідомляє одну цікаву деталь: Менекліда він називає оратором [10, Pel. 25]. Останні відігравали важливу роль у політичному житті Еллади в епоху кризи полісу [1, с. 5–42]. Оратори зазвичай були вихідцями із простого народу і вправно грали на його настроях. Що-

правда, демагоги не могли успішно вести співгромадян на війну і поступалися професійним військовим. Процес розмежування політичних лідерів на ораторів і професійних полководців найкраще відображений в історії Афіні, тобто оратори зазвичай були представниками радикальної демократії [11, с. 27]. Натомість Епамінонд і Пелопід походили з родів аристократів і більше були схожими на таких політичних лідерів як Перікл. З огляду на це теза В.Ф. Кутергіна про боротьбу радикальних і поміркованих демократів має під собою вагоме підґрунтя і повністю характеризує політичну кон'юнктуру Греції класичної доби. Внутрішня боротьба політичних сил часто базується на відмінностях у поглядах ведення зовнішньої політики. Гіпотетично, що угруповання Менекліда могло мати особливі погляди на зовнішню політику Беотійського союзу.

Діодор Сицилійський повідомляє також про другий суд над Епамінондом, який відбувся після другого походу на Пелопоннес [3, с. 15; 72, с. 1]. Більшість учених не вірять в історичність другого судового процесу [7, с. 89], але тут слід звернути увагу на привід для звинувачень: "У битві біля Коринфу Епамінонд, порубавши охорону Лакедемонян на валу та будучи у змозі багатьох ворогів убити, утримав перевагу та більшості битв уник. Сталось ж про нього достатньо підозри, що пощадив Лакедемонян через особисту прихильність, (щоб) ті, що заздрили його славі, у зручний час отримали розумне звинувачення" [3, с. 15; 72, с. 1–2]. Тобто, вороже угруповання звинувачувало Епамінонда у м'якому ставленні до Спарти. Це може свідчити про те, що опозиційні сили були прихильниками максимально жорстких дій щодо Лакедедону, якщо такі звинувачення не були просто демагогією для залучення громадян на свій бік. Та попри це, угруповання Менекліда не досягло успіху й Епамінонд та Пелопід аж до своєї смерті визначали зовнішню політику союзу.

Отже, перемога в битві при Левктрах надала можливість беотіцям сформувати потужну антиспартанську коаліцію та здійснити похід у саме серце Лакедемона. Однак проти нового лідера виступили Афіни, які швидко об'єдналися з колишнім ворогом – Спартою. Так було сформовано два ворогуючих табори, до яких приєднувалися слабші держави. Найімовірніше, що Епамінонд не мав на меті зруйнувати Спарту, проте максимально ослабив її, відділивши Мессенію. Цей похід є важливим ще й завдяки тому, що став каталізатором відображення у джерелах внутрішньополітичної боротьби в самому союзі. Якби беотархи самовільно не продовжили свій термін повноважень, то, можливо, ми б і не дізналися про існування внутрішньої опозиції у Фівах.

Список використаних джерел:

1. Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 2 : Кризис полиса / под ред. Е. Голубцовой. – М. : Наука, 1983. – 381 с.
2. Демосфен. Речи : В 3 т. / отв. ред. Е.С. Голубцова, Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов. – М. : Памятники исторической мысли, 1995. – Т. 3 – 624 с.
3. Діодор Сицилійський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0083>.
4. Элиан. Пёстрые рассказы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://predki.314159.ru/book1.htm>.
5. Корнелий Непот. Пелопид // О знаменитых иноземных полководцах. Из книги о римских историках / Корнелий Непот / пер. с лат. и коммент. Н.Н. Трухиной. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 208 с.
6. Ксенофонт. Анабасис. Греческая история / Ксенофонт. – М. : АСТ: Астрель, 2010. – 638 с.
7. Кутергин В.Ф. Беотийский союз в 379–335 гг. до н. э. / В.Ф. Кутергин. – Саранск : Изд-во Морд. ун-та, 1981. – 184 с.
8. Можайский А.Ю. Внешнеполитический курс Фиванского полиса в классический период: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 – всеобщая история / А.Ю. Можайский; Московский городской пед. ун-т. – М., 2007. – 231 с.

9. Павсаний. Описание Эллады: в 2 т. / пер. С.П. Кондратьева. – М.: [б.и.], 1938–1940.
10. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2 т. / отв. ред. С.С. Аверинцев. – М.: Наука, 1994.
11. Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики (Общество. Личность. Власть) / Э.Д. Фролов. – СПб.: Гуманитарная академия, 2001. – 602 с.
12. Buckler J. Plutarch on the Trials of Pelopidas and Epameinondas (369 B.C.) / J. Buckler // *Classical Philology*. – 1978. – Vol. 73, No. 1. – Pp. 36–42.
13. Hammond, N.G.L. Political Developments in Boeotia / N.G.L. Hammond // *The Classical Quarterly, New Series*. – 2000. – Vol. 50, No. 1. – Pp. 80–93.
14. Lewis D.M. ed. *The Cambridge Ancient History*. Vol. 6: The Fourth Century B.C. / ed. by D.M. Lewis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 1026 p.
15. Meyer Ed. *Geschichte des Altertums*. Bd. 5. – Stuttgart; Berlin: J.G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1913. – 584 s.
16. Rhodes P.J. *A History of the Classical Greek World: 478–323 B.C.* / P.J. Rhodes. – Oxford: Blackwell, 2006. – 407 p.

References

1. GOLUBCOVA, E. (ed.) (1983) *Antichnaya Grechiya. Problemy razvitiya polisa*. T. 2: *Krizis polisa* [Classical Greece. The Problems of Polis Development. Vol. 2: The Crisis of Polis]. Moscow: Nauka. [In Russian]
2. DEMOSTHENES (1995) *Rechi v 3 tomax*. T. 3 [Speeches in 3 volumes]. Moscow: Pamyatniki istoricheskoy mysli. [In Russian]
3. DIODORUS SICULUS (1989) *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes with an English Translation by C.H. Oldfather*. Vol. 4–8 [Online]. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd. Available from: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3atext%3a1999.01.0083>

4. AELIANUS (1963) *Pyostrye rasskazy* [Various History] [Online]. Moscow – Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. Available from: <http://predki.314159.ru/book1.htm> [In Russian]
5. CORNELIUS NEPOS (1992) *O znamenitix inozemnyx polkovodcax. Iz knigi o rimskix istorikax* [De Viris Illustribus]. Moscow: Izd. MGU. [In Russian]
6. XENOPHON (2010). *Anabasis. Grecheskaya istoriya*. Moscow: Astrel. [In Russian]
7. KUTERGIN, V.F. (1981) *Beotijskij soyuz v 379–335 gg. do n.e.* [Boeotian League in 379–335 BC]. Saransk: Izd. Mord. univ. [In Russian]
8. MOZHAJSKIY, A.YU. (2007) *Vneshnepoliticheskij kurs Fivanskogo polisa v klassicheskij period* [Foreign Policy of Thebes in Classical Period]. Unpublished Thesis (PhD), Moscow City University, Moscow. [In Russian]
9. PAUSANIUS (1938–1940) *Opisanie Ellady*. V 2-x t. [The Description of Greece]. Moscow: [S.n.] [In Russian]
10. PLUTARCH (1994) *Sravnitelnye zhizneopisaniya*. V 2 t. [Parallel Lives]. Moscow: Nauka. [In Russian]
11. FROLOV, E.D. (2001) *Grechiya v epoxu pozdnej klasiki (Obshchestvo. Lichnost'. Vlast')* [Greece in the Late Classical Period. Society. Personality. Power]. Saint Petersburg: Gumanitarnaya akademiya. [In Russian]
12. BUCKLER, J. (1978) Plutarch on the Trials of Pelopidas and Epameinondas (369 B.C.). *Classical Philology*. Vol. 73, No. 1. Pp. 36–42.
13. HAMMOND, N.G.L. (2000) Political Developments in Boeotia. *The Classical Quarterly, New Series*. Vol. 50, No. 1. Pp. 80–93.
14. LEWIS, D.M. (ed.) (1994) *The Cambridge Ancient History. Volume 6: The Fourth Century B.C.* Cambridge: Cambridge University Press.
15. MEYER, ED. (1913) *Geschichte des Altertums*. Bd. 5. Stuttgart – Berlin: J.G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger.
16. RHODES, P.J. (2006) *A History of the Classical Greek World: 478–323 B.C.* Oxford: Blackwell.

Надійшла до редколегії 06.04.18

O. Kiriakov, Ph. D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FIRST SPARTAN CAMPAIGN OF THE BOEOTIAN LEAGUE

The article is devoted to the foreign policy of the Boeotian League after the battle of Leuctra. The author focused on the main events of the military campaign 370–369 B.C. It was an important historical event because it is the first campaign when Spartan soldiers defended their native town. The study is based on a wide range of sources and historiography. The author also reconstructed the trial of Pelopidas and Epameinondas in Thebes. This trial reveals internal political struggle in the Boiotian League.

Keywords: *The Boeotian League, the foreign policy, Sparta, Thebes, Agesilaus, Pelopidas, Epaminondas.*

УДК: 94(7/8)+342.724

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.5>

А. Коваль, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СВОБОДА І РАБСТВО ЯК "ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ЦІННОСТІ"

Здійснено огляд основоположних принципів Декларації незалежності США – як втілення ідей класичного лібералізму – та головних аргументів прихильників рабства на Півдні напередодні громадянської війни. Проаналізовано погляди Джона Келхуна та Джорджа Фітц'ю – відомих захисників рабства. Розглянуто їхні спроби примирити інститут рабовласництва із надзвичайно важливими для американського суспільства принципами загальної рівності та права на свободу. Визначено, що обидва приписували інституту рабства "цивілізаторські" властивості, зиск від яких мав переважати відсутність в афроамериканців свободи. Такі погляди ґрунтувалися на расизмі – заперечувалася фізична й інтелектуальна рівність поневолених афроамериканців і нащадків європейських переселенців. Найвагомішим аргументом на користь збереження рабства Фітц'ю вважав античні суспільства та держави, зокрема приклад стародавніх Афін та Риму, які досягли свого найвищого рівня цивілізаційного розвитку завдяки рабовласництву. Намагаючись відстояти традиційний для Півдня соціально-економічний устрій, Джон Келхун та Джордж Фітц'ю почали заперечувати головні принципи Декларації незалежності.

Ключові слова: *лібералізм, свобода, рабство, аболіціонізм, США, рецепція античності.*

Класичний лібералізм як політична ідеологія формувався впродовж тривалого часу під впливом ідей Просвітництва, поставши у XIX ст. як звичний набір "базових" принципів та цінностей (індивідуальна свобода), що випливали з теорії природних прав людини. Як зазначив у своїй знаменитій статті "Кінець історії?" Ф. Фукуяма, актуалізуючи теоретичну спадщину Гегеля, що в 1806 р. перемога Наполеона під Єною була водночас тріумфом ідей Французької революції – державного ладу, заснованого на принципах свободи та рівності. Саме це, на думку вченого, і стало "початком" передбаченого ним "кінця історії". За словами Ф. Фукуяма, "базові принципи ліберальної та демократичної держави після 1806 р. вже не могли бути вдосконалені, хоча попереду ще залишалося надзвичайно багато роботи –

ліквідація рабства та работоргівлі, поширення виборчого права на робітників, жінок, чорношкірих та інші расові меншини тощо" [6, с. 4–5]. Свої погляди та теорію "кінця історії" Ф. Фукуяма далі розвинув в окремій монографії, обґрунтовуючи неминучу перемогу лібералізму над правими та лівими ідеологіями, але його вираз про "надзвичайно багато роботи" – "considerable work to be done" [6, с. 5] – не удостоївся у ній значної деталізації. Більше того, нині навіть існують серйозні сумніви у здатності лібералізму виступати універсальною для всіх спільнот ідеологією, а натомість було б доречніше вважати його винятково ідеологією індустріального Заходу [9, с. 20–26].

Попри те, що нині позиції лібералізму похитнулись, він не перестає бути привабливим для багатьох сус-

пільств, які за допомогою ліберальних і демократичних ідей формують систему політичної влади та соціальної взаємодії. З огляду на це, було б доречним продемонструвати, яким чином ліберальні ідеї можуть вступати в конфронтацію з усталеним життєвим укладом та давно існуючим переліком цінностей, а також викликати появу доволі суперечливих ідеологічних конструктів. Унікальний набір ідей, що пов'язував, здавалося б, цілком протилежні та суперечливі цінності виробили представники Півдня США в XIX ст., захищаючи рабовласницький устрій південних штатів.

Проблема рабства в США порушувалася у великій кількості історичних та соціологічних праць – тільки за останні два десятиліття їх з'явилося чимало. Серед них варто відзначити роботи Д. Брауна [1], Д. Дейвіса [2], С. Дрешера [4] та ін. Однак ми спробуємо розглянути його в тому числі і крізь призму рецепції античності, оскільки згадані діячі свою аргументацію будували із посиланням на суспільний устрій античних полісів. Подібний підхід практикували, зокрема, Е. Майлз [10] та К. Річард [11].

4 липня 1776 р. представники британських колоній у Північній Америці на Континентальному конгресі розглянули та підписали Декларацію незалежності США. У Декларації перелічувалися багато причин, якими виправдовували розрив зв'язків із Великою Британією та проголошення незалежності. Та чи не найголовнішою можна вважати фразу, висловлену на самому початку документа, що проголошувала фундаментальні принципи нової держави: *"Ми вважаємо ці істини самоочевидними: всі люди створені рівними, вони наділені їхнім творцем певними невід'ємними правами, серед яких є право на життя, свободу і прагнення щастя"* / *"We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness"* [3].

Однак подані принципи не поширювалися на все населення нової країни, оскільки перерахованими правами явно не користувалася значна кількість її мешканців – зокрема численні афроамериканці, що перебували у становищі рабів. На момент проголошення незалежності у тринадцяти колоніях нараховувалося понад півмільйона рабів, більшість яких перебувала на Півдні [1, с. 63]. Напередодні громадянської війни в США проживало близько 488 тис. вільних афроамериканців – усього 12 % від тогочасної кількості рабів [12, с. 152]. За словами Д. Дейвіса, наявність рабства в американському суспільстві була "невгамовним нагадуванням" про систематичну жорстокість та експлуатацію, що суперечило суспільству індивідуальної свободи та рівних можливостей [2, с. 85]. Відповідно, існував потужний суспільний запит на ліквідацію рабства, який оформився в суспільно-політичний рух під назвою аболіціонізм.

Багато прихильників аболіціонізму хотіли врегулювати зазначену суперечність і привести реальний стан речей до сповідуваних ідеалів. До них, наприклад, належав батько-засновник Томас Джефферсон, один з авторів Декларації та третій президент США, який закликав до встановлення расової рівності. Він також звинувачував англійського короля Георга III в тому, що той потурає насильницькому захопленню та продажу в рабство ні в чому не винних африканців. При цьому Джефферсон і сам належав до рабовласників – у його володіннях працювало близько 200 рабів [1, с. 76]. У грудні 1806 р. Джефферсон, перебуваючи на посаді президента, у своєму щорічному зверненні закликав Конгрес нарешті подолати таке довготривале порушення прав людей [2, с. 134]. Проте, на той час не було можли-

вості подолати рабство одразу по всій державі, хоча вдалося досягти конкретного успіху – було заборонено ввезення нових рабів до країни [13, с. 31]. У післяреволюційний час панував своєрідний консенсус, згідно з яким вважалося, що проблема рабства належить до компетенції кожного окремого штату. Перші емансипаційні закони були прийняті в 1780 р. у Вермонті, Нью-Гемпширі та Массачусетсі – у цих штатах раби становили не більше 2 % від усього населення, тому їхня емансипація була негайною [14, с. 683]. Тоді ж аболіціонізм узяв гору в Пенсільванії, Коннектикуті, Род-Айленді, згодом долучилися до цього процесу Нью-Йорк (1799) та Нью-Джерсі (1804) [4, с. 127–128]. У цих штатах емансипація рабів відбувалася поступово.

Водночас почала формуватися група південних штатів, представники яких виступали за збереження рабства. До них належали Вірджинія, Північна та Південна Кароліна, Джорджія. Рабовласницькими ставали і новостворені штати Кентуккі, Луїзіана, Міссісіпі, Флорида, Алабама та інші, де переважало вирощування тютюну, бавовни чи іншої монокультури плантаторським способом. Деякі рабовласницькі штати в сукупності називали "бавовняним королівством", що повністю відображало місцеву соціально-економічну специфіку [13, с. 109–111]. Рабовласницькі штати боролися за збереження свого ладу, наслідком чого, власне, став Міссурійський компроміс 1820 р., за яким у країні фіксувався паритет між рабовласницькими та вільними штатами [13, с. 385–387]. Попри це, у США загострювалася дискусія між аболіціоністами та прихильниками рабства. Перші наголошували на тому, що наявність рабства суперечить як американським установчим документам, так і природному праву взагалі. Прихильники ж рабства у своїй аргументації були надзвичайно винахідливими, стверджуючи, що істинна свобода без рабства неможлива. Нижче буде зроблено спробу проаналізувати теоретичний доробок двох відомих прихильників рабства – Джорджа Фітц'ю [5, 6] та Джона Келхуна [15].

Джон Келхун (1782–1850) – виходець із Південної Кароліни, віце-президент в адміністраціях Дж. Адамса й Е. Джексона, держсекретар в адміністрації Дж. Тайлера, а також власник двох бавовняних плантацій – у Південній Кароліні й Алабамі – на яких працювали близько 150 рабів [13, с. 214–215]. Дж. Келхун був ідейним прихильником расизму, відхиляючи поділ суспільства на багатих і бідних та визнаючи лише поділ за кольором шкіри. На його думку, багатий чи бідний – обидва належать до вищого класу і користуються однаковою повагою, якщо є білими [1, с. 101]. Він вважав, що суспільство неминуче підкоряється закону, згідно з яким одна частина спільноти цілковито покладається на працю іншої частини і навряд чи коли-небудь існувало заможне і цивілізоване суспільство, де було б інакше [15, с. 467, 474]. У той час, коли дехто вважав рабство "необхідним злом", Дж. Келхун називав його "позитивним благом" ("positive good") – саме так він охарактеризував рабство у південних штатах, "де співіснують дві раси різного походження, відмінні за кольором шкіри, фізичними й інтелектуальними ознаками" [15, с. 474]. При цьому рабство Келхун вважав благом як для господарів, так і для рабів. За його словами, "досі ніколи – від початку історії і донині – чорна раса із Центральної Африки не досягала такого цивілізованого та досконалого фізичного, морального й інтелектуального стану. Вони прийшли у zdeградованому і дикому стані, але через кілька поколінь, завдяки сприятливій турботі наших інституцій, розвинулись до нинішнього порівняно цивілізованого стану. Це ... є вирішальним доказом загального щастя раси, попри всі перебільшені розповіді про проти-

лежне" [15, с. 473]. Разом із цим, Келхун звертав увагу, що біла раса, яка населяла південні штати, завжди якнайбільше прагнула свободи [15, с. 473].

Як бачимо, Дж. Келхун аж ніяк не вважав, що чорношкірі та білі можуть однаково претендувати на реалізацію прав, зазначених у Декларації незалежності. На його думку, першим було достатньо і частини про "прагнення до щастя", але навіть не індивідуального, а колективного – у формі "цивілізаторських наслідків" рабства. Келхун трактує рабство і рабовласництво не просто як "позитивне благо", а як благо цивілізаційне, завдяки якому раби піднімаються на вищі щаблі культури, ніж були доти. Однак навіть таке "облагороджування" в очах Дж. Келхуна не могло принести рабам свободи і поставити їх на один рівень із громадянами – через уже згадані ним "фізичні й інтелектуальні" відмінності між расами. "Свобода, – зауважував Келхун, – нав'язана непідходящим людям, із благословення перетворюється на прокляття і призведе до анархії... Насолоджуватися свободою повинні лише ті люди, що мають на це право з огляду на їхнє становище, розвинені інтелект і мораль" [15, с. 42]. Цікавим елементом світогляду Дж. Келхуна є те, що він вважав існування рабства запорукою збереження свободи: "Насправді, захист людської свободи від загроз деспотизму завжди був найбільш дієвим у тих штатах, де домінувало домашнє рабство" [15, с. 468]. Інакше кажучи, на його думку, рабство і свобода були взаємозалежними цінностями. Поступово Келхун навіть прийшов до визнання помилковості принципу загальної рівності всіх людей, зазначеного в Декларації [11, с. 190].

Джордж Фітц'ю (1806–1881) – адвокат без системної шкільної освіти, нащадок розорених рабовласників із Вірджинії, уславився як найвідоміший захисник рабовласництва [13, с. 285–286]. Він був автором великої кількості статей, памфлетів і публікацій, присвячених виправданню рабства, а також двох повноцінних книг [5, 6]. Як і Дж. Келхун, Фітц'ю теж виправдовував рабство приписаними йому "цивілізаторськими" функціями. Він зазначав, що чорношкірий раб – як доросла дитина ("grown up child"), якій потрібні батьки чи наглядачі, оскільки він не може нести відповідальності за свої вчинки, не розуміє сутності законів і схильний піддаватися емоційним імпульсам [6, с. 83]. На думку Фітц'ю, рабство в Америці дало чорношкірим кращу долю, ніж вони мали б на своїй батьківщині, де вони стали б дикунами, людододами й ідолопоклонниками, а натомість воно звільнило їх від такої жорстокої долі, а також "християнізує, захищає, підтримує і цивілізує" [6, с. 84].

Та все ж таки, в основу своїх поглядів Фітц'ю поклав посилення на рабство в добу античності. Уже на самому початку своєї книги "Соціологія для Півдня або Провал вільного суспільства" він зазначає: "Древні сприймали як належне те, що рабство було правильним, і ніколи не пробували його виправдовувати" [6, с. 4]. Фітц'ю з подивом зізнається, що його ідеї та висловлювання щодо походження суспільства і рабства надзвичайно близькі до ідей Аристотеля: "ми використовували не лише подібні приклади, а навіть однакові слова" [5, с. 21].

Справді, вже на самому початку "Політики" Аристотель подає своє обґрунтування рабовласництва, яке згодом назвали теорією природного рабства. Древній філософ говорить, що деяким людським істотам від природи властиво бути рабами – власністю та інструментами, оскільки вони навіть не здатні до повноцінного мислення, зате вміють добре виконувати накази [8, с. 108–109]. Такі погляди Аристотеля дали захисникам рабства, у тому числі і Джорджу Фітц'ю, надзвичайно

сильне почуття власної безпомилковості при відстоюванні рабства – цієї "виняткової інституції Півдня" [10, с. 266]. Він висловлював надію, що теорія Аристотеля найближчим часом стане єдиною правдивою теорією влади і суспільства [5, с. 106].

Джордж Фітц'ю вважав, що рабство служило основою для процвітання всіх великих цивілізацій античності – Греції, Риму, Єгипту, Іудеї та ін. Саме наявність рабства позбавила греків і римлян необхідності важко працювати для виживання й натомість створило умови для занять архітектурою, літературою, мистецтвами [6, с. 242–243]. Подібну роль, він вважав, рабство виконувало і в США. Порівнюючи умови проживання у штатах Півночі та Півдня, він намалював таку ідилічну картину: "Рабовласницький Південь перебуває у мирі, тиші, достатку і задоволенні. У нас немає мафії, профспілок, страйків за вищу платню, збройного опору законам – лише бідні трошки заздять багатим. Ми виробляємо предметів розкоші та товарів першої необхідності для населення кількістю втричі або вчетверо більшою, ніж наше. Ми повністю звільнені від потоку пауперизму, злочинності, аграріанізму та безбожжя, який проливається із європейських тюрем та богаділень на вже переповнену Північ. Кількість населення зростає повільно, а багатства – швидко... У нас усього вдосталь, і жодні мальтузіанські привиди не загрожують нам у майбутньому. Багатство розподілене рівномірніше, ніж на Півночі, де кілька мільйонерів володіють майже всім майном... Наше суспільство не виявляє симптомів занепаду... Справжня свобода і рівність для білого населення значно ближча, ніж у вільних штатах. Лише кілька наших білих працювали поденниками, і ніхто не працював кухарями, кухонною прислугою, конюхами, лакеями, не займався іншою чорною роботою. Один вільний громадянин не пан над іншим; звідси випливає характерне нам почуття незалежності та свободи; звідси гордість і самоповага, що дозволяють нам почувати себе вищими за жителів Півночі. Бути жителем Півдня настільки почесно, як колись – бути громадянином Риму" [6, с. 253–255]. Таким чином, для Фітц'ю, як і для Джона Келхуна, справжні рівність і свобода теж були обумовлені наявністю рабства. Захищаючи рабство, Джордж Фітц'ю заперечив один з основоположних принципів Декларації незалежності, зауваживши, що право на свободу не належить до природних прав людини [5, с. 106].

Отже, як бачимо, ліберальні принципи загальної рівності та природних прав, на яких засновувалася американська державність, упродовж тривалого часу, не були панівними в суспільній думці США. Представники південних штатів, прагнучи зберегти традиційний для Півдня соціально-економічний лад, почали конструювати настільки неординарну систему поглядів, що в врешті-решт почали заперечувати ті принципи, що були покладені в основу Декларації незалежності США. І Джон Келхун, і Джордж Фітц'ю приписували рабству цивілізаторську функцію, ніби воно підносило чорношкірим на якісно новий, раніше недосяжний рівень. Фітц'ю пішов далі та вважав рабство найвищим соціальним інститутом, що був наріжним каменем процвітання як античних цивілізацій, так й американського Півдня. Обидва вважали рабство необхідною основою для справжньої рівності та свободи, доступних тільки для повноцінних, "білих" громадян. Такий світогляд базувався винятково на расистському підґрунті. Їхній конструкт "свобода через рабство" дуже нагадує орвелівське двоєдмство. У дійсності ж, упродовж тривалого часу консервативний Південь США не був готовий до повної реалізації природних прав і ліберальних принципів.

Список використаних джерел:

1. Brown D. *Race in the American South from Slavery to Civil Rights* / D. Brown, C. Webb. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. – 402 p.
2. Davis D.B. *Problem of Slavery in the Age of Revolution 1770–1823* / D.B. Davis. – N. Y. : Oxford : Oxford University Press, 1999. – 577 p.
3. Declaration of Independence: A Transcription // National Archive. – URL : <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>.
4. Drescher S. *Abolition: A History of Slavery and Antislavery* / S. Drescher. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 485 p.
5. Fitzhugh G. *Cannibals All! Slaves without Masters* / G. Fitzhugh. – Richmond, VA : A. Morris, 1857. – 392 p.
6. Fitzhugh G. *Sociology for the South or the Failure of Free Society* / G. Fitzhugh. – Richmond, VA : A. Morris, 1854. – 332 p.
7. Fukuyama F. *The End of History?* / F. Fukuyama // *National Interest*. – 1989. – No. 16. – Pp. 3–18.
8. Garnsey P. *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine* / P. Garnsey. – Cambridge : Cambridge University Press, 1999. – 269 p.
9. Heywood A. *Political Ideologies: An Introduction* / A. Heywood. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2012. – 392 p.
10. Miles E.A. *The Old South and the Classical World* / E.A. Miles // *The North Carolina Historical Review*. – 1971. – Vol. 48, No. 3. – Pp. 258–275.
11. Richard C.J. *The Golden Age of the Classics in America. Greece, Rome, and the Antebellum United States* / C.J. Richard. – Cambridge : Harvard University Press, 2009. – 273 p.
12. *Slavery in the Development of the Americas* / ed. by D. Eltis, F.D. Lewis, K.L. Sokoloff. – Cambridge : Cambridge University Press, 2004. – 384 p.
13. *Slavery in the United States. A Social, Political and Historical Encyclopedia* / ed. by J.P. Rodrigues. – Oxford : ABC Clio, 2007. – 910 p.
14. *The Cambridge World History of Slavery. Vol. 3: 1420–1804* / ed. by D. Eltis, S.L. Engerman. – Cambridge : Cambridge University Press, 2011. – 755 p.
15. *Union and Liberty. The Political Philosophy of John C. Calhoun* / ed. by R.M. Lence. – Indianapolis : Liberty Fund, 1992. – 658 p.

References

1. BROWN, D.; WEBB, C. (2007) *Race in the American South from Slavery to Civil Rights*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
2. DAVIS, D.B. (1999) *Problem of Slavery in the Age of Revolution 1770–1823*. New York – Oxford: Oxford University Press.
3. JEFFERSON, T. (1776) Declaration of Independence: A Transcription [Online]. *National Archive*. Available from: <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>
4. DRESCHER, S. (2009) *Abolition: A History of Slavery and Antislavery*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. FITZHUGH, G. (1857) *Cannibals All! Slaves without Masters*. Richmond, VA: A. Morris.
6. FITZHUGH, G. (1854) *Sociology for the South or the Failure of Free Society*. Richmond, VA: A. Morris.
7. FUKUYAMA, F. (1989) The End of History? *National Interest*. 16. Pp. 3–18.
8. GARNSEY, P. (1999) *Ideas of Slavery from Aristotle to Augustine*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. HEYWOOD, A. (2012) *Political Ideologies: An Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
10. MILES, E.A. (1971) The Old South and the Classical World. *The North Carolina Historical Review*. Vol. 48, No. 3. Pp. 258–275.
11. RICHARD, C.J. (2009) *The Golden Age of the Classics in America. Greece, Rome, and the Antebellum United States*. Cambridge: Harvard University Press.
12. ELTIS, D., et al. eds. (2004) *Slavery in the Development of the Americas*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. RODRIGUES, J.P. ed. (2007) *Slavery in the United States. A Social, Political and Historical Encyclopedia*. Oxford: ABC Clio.
14. ELTIS, D.; ENGERMAN, S.L., eds. (2011) *The Cambridge World History of Slavery. Vol. 3: 1420–1804*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. LENCE, R.M. ed. (1992) *Union and Liberty. The Political Philosophy of John C. Calhoun*. Indianapolis: Liberty Fund.

Надійшла до редколегії 25.07.18

A. Koval, Ph. D. in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LIBERTY AND SLAVERY AS "CIVILIZATIONAL VALUES"

Basic principles of the US Declaration of Independence (as the example of the classical liberalism implementation) and main arguments of Southern advocates of slavery of antebellum period are considered in the article. The views of John Calhoun and George Fitzhugh were analyzed. Their attempts to harmonize the institution of slavery with the very important for the American society principles of equality and liberty were examined by the author. Both of them considered slavery as the institution with civilizing properties that should prevail over the absence of liberty for African Americans. Such views were based of racism – advocates of slavery were refusing to concede the physical and intellectual equality of the enslaved African Americans and the descendants of European colonists. Fitzhugh's main argument for the preservation of slavery were the examples of the classical societies and states, specifically Ancient Athens and Rome, which had been reached the high level of the civilization development due to slavery. Calhoun's and Fitzhugh's attempts to defend the traditional social and economical mode of Southern States led them to the denial of main principles of Declaration of Independence.

Key words: liberalism, liberty, slavery, abolitionism, USA, reception of antiquity.

УДК 327(47+73)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.6>

О. Косов, канд. іст. наук, доц.
Вітебський державний університет імені П.М. Машерова, Вітебськ, Білорусь

РОСІЯ І США У 2004–2008 РОКАХ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ СПІВПРАЦІ ТА ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНОГО СУПЕРНИЦТВА

Розглянуто проблеми російсько-американських відносин під час другого президентства В. Путіна. Проаналізовано основні напрями співпраці та суперництва Москви і Вашингтона у 2004–2008 рр. Особливу увагу приділено російським й американським підходам до боротьби з міжнародним тероризмом, розв'язанню проблем стратегічної безпеки і питань нерозповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ). Крім того, презентовано різне бачення Росією і США сучасного світового порядку, американське позиціювання щодо внутрішніх справ Російської Федерації та відповідну реакцію Москви, геополітичне суперництво двох держав на пострадянському просторі. Зроблено висновки, що в період другого президентства В. Путіна в російсько-американських відносинах співпраця між двома державами з важливих напрямів світової політики та міжнародної безпеки стала поступатися місцем конфронтації. Головною причиною цього погіршення стали концептуальні розбіжності Москви і Вашингтона щодо практично всього порядку денного їхніх політико-дипломатичних відносин – від створення нового світового порядку – до політичного розвитку пострадянського простору й самої Росії.

Ключові слова: Росія, США, В. Путін, Дж. Буш-мол., російсько-американські відносини, зовнішня політика, дипломатія.

Як свідчить сучасна історія російсько-американських відносин, США, як і раніше, посідають одне із перших місць у зовнішній політиці та дипломатії Росії. Не став винятком і період другого президентства В. Путіна, що ознаменувався істотним охолодженням політико-дипломатичних стосунків між Москвою і Вашингтоном.

У 2004–2008 рр. несумісність позицій РФ і США виявилася в усіх напрямках: від проблем створення нового світового порядку – до конкретних дій щодо позиціювання в контексті російських внутрішньополітичних проблем і, зокрема – питань двосторонніх відносин Росії й США з іншими державами [15, с. 166].

Не дивно, що взаємини між двома державами привертють пильну увагу політико-академічної спільноти. Зважаючи на це, російсько-американські відносини розглянутого періоду отримали різнобічне висвітлення у світовій історіографії. Так, серед американських авторів можна назвати Л. Арона, З. Бжезинського, Т. Грема, Н. Злобіна, Р. Кагана, Е. Качинса, Г. Кіссінджера, А. Коена, Р. Легволда, М. Макфола, Д. Саймса, А. Стент, Р. Хааса, М. Хомського та ін. У російській історіографії щодо питань взаємин Москви і Вашингтона періоду 2004–2008 рр. присвятили свої дослідження А. Арбатов, В. Батюк, А. Богатуров, М. Братерський, С. Кортунів, В. Кременюк, С. Рогов, Д. Тренін, А. Уткін, Т. Шаклеїна, Л. Шевцова та ін. В українській історіографії зовнішньополітичні та дипломатичні аспекти відносин США – Україна – Росія досліджувалися такими науковцями, як М. Бессонова, І. Дудко, С. Пронь, С. Толстов, І. Погорська, О. Потехін, В. Ціватий, Л. Чекаленко, С. Шергін, М. Ялі та ін. Однак саме в білоруській історіографії подібного роду робіт явно недостатньо.

Мета зазначеної статті – проаналізувати особливості, інституціональну модель і специфіку розвитку російсько-американських відносин у період 2004–2008 рр.

Навесні 2004 р. В. Путін переобрався на другий президентський термін і тим самим продовжив реалізацію внутрішньо- і зовнішньополітичного курсу країни, орієнтири якого були означені ще в період першого президентства. Звичайно, у 2004–2008 рр. у його політиці відбулися зміни, викликані низкою факторів, у тому числі й діями Вашингтона. Зокрема, упродовж другого президентства В. Путіна з боку США істотно посилюлася критика поведінки російського керівництва як усередині країни, так і поза її межами. Зрозуміло, Росія в цьому сенсі прагнула не відставати. Для переважної частини політичного істеблішменту двох країн виявилися неприйнятними базові зовнішньополітичні принципи один одного, критикувалися конкретні дії Москви і Вашингтона на світовій арені, національні інтереси характеризувалися як неправомірні, що свідчило про посилення русофобії в США й антиамериканізму в РФ.

На офіційному рівні Вашингтон визнавав Росію великою державою, без якої неможливе врегулювання багатьох найважливіших проблем, насамперед у сфері безпеки [15, с. 211–218; 20; 23]. Фактично ж американці розглядали РФ як державу, що прогнала "холодну війну", слабку політично й економічно, а отже – зобов'язану підкорятися та поводити себе за американськими правилами. Проте для путінської Росії статус "сторони, що прогнала" був більше неприйнятним, тому Москва прагнула вести себе як велика держава, нехай і така, що поступається наразі США за цілою низкою показників. Тим самим РФ повернулася до великої політики і Вашингтон повинен був із цим рахуватися [16, с. 167]. Однак американська політична еліта ніяк не хотіла цього визнавати й намагалася всіляко протидіяти "поверненню" Росії в геополітичний простір. Так, у Стратегії національної безпеки США, що з'явилася в березні 2006 р, прямо йшлося про те, що характер відносин із Росією буде залежати від російської внутрішньої та зовнішньої політики. Перешкоджання Москвою розвитку демократії всередині РФ і за її межами буде також погіршувати і розвиток російсько-американських відносин [21].

Загалом, у період другого президентства В. Путіна вузловими проблемами російсько-американських відносин, що здійснюють суттєвий вплив на їхню інституціональний та політико-дипломатичний розвиток, стали: боротьба з міжнародним тероризмом; підходи до створення нового світового порядку; проблеми стратегічної

безпеки; питання нерозповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ); взаємвтручання Сполучених Штатів Америки і Росії у внутрішні справи та відповідна обопільна на це реакція Москви і Вашингтона; суперництво на пострадянському просторі.

Боротьба з міжнародним тероризмом. У 2004–2008 рр. боротьба з міжнародним тероризмом, як і раніше, залишалася на порядку денному взаємин РФ і США. Свідченням того стали численні зустрічі та заходи, на яких обговорювали питання протидії терористичній загрозі. Наприклад, 1 червня 2005 р. відбулося перше спільне засідання Комітету з міжнародних справ Держдуми РФ і Комітету з міжнародних відносин Палати представників Конгресу США, за підсумками якого було підписано Спільну заяву про протидію тероризмові та незаконному обігу наркотиків. Однак, незважаючи на здійснення російсько-американської співпраці в питаннях боротьби з тероризмом, навіть тут у сторін виявлялися розбіжності, насамперед: кого вважати терористами? Особливо тоді, коли йшлося про Північний Кавказ. За словами В. Путіна, після окремих випадків, пов'язаних із діяльністю озброєних осіб на Північному Кавказі, у російської сторони склалося враження, що "американські партнери на словах говорять про підтримку Росії, про готовність до співпраці, у тому числі в боротьбі з тероризмом, а насправді використовують цих терористів для розгойдування внутрішньополітичної ситуації в Росії" [14, с. 43]. Вашингтон же посилався на те, що США підтримують не терористів, а політичну опозицію [14, с. 46].

При цьому Москва покладала відповідальність на Вашингтон за ситуацію в Іраку, який став після американського вторгнення одним з анклавів тероризму, дестабілізуючим весь регіон. До того ж, не найкраще склалися справи і в Афганістані.

Таким чином, здійснюючи співпрацю щодо боротьби з міжнародним тероризмом, Російська Федерація і Сполучені Штати часом по-різному підходили до визначення того, хто є терористом, а хто – ні.

Підходи до створення нового світового порядку. У розглянутий період очільники США отримували дивіденди від встановленого після розпаду СРСР однополярного світопорядку. Навряд чи Москва могла бути рівнозначним партнером для Вашингтона, який претендував на світове лідерство. Усе ж Росія прагнула відновити геополітичний вплив, втрачений після "холодної війни".

Російські політики в переважній більшості ратували за багатополарний світ, відстоюючи право суверенних держав на свій власний шлях розвитку, відкидали гегемонію та диктат навіть в ім'я демократії.

У діючій Концепції зовнішньої політики РФ, затвердженій президентом В. Путіним у 2000 р., йшлося про те, що Росія буде домагатися формування багатополарної системи міжнародних відносин на основі взаємного врахування інтересів і колективного рішення ключових проблем [10]. У численних публікаціях і виступах представників політичної еліти Росії жорстко критикувалася і засуджувалася зовнішньополітична поведінка США у світі, особливо на Великому Близькому Сході. Правда, часом безумовно справедлива критика дій Вашингтона переходила всі розумні межі і в патріотичному запалі в провину американцям ставився навіть Афганістан, хоча у 2001 р. Кремль підтримував антитерористичні зусилля адміністрації Дж. Буша-мол.

Найважливішим пунктом, за яким позиції Москви і Вашингтона розійшлися, стала американська політика демократизації світу. У Росії та США склалося різне розуміння того, як поєднуються західні норми демократії із традиціоналізмом тієї чи іншої країни, а також у тому, чи

правомірне насильницьке зовнішнє втручання і насадження демократії [16, с. 167–168]. РФ почала демонструвати риси вагального геополітичного гравця. Москва стала оперувати такими категоріями, як сфера впливу і держава, що диктує свої умови в тому чи іншому регіоні світу. Росія була домінуючою силою в минулому і збиралася повернути цей статус [7]. У 2006 р. на нараді послів у МЗС РФ В. Путін уперше згадав про відповідальність Росії за глобальний розвиток і закликав привести політичний вплив країни у світі у відповідність із її зрослими економічними можливостями [5, с. 265].

Незгода Москви з поведінкою США у світі набула широкого розголосу 10 лютого 2007 р., коли В. Путін на міжнародній конференції з питань політики безпеки в Мюнхені заявив про неприйнятність однополярного світу, про гіпертрофоване використання Вашингтоном військової сили, порушення норм міжнародного права з боку США. За його словами, однополярний світ "у підсумку означає на практиці тільки одне: це один центр влади, один центр сили, один центр ухвалення рішень. Це світ одного господаря, одного суверена. І це, врешті-решт, згубне не тільки для всіх, хто перебуває в межах цієї системи, але й для самого суверена, тому що руйнує його ізсередини" [6]. Промова російського президента стала справжнім шоком для Заходу.

Багато хто визнав цей виступ навіть початком нової "холодної війни". Однак Білий дім відреагував на мюнхенську промову Путіна відносно спокійно. Це пояснювалося загостренням становища в Іраку й Афганістані, а тому подальше загострення російсько-американських відносин не відповідало б інтересам Вашингтона. Навпаки, Сполученим Штатам потрібно було сприяння Росії з низки нагальних проблем світової політики та міжнародної безпеки. Проте відносини продовжували погіршуватися. Таким чином, позиціонування Росії як незалежного центру сили йшло врозріз з американськими очікуваннями "слухняною Росії" і викликало наростання конфліктогенного потенціалу у двосторонніх відносинах.

Проблеми стратегічної безпеки. США і Росія, як дві найсильніші у військовому сенсі ядерні держави світу, були зацікавлені у збереженні стратегічної безпеки, що і знаходило своє підтвердження в заявах керівництва двох держав. Так, 20 листопада 2004 р. під час саміту АТЕС у чилійському Сантьяго В. Путін і Дж. Буш-мол. обговорили спільну роботу в інтересах зміцнення міжнародної безпеки та стратегічної стабільності, протидію новим глобальним викликам і загрозам. При цьому Москва прагнула до нового договору щодо СНО, але адміністрація Дж. Буша-мол. була до цього байдужою. Вона применшувала значення договорів, спрямованих на запобігання поширенню зброї масового знищення та здійснення контролю над ним. Вашингтон виходив із того, що в суворому контролі над ядерними арсеналами Росії немає особливої необхідності, оскільки вони й так слабшають [18, 19]. Проте коли Кремль почав масштабну програму оновлення своїх стратегічних ядерних сил, багато хто в Америці забив на сполох. Величезні кошти Москва спрямовувала на модернізацію балістичних ракет наземного ("Тополь-М") і морського ("Булава") базування. У Вашингтоні почали лунає голоси про те, що повернення сильної Росії загрожує світу та світовій спільноті дестабілізацією [20; 23, с. 94].

На початку 2007 р. російське керівництво вперше заговорило про можливий вихід Росії з Договору по РСМД. Однак ясності з мотивами такого рішення не було. Якто президент В. Путін і тодішній міністр оборони С. Іванов обґрунтовували його наявністю ракет у цілої низки країн – Ірану, Індії, Пакистану, КНР, Північної та Південної Кореї, то начальник генштабу генерал

Ю. Балауєвський мотивував такий крок Москви планами розгортання в Польщі і Чехії до 2012 р. елементів американської ПРО. Подібні різночитання свідчили про те, що реальні мотиви полягали у прагненні Кремля після всіх міжнародних відступів 1990-х рр. утвердити свою самостійність на світовій арені, продемонструвавши при цьому прагнення не відставати від США у зміні договорів із роззброєння [1, с. 8–9]. Крім того, за таким рішенням могли стояти інтереси впливової кооперації ОПК і відомств МО [1, с. 16]. Свого часу в забороні цих ракет Москва була зацікавлена набагато більше, ніж Вашингтон [1, с. 7]. Дійсно, вихід із Договору про ПРО знову поверне в Європу американські ракети середньої дальності, які, будучи розміщеними на території країн ЦСЄ, набудуть стратегічного значення. Крім того, вихід стане додатковим аргументом із згуртування членів НАТО на антиросійській основі, у тому числі з питань розширення на пострадянський простір [1, с. 19].

Водночас у російсько-американських відносинах набиравала гостроти проблема протиракетної оборони. У своєму виступі у Мюнхені 10 лютого 2007 р. В. Путін піддав різкій критиці плани Вашингтона щодо розгортання елементів ПРО у Східній Європі. Наміри США були розцінені ним як порушення балансу сил у світі, яке зумовлює новий виток гонки озброєнь. При цьому російський президент заявив, що як заходи у відповідь РФ може почати розробку нових видів наступальних озброєнь [6]. Однак через тиждень, 19 лютого 2007 р., на спільній прес-конференції прем'єр-міністр Польщі Я. Качинський і прем'єр-міністр Чехії М. Тополанек висловили готовність своїх країн брати участь у планах США із розгортання ПРО. Тим самим питання, яке хвилювало Москву, залишилося на порядку денному стратегічної безпеки.

Сторони, розуміючи наявність розбіжностей, намагалися шляхом переговорів схилити один одного до свого бачення ситуації. Так, 14–15 травня 2007 р. проблеми ПРО обговорювалися С. Лавровим і К. Райс під час її візиту до Москви, а 7 червня 2007 р. на саміті "великої вісімки" у німецькому Хайлігендаммі В. Путін запропонував Дж. Бушу-мол. спільно використовувати Габалінську РЛС в Азербайджані як альтернативу РЛС на території Європи. Під час неформальної зустрічі Дж. Буша-мол. і В. Путіна в американському Кеннебанкпорті, що відбулася 1–2 липня 2007 р., російський президент розвинув свою пропозицію про спільне використання Габалінської РЛС пропозицією включити в загальну систему також РЛС, щобудеться в Армавірі.

Вашингтон погодився на спільне використання Габалінської станції, але не відмовився від своїх планів розміщення десяти ракет-перехоплювачів у Польщі і радару в Чехії під приводом захисту від можливої іранської загрози. Москва висловила незгоду з таким підходом, на що американці звинуватили Росію в небажанні співпрацювати [8, с. 95]. Після цього до проблеми ПРО сторони зверталися ще неодноразово: наприклад, 8–9 вересня 2007 р. під час розмови В. Путіна і Дж. Буша-мол. на саміті АТЕС у Сіднеї, а також 12–13 жовтня 2007 р., коли до Росії відбувся візит держсекретаря К. Райс і міністра оборони Р. Гейтса для обговорення зі своїми російськими колегами питань стратегічної безпеки.

У сочинській Декларації про стратегічні рамки російсько-американських відносин від 6 квітня 2008 р., ухваленій за підсумками зустрічі В.В. Путіна і Дж. Буша-мол., знайшли своє відображення серйозні розбіжності між Москвою і Вашингтоном із проблеми ПРО і виведення ударних засобів у космос, над подоланням яких

сторонам треба було працювати й надалі [8, с. 95]. Її обговорення продовжилися, але вже при Д. Медведєві.

Питання нерозповсюдження ЗМЗ. Важливе місце в російсько-американських відносинах посідали питання нерозповсюдження ЗМЗ, які неодноразово обговорювалися під час зустрічей керівництва двох держав. Як відомо, найбільшу стурбованість світової спільноти викликали іранська і північнокорейська ядерні програми, а також можливість потраплення ядерної зброї до рук терористів, що було предметом обговорення Москви і Вашингтона. Однак нерідко сторони по-різному дивилися на врегулювання зазначених питань. Позиції США і РФ мали істотні розбіжності щодо співпраці з Іраном: якщо американці виступали за збереження режиму санкцій стосовно Тегерана, то Кремль продовжував розвивати російсько-іранські відносини за різними напрямками, за винятком створення зброї масового знищення. Так, 8 червня 2004 р. під час зустрічі В. Путіна і Дж. Буша-мол. в американському Сі-Айленді в межах саміту "великої вісімки" російський президент заявив своєму колезі про небажання Москви припинити співпрацю з Іраном. Це викликало роздратування Вашингтона. З огляду на це іранська проблема обговорювалася російським керівництвом з К. Райс під час її візитів до Москви в жовтні 2005 і 2006 рр.

Завданням США було не допустити блокування РФ американської резолюції щодо Ірану в РБ ООН. Однак внаслідок переговорів С. Лавров запевнив К. Райс у тому, що Росія не стане перешкоджати прийняттю цієї резолюції [20]. При цьому Кремль не згорнув співпрацю з Тегераном, у тому числі й у сфері оборони. Вашингтон відреагував на це введенням санкцій щодо російських структур, запідозрених у постачаннях Ірану військової продукції або продукції подвійного призначення. Зрозуміло, Москва висловлювала свої протести. Так, 4 серпня 2006 р. МЗС РФ назвав неприйнятними введені Держдепартаментом США санкції проти російських держкорпорацій "Рособоронекспорт" і "Сухий" за звинуваченнями у співпраці з Іраном у сфері розповсюдження ЗМЗ. Однак 28 грудня 2006 р. США запровадили нові санкції проти Рособоронекспорту, а також Конструкторського бюро приладобудування і Конструкторського бюро машинобудування за звинуваченнями в сприянні оборонним програмам Ірану та Сирії. Проте російсько-іранське співробітництво продовжилось. 16 січня 2007 р. РФ завершила постачання Тегерану зенітно-ракетних комплексів Тор-М1, що викликало негативну реакцію Вашингтона.

Інші напрями російсько-американської взаємодії у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення не викликали таких розбіжностей. Що стосується північнокорейської ядерної програми, то Москва і Вашингтон співпрацювали в межах шестисторонніх переговорів із денуклеаризації Корейського п-ва, що почалися в серпні 2003 р.

Внаслідок переговорів Пхеньян на деякий час не лише "заморозив" свою ядерну програму, але й розпочав демонтаж реактора в експериментальному центрі в Йонбені. Керівництво Росії та Сполучених Штатів сходилося на думці щодо неприпустимості поширення ядерної зброї.

З огляду на це 14 жовтня 2006 р. РБ ООН була прийнята резолюція 1718, що вимагала від КНДР припинити свою ракетну програму і відновити мораторій на запуски балістичних ракет й обмежувала поставки Пхеньяну продукції та технологій, які можуть бути використані у військових цілях. У відповідь Північна Корея пообіцяла відмовитися від ядерних озброєнь, як тільки перестане відчувати загрозу з боку США [17].

Загалом Москвою і Вашингтоном активно ухвалювалися заяви, що стосуються питань ядерного нерозповсюдження, оскільки обидві держави були в цьому зацікавленими. Так, 24 лютого 2005 р. на зустрічі у Братиславі В. Путін і Дж. Буш-мол. заявили про співпрацю з питань безпеки в ядерній сфері, а також досягли домовленості про взаємодію в сегменті посилення контролю над переносними зенітними ракетними комплексами. Через два місяці, 19–20 квітня 2005 р., питання щодо нерозповсюдження ЗМЗ були обговорені в Москві К. Райс з В. Путіним і С. Лавровим. Потім на саміті "великої вісімки", що проходив 14–17 липня 2006 р. в Санкт-Петербурзі, В. Путін і Дж. Буш-мол. ухвалили спільну заяву щодо співпраці в мирному використанні атомної енергії та протидії розповсюдженню ядерної зброї, а також спільну заяву про боротьбу з актами ядерного тероризму. Ну, і нарешті, під час неформальної зустрічі Дж. Буша-мол. і В. Путіна в американському Кеннебанкпорті 1–2 липня 2007 р. було прийнято Заяву про початок реалізації спільної ініціативи зі зміцнення режиму ДНЯЗ і розвитку міжнародного співробітництва в галузі ядерної енергетики шляхом створення глобальної інфраструктури ядерної енергетики, що повинна дозволити державам розвивати цю галузь без розміщення на своїй території чутливих елементів ядерного паливного циклу.

Втручання США у внутрішні справи Росії та реакція Москви. У період другого президентства В. Путіна "фактор демократії" став визначальним у російсько-американських відносинах. Хоча на рівні президентів двох країн підтримувався дух дружби і прагнення до співпраці в усіх напрямках, усе ж наростали серйозні претензії до російського керівництва з причини згортання демократії та зростання авторитаризму в Росії.

Однією із причин для критики з боку Вашингтона стало посилення централізації в управлінні країною та сповільнення стимулів для розвитку ринкових механізмів у російській економіці [11, с. 66]. Так, у вересні 2004 р. сенатори Дж. Маккейн і Дж. Байден ініціювали звернення до лідерів країн НАТО і ЄС, у якому йшлося про те, що РФ цілеспрямовано рухається до авторитаризму, а В. Путін використовує "мілітаристську й імперську риторику" [11, с. 70]. На думку політико-академічної спільноти США, путінська Росія стала дедалі більше відвертатися від демократії. Кремль не тільки відмовився від подальшого розвитку демократичних інститутів у країні, але і почав цілеспрямований демонтаж створених раніше демократичних структур [2, с. 325].

Напередодні свого першого офіційного візиту до Москви в ролі держсекретаря у квітні 2005 р., К. Райс в інтерв'ю розкритикувала процес демократизації в Росії. За її словами: "Тенденції у сфері демократії не є оптимістичними. Централізація влади в руках президента за рахунок урівноважуючих інститутів, таких як Дума або незалежна судова система, дійсно дуже турбують. Відсутність незалежних ЗМІ нас дуже турбує..." [9].

У 2005 р. Конгрес США повернувся до обговорення питання про можливість вилучення Росії з "великої вісімки". Так, 17 лютого 2005 р. була прийнята сенатська резолюція про членство РФ у "групі восьми".

14 травня 2005 р. аналогічна резолюція була прийнята Палатою представників з ініціативи конгресмена К. Кокса, де йшлося про те, що американське керівництво має запропонувати іншим членам "вісімки" призупинити російське членство в групі, якщо Москва не дотримуватиметься норм вільного, демократичного суспільства.

Подібну заяву зробив і сенатор Дж. Ліберман, який охарактеризував зазначені резолюції "відповід-

дю на дії президента Путіна з підризу демократії в Росії" [11, с. 70–71].

У зв'язку із прийняттям у Росії закону про НУО, у грудні 2005 р. помічник держсекретаря з питань демократії, прав людини і праці Б. Лоуенкрон заявив, що Кремль діє всупереч демократичним тенденціям у світі, піддаючи громадянське суспільство країни зростаючому тиску. У зв'язку із цим Палата представників і Сенат прийняли резолюції, запропоновані конгресменом Г. Хайдом і сенатором Дж. Маккейном, у яких містилося звернення до уряду РФ відкликати і переписати закон про НУО [11, с. 67, 71].

З метою тиску на Москву американським істеблішментом застосовувалася і "справа Ходорковського". Так, у 2005 р., після винесення вироку М. Ходорковському, сенатори Дж. Байден, Б. Обама, Дж. Маккейн, Р. Віккерс, Б. Карден, а також конгресмени Р. Вікер, Т. Лантос внесли в Сенат і Палату представників резолюції, у яких "справа олігарха" було названа політично вмотивованою, а сам бізнесмен незаконно засудженим.

У 2006 р. критика Росії посилювалася у зв'язку зі вступом РФ на посаду голови "великої вісімки" і проведенням її саміту в Санкт-Петербурзі. До вищезазначених пропозицій американських законодавців про винятки окремі представники політико-академічної спільноти США рекомендували Дж. Бушу-мол. не їхати на саміт, а також посилити політику впливу щодо Москви. Так, у березні 2006 р. сенатор Р. Лугар закликав президента США під час візиту до Санкт-Петербургу поставити питання про демократію в Росії [11, с. 75, 77].

У відповідь на американську критику, пов'язану із Кремлем, політтехнологи в межах стратегічного протистояння із США почали розробляти нові концепції розвитку країни.

Як справедливо зазначив В. Согрін, на відміну від схваленої В. Путіним і Дж. Бушем-мол. на зустрічі у Кроуфорді 13 листопада 2001 р. концепції "нових відносин", що підкреслювала прихильність двох країн спільним цінностям демократії та вільного ринку, ці концепції обґрунтовували "унікальність російської цивілізації", її євразійський характер і захищали придуману модель "суверенної демократії" як для Росії, так і для інших країн [12, с. 518].

Таким чином, відмінності сторін у підходах до демократизації Росії були покладені в основу російсько-американських розбіжностей і стали основною перешкодою для формування взаємовигідного партнерства двох держав.

Суперництво на пострадянському просторі. У 2004–2008 рр. адміністрація Дж. Буша-мол. продовжила курс на протидію інтеграційним процесам на пострадянському просторі під егідою Москви.

Метою Вашингтона в зазначеному регіоні стало геополітичне витіснення Росії. Як відомо, починаючи із 2003 р. в ряді пострадянських держав відбулася зміна правлячих режимів на ще більш антиросійські. Прозахідні політичні сили отримали істотну підтримку з боку таких урядових і неурядових структур, як Національний демократичний інститут при Демократичній партії, Міжнародний республіканський інститут при Республіканській партії, Держдепартамент, Агентство США з міжнародного розвитку, "Фрідом хаус" та Інститут "Відкрите суспільство" Дж. Сороса [3, с. 63].

Москва не приховувала своєї стурбованості у зв'язку із проникненням Сполучених Штатів на пострадянський простір, яке російський політичний істеблішмент вважав життєво важливою сферою національних інтересів країни. Зважаючи на це Кремль був украй незадоволений

прозахідним курсом оновлених політичних еліт у Грузії та в Україні.

Одним із головних подразників у російсько-американських відносинах на пострадянському просторі в розглянутий період стала Україна. На президентських виборах 2004 р. В. Янукович програв, а переміг В. Ющенко. Перемога Помаранчевої революції оцінювалася у Вашингтоні як геополітична поразка Кремля, який прагнув до відтворення нової імперії. Адміністрація Дж. Буша-мол. розглядала Україну як "відповідального партнера" у розв'язанні міжнародних проблем, а тому Сполучені Штати зобов'язалися надавати Києву всебічну підтримку [16, с. 172].

Коли в кінці 2005 р. Москва збільшила ціну природного газу для України, Вашингтон розцінив це як використання "енергетичної зброї". Зокрема, держсекретар К. Райс розкритикувала Кремль за використання ціни на природний газ у політичних цілях, заявивши, що "так справи не роблять". На її думку, подібні дії Росії не відповідають вимогам, що пред'являються до учасників "великої вісімки" [22].

Так, 4 травня 2006 р. віце-президент США Р. Чейні виступив у Вільнюсі на другому саміті Співдружності демократичного вибору із промовою, у якій засудив використання Росією своїх природних ресурсів як інструмента зовнішньополітичного тиску на своїх сусідів, а також звинуватив російське керівництво в порушенні прав людини, деструктивній поведінці на міжнародній арені та співпраці з Іраном, Сирією, КНДР і Білоруссю [19].

У міру того, як Тбілісі дедалі більше зближувався із Заходом, Москва розуміла, що колишніх російсько-грузинських відносин уже не буде. Щойно Кремлю стало очевидним, що головна мета М. Саакашвілі – повернути до складу Грузії Абхазію і Південну Осетію, а потім увійти в НАТО, російська реакція щодо грузинської влади ставала дедалі жорсткішою. Вашингтон, навпаки, усіляко вітав рух Тбілісі в західному напрямку.

Тим самим Грузія ставала однією із найсерйозніших суперечностей між РФ і США на пострадянському просторі. Так, 29 вересня 2006 р. Сполучені Штати заблокували ухвалення на екстреному засіданні РБ ООН російського проекту резолюції, що засуджувала "провокаційні дії Грузії" і містила вимогу вивести грузинські війська з Кодорської ущелини з метою мирного врегулювання конфлікту з Абхазією.

У відповідь 3 жовтня 2006 р. С. Лавров на пресконференції в Москві заявив, що Вашингтон спровокував кризу навколо Грузії, і відкинув будь-які форми посередництва США в налагодженні російсько-грузинських відносин. Американському керівництву довелося піти на певні поступки і 13 жовтня 2006 р. РБ ООН підтримала російський проект резолюції щодо Грузії, завдяки зближенню позицій Росії і США з низки міжнародних питань, закликавши Тбілісі вивести свої війська з верхньої частини Кодорської ущелини й утриматися від "войовничої риторики і провокаційних дій".

Однак М. Саакашвілі не залишив своїх планів об'єднати Грузію й увійти в НАТО. Тим паче що це знаходило підтримку у Вашингтоні. У квітні 2007 р. Дж. Буш-мол. підписав "Акт про консолідацію свободи", що закладав політико-правову основу для вступу України і Грузії в НАТО. У відповідь Москва попередила, що це є для Росії "прямою загрозою" і "буде мати найсерйозніші наслідки для загальноєвропейської безпеки" [5, с. 264].

Ще одним районом суперництва Москви і Вашингтона став центральноазіатський регіон. Присутність США в Центральній Азії після закінчення активної фази контртерористичної операції в Афганістані ста-

ла викликати в російського керівництва дедалі більше невдоволення.

Кремль був стурбований можливістю здійснення в середньоазійських державах інституційних змін. Прикладом стали події в Киргизстані й Узбекистані у 2005 р. [13, с. 161]. Це не дивно, оскільки Москва відчувала відвертий дискомфорт від військової присутності американців у Центральній Азії. Крім того, Сполучені Штати змішали у своїй політиці принципи поширення демократії з пошуком вигод для себе в геоекономічному сенсі, що не могло не викликати роздратування в російської еліти [4, с. 69–70].

Можливо, урегулюванню російсько-американських розбіжностей на пострадянському просторі могла би посприяти його "фінляндизація" – відмова від просування НАТО на Схід в обмін на зобов'язання Кремля поважати незалежність колишніх радянських республік [3, с. 73]. Однак ні Москва, ні Вашингтон не пішли на такий крок, оскільки все ще сподівалися взяти гору у цій геополітичній боротьбі за регіон.

Таким чином, у період 2004–2008 рр. російсько-американські відносини мали тенденцію до погіршення. Співпраця Москви та Вашингтона в таких важливих для забезпечення міжнародної безпеки сферах як боротьба з тероризмом, скорочення СНО, нерозповсюдження зброї масового знищення поступалася місцем наростаючій конфронтації.

Головною причиною охолодження російсько-американських відносин стало різне бачення сторонами нового світопорядку, що інтенсивно формується, та їхнього геополітичного місця в ньому. Росія, яка активно поверталася на орбіту світової політики, почала активно протидіяти США в усіх напрямках: як усередині країни, так і за її межами, у тому числі й на пострадянському просторі. Іншими словами, Москва і Вашингтон знову не виправдали надії один одного, що і призвело до чергового періоду погіршення відносин, за яким послідує короткочасне "перезавантаження" часів президентства Д. Медведєва і Б. Обама.

Список використаних джерел:

1. Арбатова А. Россия – США – Евросоюз: проблемы ПРО и РСМД / А. Арбатова // Современная Европа. – 2008. – № 3. – С. 5–21.
2. Баталов Э.Я. Проблема демократии в американской политической мысли XX века / Э.Я. Баталов. – М.: Прогресс-традиция, 2010. – 622 с.
3. Батюк В. Политика США на постсоветском пространстве после окончания холодной войны / В. Батюк // Международная жизнь. – 2011. – № 8. – С. 61–74.
4. Братерский М. Политика США в Центральной Азии и интересы России / М. Братерский // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. – № 4. – С. 64–72.
5. Внешняя политика России. 1991–2016 / Т.А. Шаклеина [и др.]; под общ. ред. А.В. Торкунова. – М.: МГИМО-Университет, 2017. – 538 с.
6. Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности. 10 февраля 2007 г. Мюнхен [Электронный ресурс] // Официальный сайт Президента России. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>.
7. Кэган Р. Россия и Китай угрожают миру [Электронный ресурс] / Р. Кэган // ИНОСМИ.РУ. – 28.01.2008. – Режим доступа : <https://inosmi.ru/world/20080128/239199.html>.
8. Каширина Т.В. Проблема сокращения стратегических наступательных и оборонительных вооружений в российско-американских отношениях постсоветского периода / Т.В. Каширина // Новая и новейшая история. – 2014. – № 3. – С. 91–103.
9. Кондолиза Райс добралась до Москвы [Электронный ресурс] // LENTA.RU. – 19 апреля 2005. – Режим доступа : <https://lenta.ru/news/2005/04/19/rice1>.
10. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации 28 июня 2000 года [Электронный ресурс] // Кодекс. Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. – Режим доступа : <http://docs.cntd.ru/document/901764263>.
11. Россия в современной системе обеспечения глобальной стабильности: политика и восприятие / отв. ред. А.А. Кокошин. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 208 с.
12. Согрин В.В. США в XX–XXI веках. Либерализм. Демократия. Империя / В.В. Согрин. – М.: Изд-во "Весь Мир", 2015. – 592 с.

13. Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / А. Стент. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 464 с.

14. Стоун О. Интервью с Владимиром Путиным / О. Стоун. – М.: Альпина Паблишер, 2017. – 350 с.

15. Циватий В.Г. Европа й Сполучені Штати Америки: інституційне становлення політико-дипломатичної системи та розвиток міждержавного партнерства у XVIII–XXI ст. (історична ретроспектива) / Вячеслав Циватий // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2015. – Вип. 42. – С. 211–218.

16. Шаклеина Т.А. Россия и США в мировой политике / Т.А. Шаклеина. – М.: Аспект Пресс, 2012. – 272 с.

17. Ядерная программа КНДР [Электронный ресурс] // РИА Новости. – 03.09.2017. – Режим доступа : <https://ria.ru/spravka/20170903/1501650356.html>.

18. A Return to Arms Control [Electronic source] // The Washington Post. – 2008. – June 2. – Access mode : <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/06/01/AR2008060101881.html>.

19. Cheney at Summit in Lithuania Says Russia Has "Choice to Make". 4.05.2006 [Electronic source]. – Access mode : <http://usinfo.state.gov/usinfo/Archive/2006/May/04-398238.html>.

20. Linzer D. Russia Won't Block U.S. on Iran [Electronic source] / D. Linzer // The Washington Post. – 2006. – January 12. – Access mode : <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/01/11/AR2006011102124.html>.

21. National Security Strategy of the United States of America. The White House, Washington, March, 2006 [Electronic source]. – Access mode : <http://nssarchive.us/NSSR/2006.pdf>.

22. Rice: Russia Uses Energy Wealth as Political Weapon [Electronic source] // FOX News. – 2006. – January 05. – Access mode : <http://www.foxnews.com/story/2006/01/05/rice-russia-uses-energy-wealth-as-political-weapon.html>.

23. Rosefelde S. Russia in the 21st Century. The Prodigal Superpower / S. Rosefelde. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005. – XXI+244 p.

References

1. ARBATOV, A. (2008) Rossiya – SShA – Evrosouz: problemy PRO i RSMD [Russia – USA – European Union: The Problems of NMD and INF]. *Sovremennaja Evropa*. 3. Pp. 5–21. [In Russian]
2. BATALOV, E.YA. (2010) *Problema demokratii v amerikanskoj politicheskoy mysli XX veka* [The Problems of Democracy in the American Political Thought of 20th Century]. Moscow: Progress-tradiciya. [In Russian]
3. BATYUK, V. (2011) Politika SShA na postsovetском prostranstve posle okonchaniya holodnoj vojny [US Policy on the Post-Soviet Space after the End of the Cold War]. *Mezhdunarodnaya zhizn'*. 8. Pp. 61–74. [In Russian]
4. BRATERSKIY, M. (2007) Politika SShA v Central'noj Azii i interesy Rossii [US Policy in the Central Asia and the Interests of Russia]. *Central'naya Aziya i Kavkaz*. 4. Pp. 64–72. [In Russian]
5. SHAKLEINA, T.A. et. al. (2017) *Vneshnyaya politika Rossii. 1991–2016* [The Foreign Policy of Russia]. Moscow: MGIMO-Universitet. [In Russian]
6. ANON (2007, February 10) Vystuplenie i diskussiya na Myunhenskoy konferencii po voprosam politiki bezopasnosti [Speeches and Discussions on Munich Conference on the Questions of Security Policy] [Online]. *Ofitsial'nyj sayt Prezidenta Rossii*. Available from: <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> [In Russian]
7. KAGAN, R. (2008) Rossiya i Kitaj ugrozhajut miru [Russia and China Threaten the Peace] [Online]. *INOSMI.RU*. Available from: <https://inosmi.ru/world/20080128/239199.html> [In Russian]
8. KASHIRINA, T.V. (2014) Problema sokrasheniya strategicheskix nastupatel'nyx i oboronitel'nyx vooruzhenij v rossijsko-amerikanskix otnosheniyax postsovet'skogo perioda [The Problem of Reduction of the Strategic Offensive and Defensive Arms in the Russian-US Relations of the Post-Soviet Period]. *Novaya i novejschaya istoriya*. 3. Pp. 91–103. [In Russian]
9. ANON (2005) Kondolizza Rajs dobralas' do Moskvy [Condoleezza Rice Reached the Moscow] [Online]. *LENTA.RU*. Available from: <https://lenta.ru/news/2005/04/19/rice1/> [In Russian]
10. ANON (2000) Konceptsiya vneshnej politiki Rossijskoj Federacii. Utverzhdena Prezidentom Rossijskoj Federacii 28 ijunja 2000 goda [The Conception of the Russian Federation Foreign Policy. Confirmed by the President of the Russian Federation on June 28, 2000] [Online]. *Kodeks. Elektronnyj fond pravovoj i normativno-texnicheskoy dokumentacii*. Available from: <http://docs.cntd.ru/document/901764263> [In Russian]
11. KOKOSHIN, A.A. ed. (2008) *Rossija v sovremennoj sisteme obespecheniya global'noj stabil'nosti: politika i vospriyatie* [Russia in the Modern Global Stability Support System: Politics and Consideration]. Moscow.: Izd-vo LKI. [In Russian]
12. SOGRIN, V.V. (2015) *SShA v XX–XXI vekah. Liberalizm. Demokratiya. Imperiya* [USA in the 20th – 21st Centuries. Liberalism. Democracy. Empire]. Moscow: Izd-vo "Ves' Mir". [In Russian]
13. STENT, A. (2015) *Pochemu Amerika i Rossiya ne slyshat drug druga? Vzglyad Vashingtona na novejschuyu istoriyu rossijsko-amerikanskix otnoshenij* [Why the USA and Russia Don't Hear Each Other? Washington View on the Contemporary History of the Russian – US Relations]. Moscow: Mann, Ivanov i Ferber. [In Russian]

14. STONE, O. (2017) *Interv'ju s Vladimirom Putiny* [The Interview with Vladimir Putin]. Moscow: Al'pina Publisher. [In Russian]
15. TSIVATYI, V.H. (2015) Yevropa i Spolucheni Shtaty Ameriky: instytutsiine stanovlennia polityko-dyplomatychnoi systemy ta rozvytok mizhderzhavnoho partnerstva u XVIII–XXI st. (istorychna retrospektyva) [Europe and the USA: Institutional Origins of the Political and Diplomatic System and Development of the International Partnership during 18th – 21st Centuries]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 42. Pp 211–218. [In Ukrainian]
16. SHAKLEINA, T.A. (2012) *Rossija i SShA v mirovoj politike* [Russia and the USA in the World Politics]. Moscow: Aspekt Press. [In Russian]
17. ANON (2017) Jadernaja programma KNDR [Online]. *RIA Novosti*. Available from: <https://ria.ru/spravka/20170903/1501650356.html> [In Russian]
18. ANON (2008, June 2) A Return to Arms Control [Online]. *The Washington Post*. Available from: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2008/06/01/AR2008060101881.html>

19. ANON (2006) *Cheney at Summit in Lithuania Says Russia Has "Choice to Make"* [Online]. Available from: <http://usinfo.state.gov/usinfo/Archive/2006/May/04-398238.html>
20. LINZER, D. (2006, January 12) Russia Won't Block U.S. on Iran [Online]. *The Washington Post*. Available from: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2006/01/11/AR2006011102124.html>
21. ANON (2006) National Security Strategy of the United States of America [Online]. *National Security Strategy Archive*. Available from: <http://nssarchive.us/NSSR/2006.pdf>
22. ANON (2006) Rice: Russia Uses Energy Wealth as Political Weapon [Online]. *FOX News*. Available from: <http://www.foxnews.com/story/2006/01/05/rice-russia-uses-energy-wealth-as-political-weapon.html>
23. ROSEFIELDE, S. (2005) *Russia in the 21st Century. The Prodigal Superpower*. Cambridge: Cambridge University Press.

Надійшла до редколегії 30.08.18

A. Kosau, Ph. D. in History, Associate Professor
Vitebsk State University named after P.M. Masherov, Vitebsk, Belarus

RUSSIA AND THE UNITED STATES IN 2004–2008: MAIN DIRECTIONS OF COOPERATION AND POLITICAL-DIPLOMATIC RIVALRY

The problems of Russian-US relations during the second Vladimir Putin presidency are considered in the article. The author is analyzed the main directions of cooperation and rivalry between Moscow and Washington in 2004–2008. He is paid special attention to Russian and American approaches to combating international terrorism, solving strategic security problems and issues of non-proliferation of weapons of mass destruction (WMD). In addition, the author is shown a different vision of the new world order by Russia and the United States, American interference in the internal affairs of the Russian Federation and Moscow's response, geopolitical rivalry between the two powers in the post-Soviet space. It was concluded that during the second Vladimir Putin presidency in Russian-US relations, cooperation between the two powers in important areas of world politics and international security began to give way to confrontation. The main reason for this deterioration was the conceptual divergence between Moscow and Washington regarding virtually the entire agenda of their relations – from the creation of the new world order to the political development of the post-Soviet space and Russia itself.

Keywords: Russia, the USA, V.V. Putin, George W. Bush, Russian-US Relations, foreign policy, diplomacy.

УДК 930:001–05

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.7>

В. Левченко, канд. іст. наук, доц.
Одеський національний морський університет, Одеса, Україна

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ РАДЯНСЬКОГО ІСТОРИКА Н.І. МЕЖБЕРГА

Присвячено дослідженню фрагментів інтелектуальної біографії історика Н.І. Межберга на основі вперше введених до наукового обігу документальних матеріалів п'яти фондів Державного архіву Одеської обл. Внаслідок здійсненого дослідження вдалося виявити чотири основні етапи його біографії, що збігаються із часом становлення та формування "ранньорадянської" генерації вчених-істориків СРСР. Як історик радянської формации, у дослідженні окремих фрагментів соціально-економічного та суспільно-політичного життя Одещини на початку ХХ ст. він використовував марксистську методологію і лексику, притаманну радянським гуманітаріям 1930-х рр. Ортодоксальна марксистська позиція інтелектуальної біографії Н.І. Межберга сформувалася під впливом революційних ідей та подій, учасником яких він був, та під тиском диктатури більшовиків і тоталітарного режиму СРСР. Незважаючи на довгі роки політичних переслідувань, він залишався вірним лівим переконанням і в 1960-х рр. продовжував дослідження різних аспектів революційних подій в СРСР. Одна з робіт останнього періоду стала закономірним результатом відданості історика ідеалам комуністичної партії та радянської влади. Представлена інтелектуальна біографія Н.І. Межберга підпорядкована єдності життя як морального досвіду й інтелектуальних запитів часу, суспільно-політичного тла епохи. Загалом зазначене дослідження виявило велике значення марксистського спрямування в радянській історіографії 1920–1930-х рр. та у формуванні "ранньорадянської" генерації вчених-істориків СРСР.

Ключові слова: Н.І. Межберг, історик, учений, генерація, історична наука, історіографія.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. в історичних дослідженнях активізувався розвиток таких напрямів історичної науки, як історія та історіографія історії історичної науки. При проведенні цих досліджень історичними джерелами є твори вчених-істориків як інтелектуальні продукти історіографічних практик конкретно-історичної епохи. У центрі уваги опиняються праці вчених-істориків, що зробили внесок у розвиток історичної науки, у сукупності їхнього життєвого шляху і творчої спадщини. У цьому ключі виконано зазначене дослідження, яке є спробою максимально всебічного висвітлення життєвого шляху одного з радянських учених – Наума Ісааковича Межберга (1898–1972).

Написати творчу біографію будь-якого вченого не можна без використання максимально доступної кількості історичних джерел і літератури, фактологічного і наукового обґрунтування сюжетів і висновків. Для досягнення позитивного результату у визначених теоретичних й емпіричних завданнях, найбільше підходить

жанр інтелектуальної біографії, традиційний для західної науки та поступово освоєний у вітчизняному академічному середовищі. Звичайно, згадати всі факти біографії науковця, які дають можливість відновити інтелектуальну біографію до останнього моменту, нюансу, неможливо, але навіть окремо реконструйовані її фрагменти та місця пам'яті містять і виражають певну повноту та цілісність особистості вченого-історика, його життєдіяльності.

Звертаючись до жанру інтелектуальної біографії, неможливо обійти її особливості: акцентування не на типовості особистості вченого – представника певного соціального та наукового середовища, у якому він жив і працював, а на його індивідуальних і неповторних рисах, що роблять його нетиповим серед колег. Індивідуальність суб'єкта наукового дослідження виявляється у багатьох деталях на загальному історичному тлі, які, на перший погляд, можна назвати другорядними або незначними в наукових реконструкціях. Такий підхід на-

роджує презентативний зв'язок індивідуально-унікального із загальним й універсальним – як відзначав Л.П. Карсавін: "історія індивідуальності невлучимо і неминує переходити в історію взагалі" [21].

Історія життя Н.І. Межберга невід'ємно пов'язана із загальною характеристикою представників "адептів" "ранньорадянської" генерації вчених-істориків (умовно виділяємо дві гілки вчених-істориків цієї генерації – "адепти" і "конформісти"), час діяльності яких припав на 1917–1941 рр. (усього за період від кінця XVIII ст. до початку XXI ст. виділяємо дев'ять генерацій [24–25; 31]). "Ранньорадянська" генерація інтелектуалів з'явилася в науковому співтоваристві на теренах Російської імперії унаслідок суспільно-політичних і соціокультурних катаклізмів 1917–1920 рр. До цієї генерації зараховуємо фахівців соціогуманітарних дисциплін, професійна діяльність яких проходила у вишах і різноманітних за профілями та структурами науково-дослідних установах, які мали вищу освіту або навчалися у вищій школі, перебували на різних етапах наукової кар'єри, підпорядковувалися тоталітарному характеру моделі відносин між ученим-істориком і владою, наукові публікації яких мали теоретичне оформлення відповідно до концепції розвитку історичної науки у 1917–1941 рр., які педалювали і популяризували ідеї марксистської методології та розбудови соціалістичної держави. Наявність представників цієї генерації вчених-істориків до радянського наукового простору була обумовлена підкоренням одному із ключових принципів радянської історичної науки, сформульованого І.І. Колесник – "принцип партійності засвідчував повну залежність історичної науки від партії, директив та ініціатив партійних органів, цілковите підпорядкування науки партійній ідеології" [22, с. 10]. Результатом приналежності вчених-істориків до "ранньорадянської" генерації з пануючим тоталітарним характером відносин між владою і науковцем стали вияви різноманітних методів інтелектуальної покори та політичних репресій (обмеження у праві займатися науковою діяльністю, втручання у вибір тематики наукових досліджень, контроль над комунікативним зв'язками з колегами, політичні, соціальні та правові утиски, засудження, заслання, позбавлення життя) [24, с. 206]. "Ранньорадянську" генерацію вчених-істориків, у свою чергу, розділяємо на дві гілки – "адептів" і "конформістів". До першої гілки відносимо науковців, які народилися на зламі XIX–XX ст. та є "ровесниками" активізації революційної ситуації на початку XX ст., їх первинна соціалізація зароджувалася в умовах трьох революцій, формування моральних цінностей і життєвих пріоритетів відбувалося в умовах революційного романтизму, пролетарського-селянської ідентифікації та ідейно-корпоративного патерналізму, із становленням соціалістичної держави вони свідомо обслуговували потреби радянської влади, лояльно ставилася до діючого політичного режиму, реально вірили в ідеї марксизму-ленінізму, авторитет партії більшовиків, її вождів та їхні настанови. До другої гілки зараховуємо науковців, які народилися у другій половині XIX ст., їхня первинна соціалізація відбувалася в умовах лібералізації та модернізації Російської імперії у другій половині XIX ст., освіту отримали в імперській системі освіти, викладали у вишах, мали наукові публікації, написані відповідно до теоретичних ознак парадигми розвитку історичної науки в імперські часи та спочатку не сприймали педальовану більшовиками ідеологію побудови суспільства із принципами соціальної справедливості, свободи і рівності та нав'язуванні ними нових концепцій і парадигм у професійній діяльності, тобто певну частину свого життя належали до "середньоімперської" (1865–1884) або "піз-

ньоімперської" (1884–1917) генерацій. Однак революційні події 1917–1920 рр. та утвердження радянської влади змусили їх (А.Г. Готалов-Готліб, М.М. Ланге, Є.М. Щепкін та ін.) переорієнтуватися та пристосуватися до реалій нових умов життя.

Використовуючи значний масив джерельної бази, спробуємо зобразити штрихи портрета Н.І. Межберга, як представника "адептів" "ранньорадянської" генерації вчених-істориків.

Н.І. Межберг народився 24 серпня 1898 р. в Одесі у єврейській робітничій родині. Його мати працювала робітницею на одній з одеських фабрик, про батька в жодній з його анкет дані відсутні [15, арк. 3, 9–10]. З дитинства (приблизно з 10–12 років) почав працювати у друкарні П.С. Рубенчика. Нечітке встановлення віку з початку трудової діяльності Н.І. Межберга пов'язане з тим, що в різних документах він подавав різні дані щодо цього моменту своєї біографії. У "Загальній формі анкети для тих, хто вступає в інститут" від січня 1923 р. він вказав 1910 р. [15, арк. 3 зв.]; в "Анкеті для реєстрації студентів вишів України" від 2 лютого 1923 р. він повідомив, що своєю працею став жити з 10 років [15, арк. 9–10], тобто з 1908 р.; в автобіографії (див. дод. 1) при вступі до аспірантури від 20 березня 1927 р. засвідчив дату 1908 р. [14, арк. 11], а в анкеті (формулярі) викладача ОІНО від 1930 р. власноруч вказав 1910 р. [17, арк. 106]. Із чим пов'язана така розбіжність – наразі документально встановити не вдалося, хоча можемо припустити, що занижений вік початку трудового шляху в студентській анкеті та аспірантській автобіографії було подано навмисно, з метою демонстрації давнішої приналежності до пролетарського класу, що, у свою чергу, мало принести йому дивіденди під час розгляду питання його вступу відповідно до інституту та науково-дослідної кафедри. Це пов'язано з тим, що саме пролетарське або селянське походження були одними з вирішальних критеріїв для кандидатів на вступ до контингенту студентів та складу аспірантів у другій половині 1920-х рр. У 1930-х рр. домінуючою ознакою для молодих людей, бажаючих стати студентами або аспірантами, був факт приналежності (член або кандидат) до лав ВЛКСМ або ВКП(б), яка зберігалася впродовж багатьох десятиліть, майже до кінця 1980-х рр.

Розпочавши свій трудовий шлях із робітника друкарні, він на багато років пов'язав свою долю з діяльністю у поліграфічних підприємствах. Усього за все життя з галуззю друкарства Н. Межберга пов'язує близько дванадцяти років (приблизно від 12 до 15 років). У різні часи він працював у друкарнях Одеси (1908/1910–1915, 1917, 1923–1924, 1955–1956), Троїцька (Оренбурзька губернія, 1915–1917) і Кургану (1919), виконуючи різні обов'язки – учня розбірника, складальника або друкаря [15, арк. 3 зв.; 14, арк. 11; 17, арк. 106]. Від 1908/1910 рр. до 1915 р. працював у багатьох різних одеських друкарнях, коли переїхав до Троїцька Оренбурзької губернії, де працював у друкарні Х.Ш. Сосновського. У 1917 р. повертається до Одеси та працює у друкарні "Братів Кульбергів" [14, арк. 11]. Товариства паперового і друкарського виробництва, що належало братам Мордко і Мойсею Михелевичам Кульбергам та розміщувалося за адресою вул. Катерининська, 30, у кількох метрах від перетину з вул. Жуковського, за яким розміщувався будинок № 30, де він мешкав згодом у 1930 р. [17, арк. 106].

Перебування у колі одеського пролетаріату та загальна суспільно-політична ситуація у країні на початку XX ст. сприяли захопленню Н.І. Межберга революційними ідеями. У червні 1917 р., коли йому було повних вісімнадцять років, він, сповнений життєвої енергії і ре-

волюційного ентузіазму, виїхав до Петрограду, де вступив до Союзу соціалістичної робітничої молоді (попередник комсомолу) та записався до Червоної гвардії, у лавах якої брав участь у жовтневій революції [14, арк. 11; 15, арк. 9–10].

У січні 1918 р. Н.І. Межберг уперше опинився у Києві та увійшов до складу команди бронепоезда № 4 "Полупановцы" (у 1915–1925 бронепоезд мав різні назви – "Хунхуз", "Слава України", "Свобода або смерть", "Орлик") на чолі із чорноморським матросом А.В. Полупановим [42], разом із якою упродовж лютого-липня 1918 р. брав участь у громадянській війні на боці більшовиків. Навесні бронепоезд відправили на Румунський фронт, де його команда здобула перемогу над румунами під Рибницею. У складі Південного фронту бронепоезд брав участь у боях з військовими частинами армії УНР і Німеччини під Мелітополем, П'ятихаткою, Якимівкою. У червні 1918 р. бронепоезд був направлений на Східний фронт, де 22 липня 1918 р. під Симбірськом його команда зазнала важких втрат від добровольчої дружини підполковника В.О. Каппеля і Чехословацького корпусу. Частина команди бронепоезда потрапила в полон, а її рештки разом із командиром А.В. Полупановим на пароплаві попливли по Волзі до Казані [34]. Учасником усіх боїв команди бронепоезда № 4 був і дев'ятнадцятирічний політпрацівник Н.І. Межберг. Під час одного з боїв під Троїцьким (Оренбурзька губернія) він потрапив у полон до одного з підрозділів армії О.В. Колчака. Упродовж восьми місяців відбував покарання у Троїцькій тюрмі. Після звільнення з тюрми навесні 1919 р. два місяці працював складальником у типографії Курганського військового округу командування Західного фронту Верховного правителя Росії О.В. Колчака [14, арк. 11; 15, арк. 9–10].

За невстановлених досі обставин 1920 р. Н.І. Межбергу вдалося повернутися до червоної армії, де він вступив до лав КП(б)У та до 1923 р. служив у ній на посаді політпрацівника. Останнім місцем його військової служби стало Одеське губернське військово-споживче товариство з постачання населенню продовольства і предметів першої необхідності Одеської губернської комісії постачання робітникам продовольства, де він займав посаду члена правління [15, арк. 3–4].

Організаційні й ораторські здібності 24-річного політпрацівника Н.І. Межберга не залишилися не поміченими керівництвом Одеського губернського комітету КП(б)У, яке 17 листопада 1922 р. надало йому направлення на навчання до Одеського інституту народного господарства (ОІНГ) (без наявності середньої освіти [15, арк. 10]) та для обов'язкової роботи в партійному осередку цього закладу. Уже наступного дня, 18 листопада, він представив це відношення політкомісару ОІНГ (абітурієнти, які вступали до вишів за направленнями інших радянських установ, писали заяву на ім'я ректора), із проханням зарахувати його слухачем першого циклу за сумісництвом, яке було задоволене. Однак через зайнятість у партійній діяльності впродовж понад року і трьох місяців він не приділяв увагу навчанню [15, арк. 1–2, 5].

У 1923 р., після демобілізації з лав Червоної армії, Н.І. Межберг працював наборщиком у 1-й Одеській державній друкарні до 1924 р. [14, арк. 11; 15, арк. 9–10]. 1 березня 1924 р. він подав заяву на ім'я ректора ОІНГ із проханням відновити його у складі студентів вишу, на що отримав позитивну резолюцію [15, арк. 2]. Цього ж року його було обрано членом парткомітету Свердловського району, до якого обирався чотири роки поспіль (включно до 1927), серед яких два роки працював завідувачем відділу пропаганди й агіта-

ції [14, арк. 11]. Отже, упродовж чотирьох років (1924–1927) основними сферами зайнятості Н.І. Межберга стали навчання в ОІНГ та партійна діяльність.

Вступивши в ОІНГ у листопаді 1922 р. без наявності базової середньої освіти, за період від 18 листопада 1922 р. до 1 березня 1924 р. (трохи більше року і трьох місяців), Н.І. Межберг не відвідав жодного заняття та не склав жодного заліку або іспиту. Проте в період від 1 березня 1924 р. до 15 грудня 1926 р., за календарні два роки, дев'ять місяців і чотирнадцять днів він склав 3 заліки і 30 іспитів (15 з оцінкою "задовільно", 13 – "дуже задовільно" і 2 – "відмінно", за п'ятибальною шкалою середній бал склав $\approx 3,23$ бали) та захистив кандидатську роботу на тему "Небезпечне становище, як основа репресії". Підсумковий контроль з вивчених ним дисциплін він складав не відповідно розподілу дисциплін за курсами (8–1 курс, 12–2 курс, 13–3 курс), а із суттєвим запізненням, через рік або через два роки. Наприклад, три дисципліни 1 курсу він склав не 1924 р., а набагато пізніше встановленого терміну ("Політичну економію" – восени 1925, а "Українську мову" і "Статистику" – восени 1926). Подібна ситуація була й зі складанням іспиту із французької мови, який він склав не 1925, а наприкінці 1926 р. У більшості випадків іспити він екзамнувався не під час сесій, а в довільному графіку. Подібні дії тричі призводили до того, що в один день він складав два іспити: 8 вересня 1924 р. – "Історія класової боротьби на Заході" й "Історія класової боротьби в Росії", 9 червня 1925 р. – "Основи ленінізму" і "Кримінальне право (загальна частина)", 15 червня 1925 р. – "Державне право СРСР" і "Порівняльна історія права" (див. дод. 2). Наведені факти дають нам можливість стверджувати, що навчання Н.І. Межберга в ОІНГ відбувалося за неформальним індивідуальним графіком, а його успішність у навчанні була слабкою. Припустимо, що його позитивні результати у навчанні були пов'язані з активною партійною діяльністю, яку він проводив, обіймаючи посаду завідувача відділу пропаганди й агітації парткомітету Свердловського р-ну.

Незважаючи на всі нюанси у навчанні, 20 травня 1927 р. Н.І. Межберг отримав свідоцтво, що за три навчальних роки (хоча насправді – за неповних три навчальних роки: останній триместр 1923/24 навчального року, 1924/25 і 1925/26 навчальні роки та перший триместр 1926/27 навчального року (усього вісім триместрів із дев'яти) при трирічній системі навчання у вищій школі) прослухав повний курс навчання на юридичному факультеті ОІНГ, виконав усі вимоги згідно зі встановленим навчальним планом, що надало йому право на проходження обов'язкового практичного стажу за фахом [15, арк. 15, 18].

Стажування Н.І. Межберг проходив в Одеській окружній (обласній) прокуратурі від грудня 1926 р. до липня 1927 р. Як він сам зазначав у звіті про стажування, його професійна практика у прокуратурі проходила за двома напрямками: 1) проведення дізнання і слідства, 2) участь у засіданнях карного відділу Одеського окружного (обласного) суду як представника прокуратури. На стажуванні Н.І. Межберг зарекомендував себе з позитивного боку, що 4 травня 1928 р. було відзначено прокурором Одеського округу Штейнбергським: "...виконував свої обов'язки добросовісно та виявив добрі пізнання карного законодавства УСРР" [15, арк. 7]. Позитивний відгук окружного прокурора та наданий Н.І. Межбергом звіт про стажування надали підстави секретарю кваліфікаційної комісії ОІНГ професору І.Я. Фаасу зарахувати проходження молодим фахівцем обов'язкового практичного стажу за фахом [15, арк. 6].

Після проходження стажування для отримання свідоцтва про вищу освіту Н.І. Межбергу залишалося зробити один крок – захистити кваліфікаційну (дипломну) роботу, але з першого разу йому не вдалося це зробити. Підготовлена ним робота на тему "До питання про застосування заходів соціального захисту до зменшено-осудним правопорушникам" зазнала негативної оцінки у рецензії проф. О.П. Френкель від 17 травня 1928 р. Фаховий рівень рецензента не викликає сумнів. Діапазон проблематики її досліджень як фахівця юриспруденції був широким – етіологія злочинності, заходи боротьби зі звичайною і професійною злочинністю, соціальне і психологічне вивчення ув'язнених у місцях позбавлення волі, проблеми пенітенціарної науки і практики. Остання проблематика була магістральною у сфері її наукових інтересів, унаслідок чого вона разом із проф. Е.Я. Неміровським залучалася до обговорення проекту Пенітенціарного кодексу [36, с. 38] й опублікувала за цією темою статтю [45]. Тема кваліфікаційної роботи, обраної Н.І. Межбергом, мала пенітенціарний характер та, відповідно, була в центрі наукових досліджень О.П. Френкель. Як рецензент, вона надала ґрунтовні зауваження щодо цієї роботи, підсумок яких виклала одним реченням: "Дещо вузький підхід до теми, невикористання новітньої літератури, недостатньо розвинена пенітенціарна частина плану – є основними недоліками роботи" [15, арк. 8–8 зв.]. Невдача з написанням цієї роботи призводить до того, що Н.І. Межберг обрав іншу тему кваліфікаційної роботи – "Деякі спірні питання з вчення про кінце потрібну оборону в радянському карному праві". 26 січня 1929 р. в рецензії проф. О.П. Френкель за незначного зауваження (відсутність прикладів із практики Верховного суду) визнала роботу задовільною і того ж дня Н.І. Межберг її захистив [15, арк. 24–25]. Майже через чотири місяці – 21 травня 1929 р. він отримав свідоцтво про надання йому кваліфікації юриста [15, арк. 25]. Отже, через шість із половиною років після вступу до ОІНГ, у віці повних тридцяти років, Н.І. Межберг закінчив навчання в ньому (Л.В. Шевченко помилково вказує на навчання і закінчення Одеського інституту народної освіти (ОІНО) [47, с. 346]) та отримав свідоцтво про здобуття кваліфікації юриста.

Навчаючись на останньому курсі ОІНГ, Н.І. Межберг вирішив самостійно, а, можливо, і за вказівкою парткому зайнятися науковою діяльністю. Для досягнення цієї мети він почав відвідувати семінар підвищеного типу із кримінології під керівництвом проф. Е.Я. Неміровського. Подібні семінари діяли на підставі положення Державного науково-методичного комітету НКО УСРР від 10 січня 1927 р. та створювалися при вишах, яким ставилося завдання підвищення рівня студентів старших курсів з основних теоретичних дисциплін, сприяючи таким чином підготовці майбутніх аспірантів для науково-дослідних установ [28, с. 234]. При заповненні Н.І. Межбергом "Особистої карточки" аспіранта, зареєстрованого Упрнаукою, Е.Я. Неміровський дав йому позитивну оцінку: "Тов. Межберг роботах у підвищеному семінарі по Кримінології і виявив здатність та інтерес до наукової праці" [14, арк. 8–9 зв.]. Подібну ж схвальну тональність мала характеристика ректора ОІНГ Ф.Г. Альохіна, яку він надав йому 28 травня 1926 р. при вступі до аспірантури: "Тов. Межберг при проходженні курсу юридичного факультету виявив достатню академічну активність та інтерес до наук, що викладалися і нахильність до науково-дослідної праці" [14, арк. 9].

Позитивні відгуки ректора ОІНГ Ф.Г. Альохіна і відповідного фахівця-правознавця в Одесі, професора ОІНГ Е.Я. Неміровського сприяли вступу Н.І. Межберга на

початку 1926/27 навчального року до аспірантського складу Одеської науково-дослідної кафедри сучасних правових проблем при ОІНГ (кер. Е.Я. Неміровський). Ця наукова установа розпочала фактичне існування на початку 1923/24 навчального року, хоча проекти її заснування педалювалися впродовж попередніх майже двох років (у січні 1922, 23 лютого 1923, 1 квітня 1923) [33, с. 209–210]. З огляду на суб'єктивні перешкоди у відкритті Одеської науково-дослідної кафедри сучасних правових проблем, у січні 1923 р. як альтернативу одеські фахівці-юристи створили Одеське відділення Українського юридичного товариства (гол. – І.А. Хмельницький [26], товариш голови та керівник секції кримінології – Е.Я. Неміровський, секретар – І.В. Кофман). Саме в цій науковій установі відбулася перша наукова апробація Н.І. Межберга в галузі юриспруденції, коли 1926 р. на одному із засідань відділення він виступив із доповіддю на тему "Про небезпечний стан, як основу репресії" [36, с. 39], що стала основою його кандидатської роботи ("Небезпечне становище, як основа репресії"), захищеної 15 грудня 1926 р. Однак його наукова діяльність та кар'єра в галузі юриспруденції не склалися.

Після отримання базової вищої освіти 1927 р. як досвідченого агітатора і пропагандиста та молодого фахівця-правознавця, партійне керівництво направило Н.І. Межберга на педагогічну роботу до різних вишів Одеси, де він викладав історію класової боротьби [20, с. 123]: Торговельно-промисловий технікум (1927–1928), Сільськогосподарський інститут (1928–1930), ОІНО (1930). В останньому виші без наявності вченого ступеня його було затверджено на посаді позаштатного професора [17, арк. 105 зв.–106]. Одночасно з викладанням у вишах, за сумісництвом [17, арк. 105 зв.] партком надіслав його на роботу до Істпарту (Комісія зі збору, збереження, систематизації та вивчення матеріалів з історії революції і комуністичної партії), заснованого 31 березня 1922 р. за рішенням бюро Одеського губкому [46]. Керівництво Істпарту доручило йому виявлення та публікацію документів в Історико-революційному відділі Одеського крайового історичного архіву щодо різних аспектів суспільно-політичної історії Одещини кінця XIX – початку XX ст.: "Економічні передумови "жовтня" на Одещині" [1, арк. 42–43], "Радянська влада на Одещині 1919 р." [2, арк. 14; 7, арк. 17] і «Народна воля» на Україні" [2, арк. 14; 4, арк. 282; 7, арк. 15, 17], "Радянське будівництво на Одещині в роки громадянської війни" [3, арк. 50–51, 53], "Революція 1905 р." [4, арк. 282]. Виявлені в архіві історичні джерела надали Н.І. Межбергу можливість у 1927 р. здійснити першу публікацію (див. дод. 3), що, найімовірніше, сприяло його захопленню історичними дослідженнями, пов'язаними з передісторією появи радянської влади.

Ураховуючи інтерес, що сформувався в Н.І. Межберга до вивчення і популяризації історії революційних та політичних подій, пов'язаних із передісторією побудови молодого соціалістичної держави та відсутність хисту до занять юриспруденцією (це продемонстрували проблеми із захистом кваліфікаційної роботи в ОІНГ), у 1928–1929 рр. в його житті відбулася подія, що призвела до змін у напрямі розвитку кар'єри. Навесні 1928 р., на другому році перебування в аспірантурі, було прийнято рішення про переведення його як аспіранта з Одеської науково-дослідної кафедри сучасних правових проблем при ОІНГ до Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при ОІНО (кер. М.Є. Слабченко). Переведення розтягнулося на сім місяців (від вересня 1928 до квітня 1929) з певними складнощами, непорозуміннями та

довготривалою невирішеністю. Річ у тому, що на засіданні аспірантської комісії при уповноваженому Головного управління науковими установами НКО УСРР (Упрнауки) в Одесі Т.М. Внукові 26 вересня 1928 р. було ухвалено перевести Н.І. Межберга з кафедри сучасних правових проблем до секції історії української культури [12, арк. 230, 233], але він не зміг приступити до виконання своїх обов'язків. Вочевидь, це було пов'язано з тим, що керівник секції М.Є. Слабченко не хотів бачити серед своїх аспірантів висуванця парткому, який без урахування думки вченого нав'язував йому свою кандидатуру [20, с. 123]. У підсумку, ситуація закінчилася на користь партійців, які задовго до юридичного оформлення переведення Н.І. Межберга з однієї кафедри на іншу, без будь-яких на те офіційних рішень. 15 травня 1928 р. його було внесено як аспіранта секції історії до списку наукових робітників та аспірантів науково-дослідних установ Одеси, які були членами або кандидатами до лав ВКП(б) [11, арк. 33]. Дискусії навколо врегулювання питання щодо переведення Н.І. Межберга були настільки запеклими та не поступливими з обох боків, що остаточне рішення по ньому відтягувалося впродовж багатьох місяців та приймалося двічі – 1 і 8 квітня 1929 р. на двох поспіль засіданнях аспірантської комісії при уповноваженому Упрнауки Т.М. Внукові, де на підставі "зауваження" кафедри сучасних правових проблем та постанови секції історії ухвалили перевести аспіранта Н.І. Межберга до наукової установи історичного профілю з 1 жовтня 1928 р. [10, арк. 67–67 об.], тобто "заднім" числом. Таким чином, партійні осередки формували аспірантські кадри за класовою та партійною приналежністю, а не за рівнем підготовленості й інтелектуальних здібностей претендентів на заняття наукою.

Перекваліфікувавшись із аспіранта-правознавця на аспіранта-історика, Н.І. Межберг разом із колегою по секції історії Т.М. Хаїт (член КП(б)У від 1920) почав отримувати найвищу стипендію в розмірі 100 крб [11, арк. 33; 12, арк. 275], тоді як позапартійні аспіранти (І.М. Бровер, С.М. Ковбасюк, Т.М. Слабченко) отримували мінімальну стипендію – 60 крб. Стипендію Н.І. Межберг отримав до 1 червня 1929 р. – до тієї дати, яку він зазначив у заяві, поданій 20 травня 1929 р. на ім'я уповноваженого Упрнауки Т.М. Внукова із проханням знати з нього стипендію через обрання його заступником декана робітничого факультету Одеського сільськогосподарського інституту 16 квітня 1929 р., де він почав отримувати основну зарплату. 22 травня 1929 р. Т.М. Внуков подав резолюцію про зняття його зі стипендії з 1 червня 1929 р. [13, арк. 63], хоча в такому випадку Н.І. Межберг приблизно півтора місяці одночасно отримував матеріальну винагороду у двох установах, що заборонено законодавством.

Наукова діяльність Н.І. Межберга фактично не була відмічена в Одеській секції історії української культури [20, с. 123], основним місцем його роботи залишалися Істпарт та вища школа Одеси. Характерно, що його ставлення до перебування в аспірантурі було суто формальним, оскільки, працюючи над матеріалами у крайовому архіві, він ідентифікував свій статус як аспірант, а у визначенні приналежності до установи, від якої проводив наукову діяльність – зазначав Істпарт [7, арк. 15]. Отже, його перебування у складі аспірантів секції історії для нього мало суто формальне значення.

Восени 1930 р. його аспірантський чотирирічний стаж (у секції права від жовтня 1926 до 1 жовтня 1928, у секції історії від 1 жовтня 1928 до 1 серпня 1930) було завершено без представлення на захист промоційної роботи, що мала встановити певний кваліфікаційний

рівень здобувача. Результатом цих захистів було переведення аспірантів науково-дослідних установ до категорії наукових співробітників цих же установ. Таким чином ті, хто вдало проходив процедуру захисту промоційної роботи, отримували не вчений (докторський) ступінь, а наукову посаду, що підтверджувалося відповідною постановою Упрнауки [49]. Юридичною підставою для закінчення Н.І. Межбергом аспірантури стала постанова РНК УСРР від 1 серпня 1930 р. щодо реорганізації мережі науково-дослідних установ, внаслідок чого в Одесі було ліквідовано сім інституцій, серед яких була й секція історії української культури [18, с. 12]. Усіх керівників, наукових робітників та науково-технічних співробітників звільняли з посад від 15 вересня 1930 р. [33, с. 211]. Постанова щодо припинення діяльності секції історії української культури мала суто юридичне значення, оскільки де-факто вона припинила своє продуктивне існування ще 20 січня 1930 р., коли за звинуваченнями у причетності до справи "СВУ" було заарештовано її керівника – М.Є. Слабченка. Після цього наукова діяльність секції поступово сама сходила нанівець.

Більшість аспірантів Одеської секції історії української культури (Г.Й. Герман, І.І. Погорілий, І.Д. Сіроглазов, Г.М. Трачевський), у яких не закінчився термін навчання, була залишена в Одесі на умовах прикріплення до кафедри історії України Одеського інституту професійної освіти (ОІПО), де мали продовжити дослідження за планом Інституту історії української культури імені акад. Д.І. Багалія та складати звіти про наукову роботу, виступати з доповідями, одержувати стипендії та захищати промоційні праці [32, с. 139]. Серед аспірантів, які вирішили довести аспірантський стаж до логічного завершення, Н.І. Межберга не було. Промоційну працю він вирішив не писати і не захищати, оскільки ще 9 червня 1930 р. на підставі наявності позаштатної посади професора ОІНО його було обрано дійсним членом історично-етнологічного відділу Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства [19, с. 8]. З огляду на творчий доробок Н.І. Межберга, можемо констатувати, що в галузі орієнталістики він жодним чином себе не проявив. Не міг він це зробити і практично, оскільки, згідно з постановою РНК УСРР від 1 серпня 1930 р. щодо реорганізації мережі науково-дослідних установ, філію сходознавства було ліквідовано [18, с. 12].

На рубежі 1920–1930-х рр., в умовах утвердження тоталітаризму, у партійно-державній політиці позначилося посилення репресивних заходів щодо інтелектуалів різних сфер культури. Владі не потрібна була інтелігенція як носій демократичних традицій. Їй потрібні були люди, які повністю підтримували її політику, не розмірковуючи про її доцільність, нові кадри "радянської інтелігенції" – люди переважно робітничо-селянського походження, що поєднували професійну кваліфікацію з комуністичним світоглядом, віддані партії. Саме такою людиною був і Н.І. Межберг. У 1930 р. він активно займається популяризацією історичних подій, пов'язаних з історією революційного руху в Російській імперії та місцевої партійної організації, присвячених 25-річчю революції 1905 р. Використовуючи матеріали крайового архіву, у квітні 1930 р. він брав участь у радіопередачі, де виступив із темою "Робота Одеського комітету більшовиків 1905 р. в Одесі" [2, арк. 11; 5, арк. 42; 6, арк. 8] та підготував низку публікацій на цю тему (див. дод. 3). Як автор, був залучений до підготовки ювілейного збірника, присвяченого 25-річчю революції 1905 р., видання якого ініціював Істпарт. Н.І. Межбергу було доручено написання розділу на тему "Селянський рух на Одещині в 1903–1907 рр.", обсягом 2–3 друкованих аркуші [6,

арк. 10]. Через нез'ясовані донині обставини ідея випуску цієї збірки не була реалізована, невідомі факти і щодо виконання роботи Н.І. Межбергом над дорученим йому розділом. Тема революції 1905 р. стала першорядною у його самостійних дослідженнях на початку формування пошукових інтересів, якою він займався від 1929 до 1931 рр. [9, арк. 22] та присвятив їй низку публікацій. Загалом зібраний в архіві матеріал дозволив йому підготувати та видати значну кількість публікацій пропагандистсько-агітаційного характеру (див. дод. 3).

Активна пошукова робота Н.І. Межберга у крайовому архіві в період 1927–1931 рр. сприяла формуванню в одеському науковому колі його іміджу діяльного дослідника. Це привело до того, що 4 вересня 1931 р. редакція журналу "Архів радянської України" надіслала йому особисте запрошення до співпраці [8, арк. 30–31], але воно не відбулося з різних обставин. По-перше, це пов'язано з тим, що 26 березня 1931 р. він почав працювати в Одеському німецькому педагогічному інституті (ОНПІ) [16, арк. 2 зв.]. По-друге, із зайнятістю партійною діяльністю. По-третє, з нетривалим існуванням самого журналу, який виходив тільки впродовж 1932–1933 рр., видавши вісім номерів у п'яти книгах.

На початку 1930-х рр. Н.І. Межберг краще себе проявив не на педагогічній ниві, а як виконавець численних партійних доручень, які в переважній більшості не були пов'язані з педагогічно-науковою діяльністю. Працюючи в ОНПІ, впродовж 1932/33 навчального року він був двічі залучений Обласним комітетом партії до виконання завдань керівництва ВКП(б) та уряду СРСР. Перший раз – 4 листопада 1932 р., відповідно до постанови Обласного парткомітету від 5 листопада 1931 р. (наказ № 351) він відбув у "відрядження на хлібозаготівлі" [16, арк. 2 зв.] у складі одного з організованих загонів для пошуку та конфіскації зерна, інших продуктів, худоби у приватних сільських господарствах з метою реалізації плану з організації штучного голоду в Україні. Вилучення зерна в українських селян і посилення політичних репресій було сплановано та здійснювалося спеціальною комісією із хлібозаготівель на чолі з керівником уряду СРСР В.М. Молотовим, що призвело до багатомільйонних жертв. Удруге Н.І. Межберг був мобілізований Обласним парткомом 3 квітня 1933 р. відповідно наказу № 429 від 7 квітня 1933 р. До виконання якого завдання партії цього разу його було залучено – встановити поки що не вдалося.

Ураховуючи відданість Н.І. Межберга ідеям партії, 1933 р. з організацією в Одесі державного університету (ОДУ) його було залучено до викладацької діяльності у цьому виші. З відкриттям 1934 р. в ОДУ історичного факультету, за рішенням НКО УСРР він був закріплений в університеті як на основному місці роботи, де входив до колективу кафедри історії УСРР [39, с. 185, 188–189; 40, с. 261, 266–267]. Уже через рік, зважаючи на активну пропагандистську діяльність та заслуги перед партійними можновладцями, у березні 1935 р. Н.І. Межберга було переведено на посаду професора історії України та декана історичного факультету Київського державного університету. Паралельно викладав і в Інституті червоної професури [47, с. 347]. Таким чином, він удруге у своєму житті опиняється у Києві (перший раз у січні 1918).

У 1934–1936 рр. в Інституті історії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) Н.І. Межберг входив до редколегії її органу "Історик-більшовик", а 1936 р. став співробітником Інституту історії України АН УРСР [48, с. 26–27, 35]. Він брав активну участь у науковій роботі, яку вели вчені Інституту історії ВУАМЛІН. За завданням керівництва працював

над збірками "Ленін про Україну", "Сталін про Україну" та ін. Одним з основних напрямів роботи стало створення підручника з історії України для шкіл, над яким працював великий колектив авторів (К.Г. Гуслистий, Т.Т. Скубицький, Ф.Є. Ястребов та ін.). Першим етапом до складання підручника була широка нарада викладачів-істориків, на якій обговорили проект плану підручника і розглянули його на Президії ВУАМЛІН. Розробка курсу історії України для вищих навчальних закладів вимагала серйозної підготовчої роботи. Із цією метою в інституті почав діяти науковий семінар, у якому авторський колектив разом із досвідченими фахівцями-істориками опрацьовували важливі проблеми історії України. Наслідком цієї плідної роботи став проект плану та рукопис підручника "Історія України" у двох томах [30, с. 231; 50, с. 43, 49, 52].

Потрапивши до авангарду українських радянських учених марксистської історіографії, які стали справжнім надбанням упровадження комуністичної ідеології в історичну науку, що галасливо підтримували організовані згори ідеологічні кампанії, виступали із критикою вчених, звинувачених у немарксистському викладанні навчальних дисциплін чи в належності до антипартійних течій тощо, Н.І. Межберг сам потрапив у пастку тоталітарного сталінського режиму. 4 листопада 1937 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила його до восьми років виправно-трудових таборів. Історик намагався довести свою непричетність до інкримінованих йому злочинів, але всі дії були марними. Відбувши на два роки більше винесеного строку, 8 березня 1947 р. за рішенням Особливої наради при МДБ СРСР учений, як "соціально небезпечний елемент" був засуджений до трьох років заслання в Новосибірській обл., з подальшим визначенням довільного спецпоселення під наглядом спецслужб на підставі постанови Особливої наради при МДБ СРСР від 29 липня 1950 р. [47, с. 349–351].

Лише політична відлига 1950-х рр. дала позитивний результат у вирішенні подальшої долі Н.І. Межберга. 9 липня 1955 р. рішенням судової колегії із кримінальних справ Верховного суду СРСР постанова від 1937 р. скасовувалась і за відсутності складу злочину справу було припинено. Водночас була анульована постанова щодо перебування вченого на спецпоселенні. Отримавши свободу, Н.І. Межберг повернувся до Одеси, де у 1955–1956 рр. працював співробітником Державного видавництва літератури з питань залізничного транспорту. З 1956 р. працював в Ужгородському державному університеті на різних посадах кафедри історії СРСР (старший викладач – 1956–1958, 1964–1971, викладач – 1958–1961, 1963–1964) та бібліотекарем університетської бібліотеки (1961–1963) [38, с. 180]. За роки роботи у цьому виші здобув славу відданого члена комуністичної партії, борця за її ідеї, що неодноразово відмічалось на різних зборах та у пресі [35, 41].

Щодо бібліографування творчої спадщини Н.І. Межберга, то слід зауважити, що досі її повністю не виявлено. Архівні документи свідчать про те, що на 1931 р. його бібліографія становила 77 публікацій, серед яких 65 було опубліковано в газетах [16, арк. 1]. Дослідниця Л.В. Шевченко вказує про понад 80 статей, які було опубліковано у 1925–1935 рр. [47, с. 347], хоча нижня хронологічна межа зазначеного періоду викликає сумніви. Нині нам особисто вдалося ознайомитися з 19 його публікаціями (див. дод. 3). За нашими спостереженнями, усі ці праці відображають інтерес Н.І. Межберга винятково до історії революційних і робітничо-селянських рухів на Одещині на початку XX ст., історії комсомолу та комуністичної партії [29, с. 262]. Тематика та зміст досліджень Н.І. Межберга мали про-

пагандистсько-агітаційний характер, що було відлунням тогочасної суспільно-політичної ситуації у країні. Вони були тісно пов'язані з більшовицькою ідеологією, що супроводжувалося посиленням адміністративного тиску і контролю та відкритим впливом кон'юнктурних політичних реалій на зміст, офіційною методологією і лексикою на проведення наукової діяльності. Незважаючи на це, нами виявлено три праці Н.І. Межберга, уведених до сучасного історіографічного обігу: "Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919)" [23, с. 80], "Жовтневі події 1905 р. в Одесі" [37, с. 146], "Экономика Одесщины и рабоче-крестьянское движение в 1914–1917 гг. (Предпосылки Октября в Одессе)" [43, с. 321]. Хоча використання цих праць сучасними дослідниками не є ґрунтовним.

Внаслідок проведеного дослідження нам вдалося виявити чотири основні етапи біографії Н.І. Межберга. Перший етап умовно можна назвати "пролетарсько-революційним" (1898–1923), у період якого відбувалося його дорослішання у пролетарському середовищі, участь у революційних подіях та служба в Червоній армії. Другий етап (1923–1937) можна інтерпретувати як період його входження до радянського наукового співтовариства і захоплення історичними дослідженнями. Третій етап (1937–1955) – період соціального забуття внаслідок потрапляння до кола "жертв" політичних репресій 1930-х рр. Четвертий етап (1956–1972) умовно можна назвати "педагогічним засланням" до Закарпаття, де на рядових посадах він працював в Ужгородському університеті. Основні етапи біографії Н.І. Межберга збігаються з часом становлення та формування "ранньорадянської" генерації вчених-істориків СРСР. Як історик радянської формації, у дослідженні окремих фрагментів соціально-економічного та суспільно-політичного життя Одещини початку ХХ ст. він використовував марксистську методологію і лексику, притаманну радянським гуманітаріям 1920–1930-х рр. Ортодоксальна марксист-

ська позиція інтелектуальної біографії Н.І. Межберга сформувалася під впливом революційних ідей і подій, учасником яких він був, і під тиском діючих диктатури більшовиків і тоталітарного режиму СРСР. Незважаючи на довгі роки політичних переслідувань, він залишався вірним лівим переконанням і в 1960-ті рр. продовжував дослідження різних аспектів революційних подій в СРСР. Одна з робіт останнього періоду стала законним результатом відданості історика ідеалам комуністичної партії та радянської влади (див. дод. 3).

На жаль, нині у науковому середовищі зустрічаються випадки згадування постаті Н.І. Межберга як "багаторічного політичного в'язня" [44], хоча, насправді це не відображає реальність подій його біографії. Його ім'я не можна згадувати поруч з іменами Юрія Бадзя, Йосипа Терелі, Валентина Мороза, Василя Стуса та іншими національно орієнтованими дисидентами хоча б через те, що він ніколи не підтримував ідей побудови суверенної України та був учасником створення штучного голоду в Україні у 1932–1933 рр., внаслідок якого загинули мільйони людей. Жертвою політичних репресій Н.І. Межберг став як і багато інших його сучасників, які віддано служили ідеалам радянської влади, вірили в перемогу комунізму та слухняно виконували всі її завадання, але в певний час стали непотрібні більшовикам та, незважаючи на вірну службу, потрапили в "жорна" сталінського тоталітарного режиму.

За використанням кількості історичних джерел та літератури нині зазначена стаття є максимально евентуальною науковою біографією. Представлена інтелектуальна біографія Н.І. Межберга за змістом підпорядкована єдності життя як морального досвіду й інтелектуальних запитів часу, суспільно-політичного тла епохи. Загалом, у нашому дослідженні зроблено спробу розкрити значення марксистського спрямування у радянській історіографії 1920–1930-х рр. та у формуванні "ранньорадянської" (першої) генерації вчених-істориків СРСР.

Додатки

Додаток 1

Автобіографія аспіранта Н.І. Межберга від 20 березня 1927 р. [14, арк. 11]

Автобіографія аспіранта Межберга

Я народився в м. Одесі в 1898 р. в сім'ї робочого. В 1908 р. уперше почав працювати в друкарні Рубенчика в Одесі, згодом працював по різних друкарнях м. Одеси до 1915 р. – наборщиком.

З 1915 р. працював в м. Троїцьке Оренбурзької губ. в друкарні Сосновського. В 1917 р. знову повертаюсь до м. Одеси та працюю в друкарні брат. Кульберг. В червні 1917 р. поступив до комсомолу та пішов в Червону гвардію. В купі з Гвардією приймав участь в Жовтневій революції. В лютому місяці 1918 р. від'їжджаю на бронепотязі Полупанова на фронт проти німців. В травні 1918 р. знову Сибір, бійка з чехами, полон, тюрма Троїцька. По звільненні з тюрми працюю в друкарні в м. Курган. З 1920 року був в Червоній армії, вступив до партії, в армії працював політробітником до 1923 року. Після демобілізації працював наборщиком в 1-й Одеській держдрукарні. В 1924 р. обрано членом парткомітету Свердловського району, в комітеті обирався 4 рази до 1927 р. Працював зав. агітпропом два роки. Інститут народного господарства закінчив по юридичному факультету в 1926 р.

20/III–27 р.
м. Одеса

[підпис]

/Межберг/

Додаток 2

Хронологія складання Н.І. Межбергом заліків та іспитів в ОІНГ [15, арк. 18–18 зв.]

№	Назва дисципліни (курс навчання)	Дата складання заліку або іспиту	Оцінка
1	Загальна теорія практики (1 курс)	30 травня 1924 р.	Задовільно
2	Історичний матеріалізм (1 курс)	27 червня 1924 р.	Задовільно
3	Історія класової боротьби на Заході (1 курс)	8 вересня 1924 р.	Вельми задовільно
4	Історія класової боротьби в Росії (1 курс)	8 вересня 1924 р.	Задовільно
5	Економічна географія України та Росії (1 курс)	3 жовтня 1924 р.	Вельми задовільно
6	Основи початку судочинства (2 курс)	8 січня 1925 р.	Відмінно
7	Адміністративне право (2 курс)	9 січня 1925 р.	Відмінно
8	Основи лєнінізму (2 курс)	9 червня 1925 р.	Вельми задовільно
9	Кримінальне право (загальна частина) (2 курс)	9 червня 1925 р.	Вельми задовільно
10	Кримінальне право (окрема частина) (2 курс)	10 червня 1925 р.	Вельми задовільно
11	Державне право (2 курс)	12 червня 1925 р.	Вельми задовільно
12	Державне право СРСР (2 курс)	15 червня 1925 р.	Вельми задовільно
13	Порівняльна історія права (2 курс)	15 червня 1925 р.	Вельми задовільно
14	Цивільне право (2 курс)	26 червня 1925 р.	Задовільно

15	Політична економія (1 курс)	22 вересня 1925 р.	Вельми задовільно
16	Міжнародне право (2 курс)	14 грудня 1925 р.	Вельми задовільно
17	Промислове право (3 курс)	9 січня 1926 р.	Задовільно
18	Кооперативне право (3 курс)	20 січня 1926 р.	Вельми задовільно
19	Правопорушення неповнолітніх (3 курс)	23 січня 1926 р.	Задовільно
20	Земельне законодавство (3 курс)	3 лютого 1926 р.	Задовільно
21	Фінансове право (2 курс)	27 лютого 1926 р.	Вельми задовільно
22	Судова медицина (3 курс)	11 квітня 1926 р.	Зараховано
23	Трудове законодавство (3 курс)	14 квітня 1926 р.	Вельми задовільно
24	Кримінальне судочинство (3 курс)	29 травня 1926 р.	Вельми задовільно
25	Цивільне судочинство (3 курс)	5 червня 1926 р.	Задовільно
26	Адміністративна юстиція (3 курс)	12 червня 1926 р.	Вельми задовільно
27	Пенітенціарна наука (3 курс)	16 червня 1926 р.	Задовільно
28	Торгове право (3 курс)	25 червня 1926 р.	Задовільно
29	Судова психопатологія (3 курс)	26 червня 1926 р.	Зараховано
30	Законодавство про цивільний стан (3 курс)	29 червня 1926 р.	Задовільно
31	Українська мова (1 курс)	13 вересня 1926 р.	Зараховано
32	Французька мова (2 курс)	16 листопада 1926 р.	Вельми задовільно
33	Статистика (1 курс)	30 листопада 1926 р.	Задовільно
34	Кандидатська робота на тему "Небезпечне становище, як основа репресії" (3 курс)	15 грудня 1926 р.	Вельми задовільно

Додаток 3 Реєстр виявлених публікацій Н.І. Межберга

1. Економіка Одещини і робоче-крестьянское движение в 1914–17 гг. (Предпосылки Октября в Одессе) // Октябрь на Одещине : сб. ст. и воспоминаний к 10-летию Октября. – О. : Тип. "Известия" им. тов. Зиновьева, 1927. – С. 47–123 (у співавт. із С. Коганом).
2. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 138–157 (у співавт. із С. Коганом).
3. Первое мая на Одещине // Вечерний выпуск. Известия Одесского Окружка КП(б)У, Окрисполкома и Окпрофбюро. – 1929. – 21 апреля.
4. Грудневі події 1905 р. в Одесі // Шквал. – 1930. – № 34. – С. 8–9.
5. Боевой путь котовцев: (к десятилетию 3 кавалерийской Краснознаменной Бессарабской имени Котовского дивизии) / сост. Н. Межберг, Р. Шлунт; Истпартотд. Одесс. окр. парт. ком. КП(б)У, Политотд. 3-й кавалерийск. Краснознамен. Бессараб. им. Котовского дивизии. – О. : [тип. Черн. Коммуна], 1930. – 54 с.
6. До 10-річчя "Процесу 17" (19 (6) січня 1920 р. – 19 (6) січня 1930 р.). – О. : Вид. газети "Молода гвардія", 1930. – 24 с.
7. Червневі події 1905 року в Одесі (Потьомкінські дні). – О., 1930.
8. Червневі події 1905 року в Одесі (До 25-річчя барикадних боїв в Одесі) 27.VI.1905 р. – 27.VI.1930 р. // Чорноморська комуна. – 1930. – 27 черв.
9. Жовтень 1905 року в Одесі // Чорноморська комуна. – 1930. – 26, 29 жовт. 1, 2 листоп.
10. Перша Одеська рада робітничих депутатів // Чорноморська комуна. – 1930. – 11 груд.
11. Жовтневі події 1905 р. в Одесі. – Х. : О. : Держ. вид-во "Пролетар", 1931. – 48 с.
12. Другий період Радянської влади на Одещині (квітень – серпень 1919). – О., 1931. – 92 с. (у співавт. із С. Коганом).
13. До 15-річчя VI з'їзду нашої партії // Чорноморська комуна. – 1932. – 12 серп. (у співавт. з І. Погорілим).
14. Процес 17. – Х. : О. : Молодий більшовик, 1932. – 62 с.
15. З революційного минулого Одещини // Бібліографія революційного руху в Одесі (1820–1920). – О., 1933. – С. 19–51.
16. Пам'яті М.С. Жезмер // Чорноморська комуна. – 1933. – 21 верес. (у співавт. із Ф. Смирновим, Л. Самулевич, Н. Матяш, Туковим, Т. Внуковим, І. Сероглазовим).
17. З сторінок героїчного минулого // Чорноморська Комуна. – 1934. – 11 лип.
18. Масовий революційний рух напередодні імперіалістичної війни // Чорноморська Комуна. – 1934. – 1 серп.
19. В.І. Ленін про періодизацію Великої Жовтневої соціалістичної революції та про етапи розвитку радянського суспільства (1917–1922) : конспект лекцій по спецкурсу "Історіографія Великої Жовтневої соціалістичної революції" для студ. іст. ф-ту. – Ужгород, 1965. – 21 с.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Одеської обл. (ДАО), ф. Р-36, оп. 1, спр. 8, 72 арк.
2. Там само, ф. Р-36, оп. 1, спр. 10, 57 арк.
3. Там само, ф. Р-36, оп. 1, спр. 11, 73 арк.
4. Там само, ф. Р-36, оп. 1, спр. 16, 312 арк.
5. Там само, ф. Р-36, оп. 1, спр. 19, 42 арк.
6. Там само, ф. Р-36, оп. 1, спр. 20, 21 арк.
7. Там само, ф. Р-36, оп. 1, спр. 21, 17 арк.
8. Там само, ф. Р-36, оп. 1, спр. 23, 69 арк.
9. Там само, ф. Р-36, оп. 1, спр. 36, 39 арк.
10. Там само, ф. Р-39, оп. 1, спр. 6, 161 арк.
11. Там само, ф. Р-39, оп. 1, спр. 50, 42 арк.
12. Там само, ф. Р-39, оп. 1, спр. 56, 241 арк.
13. Там само, ф. Р-39, оп. 1, спр. 81, 124 арк.
14. Там само, ф. Р-39, оп. 1, спр. 170, 181 арк.
15. Там само, ф. Р-129, оп. 1, спр. 1056, 25 арк.
16. Там само, ф. Р-1561, оп. 1, спр. 321, 2 арк.
17. Там само, ф. Р-1593, оп. 1, спр. 15, 193 арк.
18. Бюлетень НКО УСРР. – 1930. – №35.
19. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Одеська філія. 1926–1930. – О., 1930. – 26 с.
20. Заруба В.М. Історик держави і права України академік М.С. Слабченко (1882–1952) / В.М. Заруба – Дніпропетровськ : ПП "Ліра ЛТД", 2004. – 123 с.
21. Карсавин Л.П. Философия истории / Л.П. Карсавин. – СПб. : АО "Комплект", 1993. – 351 с.
22. Колесник І. Український історик і влада: від примусу до партнерства / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2017. – Вип. 9. – С. 9–24.
23. Котляр Ю.В. Німецьке та болгарське населення України у повстанській боротьбі (1917–1920 рр.) / Ю. Котляр // Гілея (наук. вісн.): зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 6. – С. 71–83.
24. Левченко В. Генерація вчених-істориків та "Великий терор": від інтелектуальної покорі до репресій (на прикладі одеської корпорації

гуманітаріїв) / В. Левченко // Краєзнавство: наук. журн. – 2017. – № 1/2. – С. 201–207.

25. Левченко В.В. Еврейская ветвь генерации профессиональной корпорации одесских историков в первой половине XX века / В.В. Левченко // Евреи Европы и Ближнего Востока: традиция и современность. История, языки, литература: мат. междунар. науч. конф. 17 апреля 2016 г. / отв. ред. М.О. Мельцин. – СПб., 2016. – С. 342–348.

26. Левченко В.В. Исаак Абрамович Хмельницкий: адвокат, учёный, общественный деятель (к 145-летию со дня рождения) / В.В. Левченко // Одесса и еврейская цивилизация: сб. мат. V Международной науч. конф. Одесса, 23–25 октября 2006 г. – О. : Негоциант, 2007. – С. 110–127.

27. Левченко В.В. Інтелектуальна біографія – ключова модель дослідження історії генерацій вчених-істориків Одеси / В.В. Левченко // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica. – 2016. – Вип. 14. – С. 157–176.

28. Левченко В.В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту / В.В. Левченко. – О. : ТЕС, 2010. – 428 с.

29. Левченко В.В. Межберг Наум Ісакович / В.В. Левченко, Е.П. Петровський // Дослідники історії Південної України: біобібліограф. довід. Т. 2 / упоряд. Ігор Лиман. – К. : [б. в.], 2016. – С. 261–264.

30. Левченко В.В. Межберг Наум (Наім) Ісакович / В.В. Левченко, Е.П. Петровський // Одеські історики: енциклопед. вид. Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.). – О. : Друкарський дім, 2009. – С. 230–232.

31. Левченко В.В. Наукове співтовариство одеських істориків першої половини XX століття крізь призму генераційних процесів: теоретичний аспект / В.В. Левченко // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання: мат. круглого столу (Харків, 29 листоп. 2016 р.). – Х. : Апостроф, 2016. – С. 220–230.

32. Левченко В.В. Організація та діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Одеському інституті народної освіти / В.В. Левченко // Записки історичного факультету. – 2003. – Вип. 13. – С. 126–140.

33. Левченко В.В. Розвиток мережі науково-дослідних установ Одеси в 1920-х роках / В.В. Левченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького нац. ун-ту. – 2010. – Вип. 28. – С. 208–212.

34. Мартянов А. Чудесные приключения бронепоезда. Между Бессарабией и Маньчжурией [Электронный ресурс] / А. Мартянов // Warspot. – Режим доступа : <https://warspot.ru/3109-chudesnye-priklyucheniya-bronepoezda-mezhdu-bessarabiey-i-manchzhuriyey>.

35. Михайлов А. За свою, Советскую! / А. Михайлов // Закарпатская правда. – 1967. – 14 декабря.

36. Міхневич Л. Кримінально-правові дослідження в радянській Україні (1920–1930 рр.) / Л. Міхневич // Национальный юридический журнал: теория и практика: науч.-практ. правовое изд. – 2016. – № 3. – С. 36–39.

37. Назарова Е.П. О.Я. Пергамент и проекты создания Южно-русской республики в начале XX века / Е.П. Назарова // Личность в истории в эпоху нового и новейшего времени (памяти проф. С.И. Ворошилова): мат. междунар. науч. конф. С.-Петербург, декабрь 2009 г. – СПб. : Изд. дом С.-Петербургского гос. ун-та, 2010. – С. 146–149.

38. Олашин М. Межберг Наум Ісакович / М. Олашин // Українські історики: біобібліограф. довід. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 3. – С. 179–180.

39. Петровський Е.П. Історичні дослідження на кафедрі історії України Одеського державного університету в 30-ті роки ХХ століття / Е.П. Петровський // Записки історичного факультету. – 2005. – Вип. 16. – С. 184–192.

40. Петровський Е.П. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках / Е.П. Петровський // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 13. – С. 260–273.

41. Поздравления юбиляру // Закарпатская правда. – 1968. – 25 августа.

42. Полупанов А.В. Бронепоезд "Свобода или смерть" № 4. Полупановцы: Воспоминания командира бронепоезда: [Из эпохи гражд. войны] / А.В. Полупанов. – Ленинград : Военмориздат, 1939. – 64 с.

43. Реєнт О.П. Селянський рух в українських губерніях часів Першої світової війни (здобутки радянської історіографії 1920-х рр.) / О.П. Реєнт, В.М. Шевченко // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 22. – С. 317–323.

44. Тридцять років тому радянська влада шукала нових якостей у політичних репресіях // Радіо Свобода. – Режим доступу : <https://www.radiosvoboda.org/a/885314.html>.

45. Френкель Е.П. Убийца в законе, судебной и пенитенциарной практике (Этюд по материалам Одесского кабинета по изучению преступности) / Е.П. Френкель // Право и жизнь. – 1926. – Кн. 1. – С. 63–75.

46. Хмельницький І. К. Освітою в Одесі Комісії испарта / І. Хмельницький // Коммунист. – 1922. – № 21. – С. 27–28.

47. Шевченко Л.В. Наум Ісакович Межберг / Л.В. Шевченко // Зневажає Кліо / гол. ред. Ю.З. Данилюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 345–351.

48. Юркова О.В. Документи про створення і перші роки діяльності Інституту історії України АН УРСР (1936–1941 рр.) / О.В. Юркова. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 210 с.

49. Юркова О. Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х – 1941 рр.) / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 19. – С. 131–132.

50. Ясь О. "На чолі республіканської науки...". Інститут історії України (1936–1986): Нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи) / за ред. В. Смоля. – К. : Інститут історії України, 2016. – 542 с.

References

- Derzhavnyy arkhiv Odes'koy oblasti [State Archives of Odesa Region], fond R-36, opys 1, sprava 8, 72 arkusha.
- Ibid, fond R-36, opys 1, sprava 10, 57 arkushiv.
- Ibid, fond R-36, opys 1, sprava 11, 73 arkusha.
- Ibid, fond R-36, opys 1, sprava 16, 312 arkushiv.
- Ibid, fond R-36, opys 1, sprava 19, 42 arkushi.
- Ibid, fond R-36, opys 1, sprava 20, 21 arkush.
- Ibid, fond R-36, opys 1, sprava 21, 17 arkushiv.
- Ibid, fond R-36, opys 1, sprava 23, 69 arkushiv.
- Ibid, fond R-36, opys 1, sprava 36, 39 arkushiv.
- Ibid, fond P-39, opys 1, sprava 6, 161 arkush.
- Ibid, fond P-39, opys 1, sprava 50, 42 arkusha.
- Ibid, fond P-39, opys 1, sprava 56, 241 arkush.
- Ibid, fond P-39, opys 1, sprava 81, 124 arkusha.
- Ibid, fond P-39, opys 1, sprava 170, 181 arkush.
- Ibid, fond P-129, opys 1, sprava 1056, 25 arkushiv.
- Ibid, fond P-1561, opys 1, sprava 321, 2 arkusha.
- Ibid, fond P-1593, opys 1, sprava 15, 193 arkusha.
- Buletен NKО USSR [Bulletin of the People's Commissariat for Education of Ukrainian Socialist Soviet Republic] (1930). № 35.
- Vseukrainska naukovа asotsiatsiia skhodoznavstva (1930). Odeska filia [All-Ukrainian Scientific Association for Orientalism. Office of Odesa]. 1926–1930. Odesa: [s.n.].
- ZARUBA, V.M. (2004) *Istoriya derzhavy i prava Ukrainy akademik M.Ye. Slabchenko (1882–1952)* [A Historian of State and Justice Academician M.Ye. Slabchenko (1882–1952)]. Dnipropetrovsk: [s.n.].

21. KARSavin, L.P. (1993) *Filosofia istorii* [The Philosophy of History]. Saint-Petersburg: AO Komplekt.

22. KOLESNYK, I. (2017) *Ukrainskyi istoryk i vlada: vid prymusu do partnerstva* [Ukrainian Historian and Authority: from the Violence to Cooperation]. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorichnoi nauky*. 9. Pp. 9–24.

23. KOTLIAR, Yu.V. (2006) Nimetske ta bolharske naselennia Ukrainy u povstanskii borotbi (1917–1920) [German and Bulgarian Inhabitants of Ukraine in the Rebel Struggle of 1917–1920]. *Gileia (naukovy visnyk): zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 6. Pp. 71–83.

24. LEVCHENKO, V.V. (2017) Heneratsii vchenykh-istorykiv ta "Velykyi teror": vid intelektualnoi pokory do represii (na prykladi odeskoi korporatsii humanitariv) [Generations of Historians and the "Great Terror": from the Intellectual Submission to Repressions]. *Kraieznavstvo: naukovyi zhurnal*. 1/2. Pp. 201–207.

25. LEVCHENKO, V.V. (2016) Yevreyskaya vetv' generatsii professional'noy korporatsii odeskix istorikov v pervoy polovine XX veka [The Jewish Branch of the Generation of Odessa Corporation of Professional Historians in the 1st Half of the 20th Century]. In: M.O. Mel'cin, ed. *The Proceedings of the International Scientific Conference "Yevrei Yevropy i Blizhnego Vostoka: tradiciya i sovremennost". Istoriya, yazyk, literatura* (April 17, 2016). Saint Petersburg: [s.n.]. Pp. 342–348.

26. LEVCHENKO, V.V. (2007) Isaak Abrahimovich Xmel'nitskiy: advokat, uchyonyi, obshchestvennyy deyatel' (k 145-letiyu so dnya rozhdeniya) [Isaac Abrahimovich Hmel'nitsky: Lawyer, Scholar, Public Figure (to the 145th Anniversary of Birth)]. In: *The Proceedings of the 5th International Scientific Conference "Odessa and the Civilization of the Jews"* (October 23–25, 2006). Odessa: Negociant. Pp. 110–127.

27. LEVCHENKO, V.V. (2016) Intelektualna biografiia – kluchova model doslidzhennia istorii heneratsii vchenykh-istorykiv Odesy [Intellectual Biography – Key Model for the Research of the History of the Generations of Scholars Historians of Odessa]. *Biographistica Ukrainica*. 14. Pp. 157–176.

28. LEVCHENKO, V.V. (2010) *Istoriia Odeskoho instytutu narodnoi osvity (1920–1930): pozytyvnyi dosvid nevdaloho eksperymentu* [The History of the Odessa Institute for People's Education (1920–1930): Positive Experience from the Failed Experiment]. Odessa: TES.

29. LEVCHENKO, V.V. (2016) Mezherb Naum Isakovych. In: I. Lyman, ed. *Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: bibliografichniy dovidnyk*. Vol. 2. Kyiv: [s.n.]. Pp. 261–264.

30. LEVCHENKO, V.V. (2016) Mezherb Naum (Naim) Isakovych. In: *Odeski istoryky. Entsyklopedychne vydannia. Vol. 1 (pochatok XIX – seredyna XX st.)*. Odessa: Drukarskyi dim. Pp. 230–232.

31. LEVCHENKO, V.V. (2016) Naukove spivtovarystvo odeskykh istorykiv pershoi polovyny XX stolittia kriz pryzmu heneratsiinykh protsesiv: teoretychnyi aspekt [Scientific Community of Historians of Odessa of the 1st Half of the 20th Century in Light of Generational Processes: Theoretical Aspect]. In: *The Proceedings of the Round Table "Pozytyvizm: refleksii shchodo klasychnoi modeli istoriopysannia"* (Kharkiv, November 29, 2016). Kharkiv: Apostrof. Pp. 220–230.

32. LEVCHENKO, V.V. (2003) Orhanizatsiia ta dialnist Odeskoi sektiis Kharkivskoi naukovo-doslidnoi kafedry istorii ukrainskoi kultury pry Odeskomu instytutu narodnoi osvity [Formation and Activity of Odessa Office of Kharkiv Scientific Department of Ukrainian Culture of Odessa Institute for People's Education]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. 13. Pp. 126–140.

33. LEVCHENKO, V.V. (2010) Rozvytok merezhi naukovo-doslidnykh ustanov Odesy v 1920-kh rokakh [The Developments of the Network of Scientific Institutes in Odessa in 1920's]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 28. Pp. 208–212.

34. MART'YANOV, A. (N.d.) Chudesnye priklucheniya bronepoezda. Mezhu Bessarabiei i Manchzhuriy [The Amazing Adventures of the Armoured Train. Between Bessarabia and Manchuria] [Online]. Warspot. Available from: <https://warspot.ru/3109-chudesnye-priklyucheniya-bronepoezda-mezhdu-bessarabiey-i-manchzhuriyey>

35. MIXAJLOV, A. (December 14, 1967) Za svoyu, Sovetskuyu! [For Own. Soviet!]. *Zakarpatskaya Pravda*.

36. MIKHNEVYCH, L. (2016) Kryminalno-pravovi doslidzhennia v radianskii Ukraini [The Criminal Law Researches in the Soviet Ukraine 1920's – 1930's]. *Nacional'nyy yuridicheskiy zhurnal: teoriya i praktika*. Nauchno-prakticheskoe pravovoe izdanie. 3. Pp. 36–39.

37. NAZAROVA, E.P. (2009) O.Ya. Pergament i proekty sozdaniya Yuzhno-russkoy respubliki v nachale XX veka [O.Ya. Pergament and the Projects of the Southern Russian Republic Creation at the Start of the 20th Century]. In: *The Proceedings of the International Scientific Conference "Lichnost' v istorii v epokhu novogo i novejshego vremeni (pamyati professor S.I. Voroshylova)"* (Saint Petersburg, December, 2009). Saint Petersburg: Izdatelskiy Dom S.-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Pp. 146–149.

38. OLASHYN, M. (2010) Mezherb Naum Isakovych. In: *Ukrainski istoryky. Bibliografichniy dovidnyk*. Part 3. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy. Pp. 179–180.

39. PETROVSKYI, E.P. (2005) Istorychni doslidzhennia na kafedri istorii Ukrainy Odeskoho derzhavnogo universytetu v 30-ti roky XX stolittia [The Historical Studies of the Department of the History of Ukraine in the Odessa State University during 30's of the 20th Century]. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. 16. Pp. 184–192.

40. PETROVSKYI, E.P. (2005) Kadrova sytuatsiia na istorychnomu fakulteti Odeskoho derzhavnogo universytetu v 1930kh rokakh [Personnel Issues on the Faculty of History of Odessa State University in the 30's]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 13. Pp. 260–273.

41. Pozdravleniya yubilyaru [Congratulations to the Anniversary Celebrant] (October 25, 1968). *Zakarpatskaya Pravda*

42. POLUPANOV, A.V. (1939) *Bronepoezd "Svoboda ili smert'" №4. Polupanovcy: Vospominaniya komandira bronepoezda* [Armoured Train "Liberty of Death" №4. Memoirs of the Armoured Train Commander]. Leningrad: Voenmorizdat.

43. REIENT, O.P. (2013) Selianskyi rukh v ukrainskykh huberniakh chasiv Pershoi svitovoi viiny (zdobutky radianskoi istoriografii 1920 kh rr.) [Peasants' Movement in the Ukrainian Provinces during the First World War (The Achievements of the Soviet Historiography of 1920's)]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. Zbirnyk naukovykh prats.* 22. Pp. 317–323.

44. Trydtsiat rokiv tomu radianska vlada shukala novykh yakosteï y politychnykh represiiakh [The Soviet Power Was Been Looking for the New Features in the Political Repressions Thirty Years Ago] (2002) [Online]. Radio Svoboda. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/885314.html>

45. FRENKEL, E.P. (1926) Ubijca v zakone, sudebnoj i penitenciarnej praktike (Etyud po materialam Odesskogo kabineta po izucheniu prestupnosti) [A Murderer in the Law, Court and Penitentiary Practice (Essay on the Materials of Odessa Office for the Crimes Studies)]. *Pravo i zhizn'*. 1. Pp. 63–75.

46. XMEI'NICKIJ, I.K. (1922) K obrazovaniyu v Odesse Komissii istparta [On the Creation of the Istpart Commission in Odessa]. *Kommunist*. 21. Pp. 27–28.

47. SHEVCHENKO, L.V. (2005) Naum Isakovych Mezherb. In: Yu.Z. Danyliuk, ed. *Znevazhena Klio*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Pp. 345–351.

48. YURKOVA, O.V. (2001) Dokumenty pro stvorennia i pershi roky diialnosti Instytutu istorii Ukrainy AN URSR (1936–1941) [The Documents on the Foundation and the First Years of the Functioning of the Institute of the History of Ukraine of Academy of Sciences of Ukrainian SSR (1936–1941)]. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

49. YURKOVA, O. (2010) Naukova atestatsiia istorykiv v Ukraini: normatyvna baza ta osoblyvosti zakhystu dysertatsii (druga polovyna 1920-kh – 1941 rr.) [Scientific Accreditation of Historians in Ukraine: Normative Base and the Special Aspects of Thesis Defence (2nd Half of 1930's – 1941)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchy zbirnyk naukovykh prats.* 19. Pp. 131–132.

50. YAS, O. (2016) "Na choli respublikanskoï nauky..." Instytut istorii Ukrainy (1936–1986): Narys z instytutsionalnoi ta intelektualnoi istorii (do 80-richchia ustanovy) ["At the Head of Republican Science..." Institute of the History of Ukraine (1936–1986): Essays on the Institutional and Intellectual History (to the 80th Anniversary of the Institution)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.

Надійшла до редколегії 27.08.18

V. Levchenko, Ph. D. in History, Assistant Professor
Odessa National Maritime University, Odessa, Ukraine

TOUCHES TO THE PORTRAIT OF THE SOVIET HISTORIAN N.I. MEZHBERH

The article is dedicated to the study of the fragments of the intellectual biography of the historian N.I. Mezherb on the basis of the first introduced to the scientific circulation of documentary material of the five funds of the State Archives of the Odessa region. As a result of the study, it was possible to identify four main stages of his biography. The main stages of the biography of the scientist coincide with the time of formation of the "early Soviet" generation of historians of the USSR. As a historian of the Soviet formation in the study of individual fragments of socio-economic and socio-political life of the Odessa region at the beginning of the 20th century he used the Marxist methodology and vocabulary inherent in the Soviet humanities of the 1930's. The orthodox Marxist position of the intellectual biography of N.I. Mezherb was formed under the influence of the revolutionary ideas and events that he was party to, and under the pressure of the existing dictatorship of the Bolsheviks and the totalitarian regime of the USSR. Despite many years of political persecution, he remained faithful to his left conviction, and in the 1960's he continued to study various aspects of revolutionary events in the USSR. One of the works of the last period was a logical result of the historian's dedication to the ideals of the Communist Party and Soviet power. The intellectual biography of N.I. Mezherb is subordinated to the unity of life as a moral experience and intellectual requests of time, the socio-political background of the era. In general, this study revealed the great importance of the Marxist orientation in the Soviet historiography of the 1920's-1930's and in the formation of the "early Soviet" generation of historians of the USSR.

Key words: N.I. Mezherb, historian, scientist, generation, historical science, historiography.

378.4(477-25)КНУ:027.021"1920/1930"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.9>

О. Ляпіна, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"ЗАБУТИЙ ДИРЕКТОР" (О.А. НАЗАРЕВСЬКИЙ І БІБЛІОТЕКА КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В 1920-Х – НА ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ)

На основі архівних матеріалів реконструйовано історію бібліотеки Київського університету періоду освітніх експериментів 1920-х – початку 1930-х рр. Охарактеризовано структуру, визначено провідні напрями роботи, шляхи поповнення фондів, з'ясовано основні перешкоди нормального функціонування бібліотеки у зазначений період. Уточнено інформацію про головних бібліотекарів 1920–1930-х рр., з'ясовано термін роботи В.О. Кордта в Київському інституті народної освіти, названо його наступників. Акцентовано увагу на складному періоді 1925–1929 рр., коли відбулася реорганізація бібліотеки, виокремлення значної частини фондів, їх передача Всеукраїнській бібліотеці України та іншим навчальним і науковим установам України. Проаналізовано діяльність О.А. Назаревського на посаді директора книгозбірні. Наголошено на зусиллях адміністрації інституту й О.А. Назаревського як головного бібліотекаря зменшити негативні наслідки розподілу бібліотечних фондів другої половини 1920-х рр.

Ключові слова: Київський університет, фундаментальна бібліотека, Всеукраїнська бібліотека України, реорганізація, головний бібліотекар, О.А. Назаревський.

Бібліотека Київського університету, процес формування її фондів, структури, особистості бібліотекарів тривалий час не були об'єктом спеціального історичного дослідження. Однак без вивчення історії такої важливої структурної одиниці складно уявити загальну картину розвитку Київського університету, а отже й вищої освіти в Україні загалом. Скупі відомості про становлення університетської книгозбірні можна відшукати в перших нарисах з історії Університету св. Володимира [42, с. 205–212; 23; 26, с. 309–334]. У загальних оглядах, виданих упродовж XX ст., про бібліотеку містилися дуже лаконічні дані. Лише до 150-річного ювілею з'явилися спеціальні розвідки про історію бібліотеки [36]. Відтоді поступово зростає інтерес до окремих підрозділів університету, їхніх фундаторів і керівників [40, 30]. Серед біографічних студій про

головних бібліотекарів найбільшу увагу приділено В.О. Кордту [21; 38, с. 77–85; 22; 41]. На жаль, у представлених розвідках наявні певні фактологічні неточності щодо роботи останнього в Київському ІНО. Водночас слід зауважити, що період 1920 – початку 1930-х рр. практично не вивчався. Єдиний виняток – реорганізації бібліотеки, вилучення з неї великої частини – так званої фундаментальної – і її передача до Всенародної бібліотеки України (ВБУ) [25, с. 101–119; 33]. Тож вважаємо за доцільне заповнити ще одну білу сторінку, що надасть можливість повніше уявити становище Київського університету першої половини XX ст.

У 1920 р. в Києві з'явився новий навчальний заклад – Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова (ВІНО, з 1924 – КІНО). Створений шляхом об'єднання різних навчальних закладів, інсти-

тут став одним із найбільших в Україні і за кількістю студентів, і за матеріально-технічною базою. Згідно із загальними положеннями уставу інститутів народної освіти, затвердженими 6 березня 1920 р. Управлінням вищих шкіл, метою нових навчальних закладів була "підготовка робітників для всіх галузей народної освіти в галузі дошкільної, шкільної та позашкільної". Для цього в новоствореного київського інституту були всі належні можливості – потужний науково-викладацький склад і допоміжні установи – лабораторії, кабінети, музеї та фундаментальна бібліотека. Зокрема, на момент створення Київський ІНО мав додаткові навчальні центри, успадковані переважно від Університету св. Володимира. Їх було 37, зокрема: лабораторії технічної, органічної та фізичної хімії, зоологічна та зоотомічна, мінералогічна, геологічна; кабінети: фізичний, механічний і геометричний, ботанічний, зоотонічний, географічний і етнографічний, фізичної географії, мінералогічний, геологічний, археологічний, мистецтв і мюнц-кабінет. Крім цього, окремі приміщення мали Метеорологічна й Астрономічна обсерваторії [1, арк. 11].

Бібліотеку інститут успадкував від Університету св. Володимира, Київських вищих жіночих курсів (КВЖК), Київської духовної академії (КДА) й інших навчальних закладів [6, арк. 89]. Вона була найбільшою і найбагатшою з-поміж інших бібліотек вищих навчальних закладів України [13, арк. 1–6]. Бібліотека розташовувалась у приміщенні головного корпусу інституту (вул. Короленка, 58), де займала понад 20 кімнат на 2, 3 та 4 поверхах.

Завідував нею ще з 1894 р. відомий історик, бібліограф, архівіст В.О. Кордт. Однак незабаром сталися адміністративні зміни. Відповідно до офіційних матеріалів КІНО, директором бібліотеки, вірогідно, у 1921 р. призначається проф. Г.Г. Павлуцький. В.О. Кордт був зміщений на посаду помічника директора [2, арк. 99]. Як відомо, останній активно займався не тільки науково-викладацькою, але й громадською діяльністю. Ще з 1918 р. він завзято опікувався створенням Всенародної бібліотеки України, у 1920 р. очолив Тимчасовий комітет для її заснування. Поступово навчальні курси, які викладав В.О. Кордт в ІНО, скорочують, тож він сконцентрував свою увагу на роботі у структурі ВУАН. Припускаємо, що саме ці обставини і спричинили зміни в керівництві бібліотеки. Також вважаємо за доцільне уточнити інформацію і про подальші роки. Упродовж 1925 р. бібліотеку недовго очолював М.І. Перлін [17, арк. 53]. Згідно із протоколами засідання Правління Київського ІНО, офіційними документами О.А. Назаревського, з 1 вересня 1925 р. саме його було призначено новим директором бібліотеки ІНО [18, арк. 1]. На цій посаді Олександр Адріанович перебував шість років, до звільнення за власним бажанням у жовтні 1931 р. [19, арк. 1]. Його змінив досвідчений Костянтин Никифорович Щєбров, багаторічний помічник бібліотекаря, який у 1911 р. представляв Університет св. Володимира на Першому всеросійському з'їзді з бібліотечної справи у Санкт-Петербурзі. У 1925 р. він разом з О.А. Назаревським і В.О. Кордтом був делегатом від бібліотеки ІНО на Першій конференції наукових бібліотек УСРР [29, с. 17; 28, с. 106].

Окрім власне бібліотекаря (директора), функціонуванням книгозбірні опікувалася спеціальна бібліотечна комісія, яку в різні роки очолювали відомі науковці, викладачі Київського ІНО професори Б.Я. Букреев, Г.Г. Павлуцький, О.П. Оглоблін й ін. Згідно із правилами бібліотеки ВІНО, склад комісії був невеликим. До неї входили головний бібліотекар, завідувачі відділами книгозбірні, професори, які представляли різні спеціальності

(чотири особи), та двоє уповноважених від "революційного колективу студентів". Призначалася комісія Бюро (правлінням) інституту. У її віданні перебували питання організації діяльності бібліотеки, розпорядження коштами, що асигнувались бібліотеці, у тому числі затвердження списків для придбання літератури, кадрові питання [17, арк. 2–3].

На 1920 р. штат книгозбірні нараховував 20 осіб, з них 11 помічників бібліотекаря та 8 молодших службовців [5, арк. 82 зв]. Щоправда, за кілька років кількість співробітників зросла до 25 осіб (6 молодших бібліотекарів і 18 помічників бібліотекаря) [6, арк. 61]. Однак для однієї з найбільших бібліотек республіки із фондом понад 500 тис. примірників такий штат слід визнати критично малим.

Структурно інститутська бібліотека поділялася на два окремих відділи: так званий український, або "Ukrainica", представлений виданнями українською мовою, іноземними мовами на українську тематику, і студентський [17, арк. 33]. Відділ "Ukrainica" формувався на основі бібліотек О.М. Лазаревського, М.І. Костомарова й українознавчої літератури колишнього Українського університету.

На початку 1920-х рр. становище бібліотеки було надзвичайно складним. До складнощів, успадкованих від Університету св. Володимира, додалися нові негаразди. У буремні революційні роки будівля університету постраждала від обстрілів і вибухів, отож вікна були далеко не у всіх приміщеннях. Тривала відсутність найнеобхіднішого ремонту, перманентні проблеми з опаленням призводили до поступового руйнування кімнат й аудиторій. В офіційному звіті про роботу ВІНО за 1921 р., зокрема, зазначалося: "умови праці раз за разом гіршають [...] тріскаються водопровідні труби; одскакують частини електричної арматури, протікають стелі, [...] розкисає карук і розсипаються приладдя з дерева, перегорять електричні лампи..." [5, арк. 72 зв.]. Узимку 1923–1924 рр. температура в кімнатах бібліотеки знизилася до 4 С°, проте перерв у роботі не допускали.

Як відомо, впродовж 1917–1919 рр. бібліотека успадкувала значні книжкові фонди від об'єднаних з університетом навчальних закладів Києва без надання нових приміщень для їхнього належного розміщення. Проте ще на початку ХХ ст. ситуація зі збереженням книжок була критичною, що і спричинило будівництво спеціалізованого корпусу для бібліотеки і Центрального архіву, фонди якого також розміщувались у Головному корпусі університету. Через низку причин, головною обставиною військового часу, відсутність належного фінансування, нестачу робочих сил й інфляцію, будівництво так і не було завершено аж до 1927 р. Тож не дивно, що значне перевантаження викликало навіть конструктивні деформації будівлі [31, с. 18–19].

До вищезазначених негараздів додалися і вкрай неприємні випробування – розкрадання бібліотечних колекцій. Службовці бібліотеки самотужки вишуквали університетські примірники по букіністичних лавках міста. Так, у жовтні 1920 р. були знайдені книжки, що належали психологічному семінарію при Університеті св. Володимира. Їх передали до психологічної лабораторії ВІНО [3, арк. 196–197]. Долучилися до справи повернення бібліотечного майна і викладачі інституту – С.І. Маслов, С.В. Савченко та ін. Знайдені примірники або примусово безоплатно вилучались у торгівців (з огляду на університетський штемпель), або ж викупувались. Так тривало не один рік. Зокрема, С.І. Маслов у своїх щоденникових записках за 1927 р. зауважує, що екземпляри з університетської бібліотеки, відшукані в букіністів, викупувались і передава-

лися до Всенародної бібліотеки України (ВБУ) [4, арк. 29 зв. – 30]. Зауважимо, що прикросці з бібліотечними фондами були досить поширеними. На початку 1920-х рр. подібні проблеми мали й інші допоміжні установи Київського ІНО. Приміром, директор Ботанічного саду О.В. Фомін скаржився не тільки на міських обивателів, але й на технічних співробітників університету (ІНО), які активно розкрадали дерев'яний паркан, вирубували дерева, псували та знищували цінні екземпляри різних посадок [3, арк. 136, 223]. У лабораторіях зникало не тільки коштовне устаткування, але й звичайні електричні лампочки і патрони для них [7, арк. 120; 11, арк. 289].

Ситуація почала поліпшуватися в 1923–1924 рр. У звіті про діяльність бібліотеки її керівник зауважував: "за відчитний період можна констатувати поліпшення у зв'язку з тим, що бібліотеці з березня місяця відпускають невеликі суми, які все-ж дають змогу купувати найнеобхідніші нові видання..." [7, арк. 269]. Основний напрям діяльності книгозбірні – обслуговування читачів, професорів і студентів Київського ІНО, академіків та наукових співробітників ВУАН, викладачів інших вузів, передусім Медіституту, а також різних осіб, які приїздили до Києва з науковою метою. Паралельно велася і спеціальна робота – каталогізація фондів.

Відповідно до правил передбачалося ведення чотирьох видів каталогів. Це були, зокрема, інвентарний каталог "у формі шнурованої книги", до якого вносили дані про всі нові надходження, алфавітний каталог, систематичний каталог і каталог рукописів. Крім того, у бібліотеці мав бути реєстр виданих книжок, списки дублетів і довідкових видань, які призначалися для службового використання [17, арк. 3 зв.].

Загалом, поповнення бібліотеки відбувалося головним чином двома шляхами – через купівлю необхідної літератури і книжкові пожертви. Приміром, тільки за першу половину 1924 р. до бібліотеки надійшло 560 нових видань (571 том), з яких більшість – 362 назви – були подарованими [7, арк. 269]. Ще одне джерело отримання необхідних видань – обмін. Для нього могли використовувати тільки дублети, не записані до інвентарної книги (тобто треті екземпляри). Обмін міг відбутися лише за спеціальним дозволом Бібліотечної комісії, якщо дублет не був цінним або рідкісним примірником [17, арк. 4].

Слід зауважити, що фонди інститутської бібліотеки не були сталими. У зв'язку з реформою системи освіти України упродовж першої половини 1920-х рр. книгозбірня ІНО отримувала надходження від бібліотек розформованих навчальних закладів, водночас певну частину її фондів так само в наказовому порядку передавали іншим установам. Відомо, що з 1920 р. в інституті діяв Історичний кабінет ім. О.М. Лазаревського. Його бібліотека нараховувала близько 17 тис. книжок, з яких майже 3,5 тис. становили фонди колишніх Юридичного семінарію і Юридичного кабінету. На початку 1923 р., за угодою з Київським інститутом народного господарства, ці матеріали були виділені в автономний підрозділ. При цьому завідувач кабінету проф. О.П. Оглоблін у своєму звіті про діяльність за першу половину 1923 р. зазначав, що студенти КІНГ рідко відвідують цю книгозбірню, з її матеріалами переважно працюють студенти-історики ВІНО [17, арк. 18, 43]. Незважаючи на такий стан, весною 1924 р. бібліотека юридичного кабінету – до 5 тис. книжок – переходила до Київського інституту народного господарства [7, арк. 226], у складі якого з 1920 р. працював юридичний факультет.

Упродовж 1919–1923 рр. бібліотека КІНО мала так зване Подільське відділення, де були представлені фо-

нди колишньої бібліотеки Київської духовної академії. Останню по праву вважали найстарішою академічною бібліотекою України, оскільки вона була заснована ще на початку XVII ст. До її складу належало 450 тис. томів різноманітних видань, зосереджених у фундаментальній бібліотеці, колекції Полоцької уніатської бібліотеки, відділах колекцій, гуманітарних наук, рукописів. У 1921 р. НКО УСРР визнав її "невід'ємною в цілому і не-подільною у частинах" за ВІНО [17, арк. 35–35 зв.]. Книгозбірня містилась у садибі колишнього Братського монастиря, займаючи два поверхи будівлі. З одного боку, таке розташування надавало змогу більш-менш вільно розмістити наявні фонди, забезпечити нормальну роботу науковців із представленими матеріалами. З іншого боку, члени Бібліотечної комісії КІНО, що опікувались усіма бібліотеками інституту, відзначали, що зазначений підрозділ слабо використовується співробітниками і студентами вузу через низку причин, зокрема "архаїчність" її фондів, віддаленість книгозбірні від центральної будівлі інституту, недостатні відомості про можливості бібліотеки тощо [16, арк. 35–37]. Зважаючи на тенденцію до поглибленої педагогізації ІНО, цілком логічним з боку влади було передати зазначений підрозділ до складу новоствореної Всенародної бібліотеки України. Цей процес розпочався у 1923 р. за ініціативи і за безпосередньої участі колишнього бібліотекаря КДА А. Криловського і головного бібліотекаря ВІНО В. Кордта [37, с. 33].

На 1926 р. фонди бібліотеки КІНО нараховували близько 800 тис. томів. На базі Фундаментальної бібліотеки були створені читальні для студентів і професорів, відкриті щоденно за винятком неділь і святкових днів. Також працювала окрема читальня Секції наукових робітників, де були представлені новітні зарубіжні видання. Літературу також видавали читачам додому. Цим правом могли скористатись викладачі Київського ІНО і Медичного інституту, члени ВУАН, аспіранти вищезазначених установ і співробітники бібліотеки. Була така можливість й у сторонніх осіб, проте вони мали надати спеціальну заяву і грошову заставу. Термін користування книгами вдома становив від одного місяця до одного року (для викладачів ІНО і Медичного інституту) [17, арк. 4–4 зв.].

Співробітники бібліотеки опікувалися книжковими зібраннями навчально-допоміжних установ КІНО, вели активний обмін друкованими виданнями з установами СРСР і закордонними, розповсюджували видання інституту. Керівники бібліотеки – головні бібліотекарі В.О. Кордт, Г.Г. Павлуцький, М.І. Перлін, О.А. Назаревський – прагнули постійно поповнювати фонди установи. На це зазвичай коштів не вистачало, тому в 1926 р. було створено спеціальний книжковий фонд для обміну різноманітними виданнями з іноземними установами та закладами СРСР. У цей же час бібліотека отримала можливість випускати необхідну літературу і періодичні видання з-за кордону. Процедура отримання замовлених видань була доволі складною. Свої вимоги інститут передавав спеціальному товариству "Книга", яке вже здійснювало переговори з іноземними видавництвами і книгарнями. Наприклад, у березні 1926 р. завідувач кабінету історії України проф. О.П. Оглоблін у списку-замовленні зазначив роботи В. Андрієвського, В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Липинського, О. Терлецького, С. Томашівського, П. Христюка, С. Чикаленка, присвячені подіям на українських землях на рубежі століть і видані впродовж 1919–1924 рр. у Львові, Відні, Празі, Берліні [10, арк. 34–34 зв.]. Кошти на іноземні видання, передбачені у бюджеті ІНО, керів-

ництво бібліотеки напряду не отримувало. Наркомат фінансів СРСР перераховував їх вищезгаданому товариству "Книга", і лише в такому випадку інститут міг одержати надіслані книжки. Звичайно, процедура була заплутаною й ускладненою. З огляду на це часто виникали прикрі ситуації, коли англо-, франко- і німецькомовні видання із фізіології, хімії, ботаніки, зоології, анатомії, психології, історії, літератури залишалися на складах товариства "Книга", оскільки Наркомат фінансів затримував потрібний грошовий переказ [10, арк. 1–3].

Загалом можна стверджувати, що впродовж першої половини 1920-х рр. бібліотека розвивалася за інерцією, хоча і з певними складнощами. У середині 1920-х рр. розпочалися радикальні зміни. Припали вони саме на директорство О.А. Назаревського.

Олександр Адріанович Назаревський – знаний філолог, фахівець із давньої руської літератури. Відомий він, насамперед, як один із представників київської філологічної школи проф. В.М. Перетца. Скупі біографічні відомості про О.А. Назаревського можна знайти в численних довідниках та на інформаційних порталах [32, 35, 39]. Зазвичай акцентується його понад півстолітня викладацька робота в Київському університеті. Тож вважаємо за можливе доповнити наявні дані інформацією про ще одну сторінку діяльності науковця – керування бібліотекою Київського ІНО.

Як зазначалося вище, у перші роки на новій посаді Олександр Адріанович головно продовжував роботу, започатковану його попередником, В.О. Кордтом – співробітниками бібліотеки займалися упорядкуванням та каталогізацією наявних фондів. Однак уже незабаром очільнику бібліотеки довелося розв'язувати значно складніші проблеми.

У 1918 р. постала Всенародна бібліотека України. Одним з етапів формування її фондів стало приєднання значної частини Фундаментальної бібліотеки колишнього Імператорського університету св. Володимира. Як зауважував директор ВБУ в одному із численних звернень до Укрголовпрофосвіти, "Всенародна бібліотека протягом трьох років вивчає справу організації в Києві справжньої наукової бібліотеки – і прийшла до висновку, що єдиний шлях до того – об'єднати бібліотеку колишнього Університету із Всенародною бібліотекою України". У ролі аргументів на користь такого рішення, С.П. Постернак акцентував економію державних коштів на комплектування і штати [8, арк. 237–239]. У вересні 1925 р. на засіданні президії Укрнауки принципове рішення на користь ВБУ було ухвалене. Розподіл став незворотним. І хоча сам процес докладно висвітлено у вітчизняній історіографії [25, с. 101–119; 33; 31, с. 19–21], вважаємо за доцільне додати кілька показових епізодів.

Отже, упродовж 1925–1929 рр. відбулася велика реорганізація бібліотеки КІНО: більша частина її основних фондів (XVII–XIX ст., близько 500 тис. примірників [15, арк. 177 зв., 183 зв.]) і майна мала бути передана до складу Всенародної бібліотеки України, тому що "залишати її у складі КІНО недоцільно, оскільки вона не відповідає цільовій настанові вузу". Також із фондів бібліотеки колишнього університету виокремлювалися "допоміжні бібліотеки з підручників і взагалі навчальної літератури" для потреб ІНО й інших київських вузів, зокрема медичного інституту й інституту народного господарства.

Підготовча робота щодо передачі фондів і майна покладалася на спеціальну комісію із представників "усіх зацікавлених установ". Київське ІНО в ній представляли ректор С.М. Семко і завідувачий бібліотекою О.А. Назаревський. Щоправда, за звітністю

Київського ІНО, участь у роботі комісії також брав проректор із навчальної частини інституту П.П. Филипович [9, арк. 33 зв.].

Питання розподілу величезних обсягів давніх і сучасних публікацій, рукописів, періодики обговорювали на різних рівнях. Так, на засіданні правління ІНО в жовтні 1925 р. було вирішено залишити для потреб інституту всі книжки, які перебували в навчальних кабінетах і лабораторіях, книжки так званого "студентського" відділу, що складався переважно з підручників, і всі книжки колишньої бібліотеки КВЖК, передані Київському ІНО з Ветеринарно-зоологічного інституту [9, арк. 53–53 зв.]. Натомість "Комісія для розгляду питання про об'єднання бібліотеки колишнього Київського університету із Всенародною бібліотекою України при Всеукраїнській академії наук" ухвалила постанову, відповідно до якої бібліотека університету разом з усіма фондами вилучалась із бібліотеки КІНО і передавалась до ВБУ як її філія. Також до ВБУ переходили 16 працівників інститутської книгозбірні, а колишній головний бібліотекар В.О. Кордт очолив новостворений університетський відділ ВБУ. Після завершення реорганізації в Київському ІНО мало залишитись близько 120 тис. томів.

Предметна підготовча робота стосовно передачі університетської бібліотеки до ВБУ розпочалася 5 березня 1927 р., передача книжок і їх перенесення – у жовтні того ж року. Уся процедура тривала кілька місяців і переважно завершилася до середини січня 1928 р.

Розподіл фондів проходив у напруженій обстановці. Як згадував С.І. Маслов, упродовж 1927 р. "у старому приміщенні університетської бібліотеки хаос: переносять книжки, бібліотечні шафи, розгортають бібліотеку ІНО". Звільнені кімнати, за словами О.А. Назаревського, терміново слід було прилаштувати для лекцій [4, арк. 5].

Власне процедура передачі майна не була чітко узгодженою. Адміністрація ІНО пропонувала спочатку передати колекції, а вже потім – основні відділи. Представники ВБУ наполягали на протилежному. Урешті, пристали на пропозицію інституту. Перевірка фондів мала проводитися безпосередньо під час перевезення майна за скороченою процедурою. Натомість співробітники ІНО зауважували, що книжки часто не перевіряли взагалі, а просто переносили до нового приміщення. Інститут із цього приводу навіть надіслав протест до Харкова, водночас час керівництво ВБУ пришвидшило перевезення видань й університетського майна [4, арк. 31 зв.]. Згодом на це нарікав і директор бібліотеки ІНО у своєму звіті за 1927/1928 акад. рік, вказуючи, що "дещо перенесено до ВБУ помилково і не повернуто" [15, арк. 179].

Керівництво інститутської книгозбірні в особі О.А. Назаревського намагалось у різний спосіб мінімізувати втрати. Так, він наполягав на певній компенсації з вільного фонду ВБУ за передані новітні видання. Така ж вимога висувалась і до інших зацікавлених сторін, проте з наявних документів зрозуміло, що відшкодування ІНО не отримав. У грудні 1927 р., доповідаючи на засіданні правління ІНО, директор бібліотеки зауважував: усі видання колишнього університету, що ніколи не були складовою частиною Фундаментальної бібліотеки (вірогідно, він мав на увазі літературу, представлену в різних наукових-допоміжних установах інституту), слід вважати за майно ІНО і до ВБУ не передавати [11, арк. 247, 267 зв.]. Попри всі непорозуміння, 14 вересня 1929 р. правління КІНО затвердило акт передачі до ВБУ книжок та майна загальною вартістю 1.043.727 крб 60 коп, паралельно до Київського медичного інституту передали книжки медичного відділу на суму 30.900 крб [12, арк. 15]. Частину

книжок юридичного характеру – 3 тис. томів – додатково отримав Київський інститут народного господарства [14, арк. 181]. Водночас зауважимо, що і в 1930 р. залишалася низка спірних питань стосовно деяких категорій книжок (наприклад, видань, що їх ІНО отримав після 1920).

Таким чином, основне переміщення фондів відбувалось упродовж 1927 р. І хоча для відвідування бібліотеки була закрита, співробітники все ж опікувалися не тільки реорганізацією. У жовтні-листопаді було організовано дві великі книжкові виставки, присвячені 10-й річниці Жовтневої революції. Одна з них представляла наукові здобутки професорів й асистентів інституту – близько 300 друкованих праць [15, арк. 180 зв.].

Нормальну роботу інститутська книгозбірня змогла відновити майже за рік, у жовтні 1928 р. Тепер вона займала лише п'ять кімнат (одна велика зала і чотири суміжні кімнати для зберігання фондів). У стислому повідомленні, опублікованому в інститутському журналі "Кузня освіти", директор бібліотеки зазначав, що "невеликий штат працівників, усього шість осіб, працюють над упорядкуванням і реорганізацією бібліотеки після її розподілу. На жаль, обмежений штат і брак відповідних коштів дуже гальмують цю поважну роботу" [34, с. 36–37]. У звіті за 1929/1930 н. р. повідомлялося, що досі у книгозбірні є неопрацьовані фонди, які майже не використовуються. Це були, зокрема, бібліотека колишнього Українського державного університету (понад 11 тис. назв), колишніх ВЖК (8 тис. назв), деякі дублети університетських книжок (близько 10 тис. томів) [14, арк. 181]. Цікаво, що на засіданнях правління ІНО О.А. Назаревський скаржився на неможливість передплачувати періодику, купувати нові книжки і підручники. Водночас на шпальтах інститутської періодики ситуація замальовувалася оптимістичніше, стверджувалося, що в 1927 р. бібліотека значно збільшила передплату закордонних педагогічних журналів (на 12 найменувань).

Напрямами роботи бібліотеки ІНО залишалися сталими. Працювали читальні, відбувалась, хоча і повільно, каталогізація фондів, основну увагу було приділено впорядкуванню та генеральній перевірці книжок і речового майна. Поповнення новими виданнями в основному завдячувало обміну з науковими та навчальними установами СРСР (150) і закордонними (понад 50). Поміж них були галузеві інститути, музеї, краєзнавчі товариства, дослідні станції, заповідники. Іноземну сторону представляли, зокрема, книгарня Народного музею, Чеський хліборобський музей, Німецький університет (Прага, Чехословаччина), Russian Association of Engineers (Нью-Йорк, США), Українське музичне товариство ім. О.А. Кошиця (Париж, Франція) та ін. Вартість бібліотечного майна на 1 жовтня 1930 р. оцінювалась у 256.340 крб 62 коп [15, арк. 146, 181–184].

У наступні роки, у зв'язку з подальшими трансформаціями системи вищої освіти України, фонди бібліотеки вкотре було розділено. Після утворення в 1930 р. на базі Київського ІНО трьох нових навчальних закладів – Інституту соціального виховання (ІСВ), Інституту професійної освіти (ІПО) та Фізико-хіміко-математичного інституту (ФЗМІ), кожен із них отримав частину навчальної літератури. Так, ІСВ отримав близько 5 тис. книжок з основної бібліотеки – видання, що містились у психологічному семінарії Університету св. Володимира [27, с. 14]. Претендували на бібліотеку ІНО й інші наукові установи. Як згадувалося вище, в 1925 р. частину фондів вимагали КМІ, КІНГ, а також щойно створений Київський геологічний інститут. У 1932 р. надзвичайно наполегливо прагнув отримати значну частину майна і бібліотечних зібрань Всеукраїнський науково-дослідний інститут зоології та біології при ВУАН, очолюваний проф. І.І. Шмальгаузенем. У звер-

ненні до Сектору науки НКО УСРР він твердив, що бібліотекою зоотомічного кабінету "тепер майже ніхто не користується", тож науковий склад й аспірантура інституту прийняли резолюцію про передачу вказаної бібліотеки саме цій науковій інституції [16, арк. 55]. Частково прохання було задоволене. Тож, коли в 1933 р. було відновлено Київський університет, бібліотеку довелося знову перебудовувати. Викладачі київських ІПО та ФХМІ вдалися навіть до відкритого листа, де повідомляли таке: "Для відповідної до покладених на майбутній університет важливих завдань науково-дослідної й разом педагогічної роботи дуже бракує устаткування, лабораторій, музеїв, кабінетів, бібліотек. Постає неодмінна потреба повернути майбутньому університету те, що належало колишньому університету. Приміром, Всенародна бібліотека України повинна повернути університетові приміщення та Фундаментальну бібліотеку..." [24]. Однак, це прохання так і залишилося без відповіді.

О.А. Назаревський склав обов'язки директора в жовтні 1931 р. [19, арк. 1]. Згодом, описуючи свою роботу в Київському університеті, він укрив рідко згадував цей напрям діяльності. Утім, його зусилля оцінили наступні покоління. У 1950 р. до Олександра Адриановича звернулося керівництво Державної наукової бібліотеки при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка із проханням узяти участь у написанні загальної історії бібліотеки Київського університету [20, арк. 1]. Достеменно невідомо, якою була відповідь колишнього головного бібліотекаря, але наразі історія університетської книгозбірні ще чекає на ґрунтовне дослідження.

Таким чином, упродовж 1920–1930-х рр. бібліотека Київського університету переживає досить складний період, який можна поділити на дві частини: до реорганізації 1925–1928 рр. та після. Робота Фундаментальної бібліотеки Університету св. Володимира була перервана Першою світовою війною, і внаслідок низки причин так і не була відновлена, попри зусилля головного бібліотекаря В.О. Кордта. Серед цих причин слід акцентувати матеріальні складнощі, постійні фінансові негаразди, нестачу приміщень для зберігання фондів тощо. Водночас упродовж першої половини 1920-х рр. адміністрація Київського ІНО, який успадкував книгозбірню після ліквідації університетів в Україні, та співробітники бібліотеки по мірі можливостей займалися буденними справами – упорядкуванням та каталогізацією фондів, створенням нових бібліотечних відділів, обслуговуванням читачів. Зміни в керівництві, призначення на посаду головного бібліотекаря О.А. Назаревського вирішальним чином не вплинули на поточну роботу. Реорганізація університетської бібліотеки впродовж 1925–1928 рр., виокремлення і передача до ВБУ, навчальних і наукових установ України основної частини фондів на певний час паралізувала діяльність книгозбірні. Попри зусилля О.А. Назаревського – вимоги прискіпливішої перевірки книжкових колекцій, які вилучались; збереження допоміжних збірок навчально-допоміжних установ інституту – бібліотека втратила найбільш цінну з наукового погляду частину фондів, що значною мірою знизило потенціал наукової роботи вузу. Особливо це далось взнаки на початку 1930-х рр., а саме після відновлення університетів України.

Список використаних джерел:

1. Державний архів м. Києва (ДАК), Ф.Р.-346, оп. 1, спр. 3, 16 арк.
2. ДАК, Ф.Р.-346, оп. 1, спр. 11, 162 арк.
3. ДАК, Ф.Р.-346, оп. 1, спр. 182, 226 арк.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 33, оп. 1, № 3679.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 286, 93 арк.
6. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1012, 191 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1077, 411 арк.
8. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 567, 1114 арк.

9. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 404, 97 арк.
10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4624, 67 арк.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4625, 486 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4626, 61 арк.
13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 7, 6 арк.
14. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 673, 471 арк.
15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 9, спр. 1610, 223 арк.
16. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 790, 107 арк.
17. ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 258, 65 арк.
18. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 7, оп. 1, спр. 36, 1 арк.
19. ЦДАМЛМ України, ф. 7, оп. 1, спр. 37, 1 арк.
20. ЦДАМЛМ України, ф. 7, оп. 1, спр. 39, 1 арк.
21. Верба І. Кордт Веніамін Олександрович / Ігор Верба // Українські історії. – К.; Л.: [б. в.], 2003. – Вип. 2, ч. 1. – С. 149–151.
22. Винниченко І. Український період в житті В. Кордта / І. Винниченко // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – 2011. – Вип. 31. – С. 635–641.
23. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского Университета Св. Владимира. Т. 1: Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – 674 с.
24. До організації Київського університету // Пролетарська правда. – 1933. – 9 лют. (№ 28). – Арк. 2.
25. Дубровіна Л.А. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 1918–1941 / Л.А. Дубровіна, О.С. Онищенко. – К.: НБУВ, 1998. – 337 с.
26. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св. Владимира (1834–1884) / под ред. В.С. Иконникова. – Киев: В типографии Императорского университета Св. Владимира, 1884. – 419 с.
27. Історія та сьогодення Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / укл. Л.В. Савенкова, Н.І. Тарасова, Е.В. Татарчук. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 286 с.
28. З історії бібліотекознавства і бібліографії. "Бібліотечний збірник" (1926–1927), "Журнал бібліотекознавства та бібліографії" (1927–1930): сист. анот. показч. змісту / авт.-упоряд. Т.М. Заморіна. – К.: Нац. парлам. б-ка України, 2014. – 112 с.
29. Зотова В. Перший всеросійський бібліотечний з'їзд: до історії довідково-бібліографічного обслуговування населення / В. Зотова // Бібліотечна планета. – 2005. – № 2. – С. 16–17.
30. Кириленко О. Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка: короткий історичний нарис / О. Кириленко // Бібліотеки України загальнодержавного значення: історія і сучасність: зб. ст. / ред. О.С. Онищенко. – К.: [б. в.], 2007. – С. 232–241.
31. Кобченко К. Спорудження корпусу університетської бібліотеки: історія Київського університету, якої не сталося / К. Кобченко // Вісник Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2011. – Вип. 15. – С. 17–21.
32. Конта Р.М. Назаревський Олександр Адріанович / Р.М. Конта, І.І. Тищенко // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К.: "Прайм-М", 2004. – С. 259.
33. Мяскова Т.Є. Передача бібліотеки Університету св. Володимира до фондів Всенародної бібліотеки України / Т.Є. Мяскова // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2000. – Вип. 6. – С. 111–117.
34. Назаревський О. Бібліотека І.Н.О. / О. Назаревський // Кузня освіти. – 1928. – № 2. – С. 26–27.
35. Назаревський Олександр Адріанович (12 грудня 1887 р. – 30 вересня 1977 р.) – видатний український літературознавець, бібліограф, педагог [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/node/1920>.
36. Недоступ Н.М. Наукова бібліотека університету / Н.М. Недоступ // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1984. – Вип. 26. – С. 116–119.
37. Солонська Н. Веніамін Кордт – організатор бібліотечної справи / Н. Солонська // Вісник книжкової палати. – 2010. – № 11. – С. 32–34.
38. Степченко О.П. Українські вчені – фундатори спеціалізованих відділів національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (1918–1934) / О.П. Степченко. – К.: НБУВ, 2008. – 219 с.
39. Таран О.Г. Назаревський Олександр Адріанович [Електронний ресурс] / О.Г. Таран // Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Режим доступу: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/rosiys%60koyi-movy-kafedra/nazarevs%60kyy-oleksandr-adriano>.
40. Тищенко І.І. Керівники бібліотеки Університету св. Володимира (1834–1919) / І.І. Тищенко // Вісник Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2005. – Вип. 80–81. – С. 127–129.
41. Шовкопляс Т.В. О. Кордт та його науковий доробок в історії картографії / Т. Шовкопляс // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – 2011. – Вип. 31. – С. 686–690.
42. Шульгин В.Я. История университета св. Владимира. Репринтное изд. / В.Я. Шульгин. – Киев: Лыбидь, 2010. – 230 с.
43. Instytut Rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho (IR NBUV) [Institute of Manuscripts of Vernadsky National Library of Ukraine], fond 33, opys 1, № 3679.
44. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vladty ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Higher Authorities and Government of Ukraine], fond 166, opys 2, sprava 286, 93 arkushy.
45. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 2, sprava 1012, 191 arkush.
46. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 2, sprava 1077, 411 arkushiv.
47. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 5, sprava 567, 1114 arkushiv.
48. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 6, sprava 404, 97 arkushiv.
49. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 6, sprava 4624, 67 arkushiv.
50. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 6, sprava 4625, 486 arkushiv.
51. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 6, sprava 4626, 61 arkush.
52. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 7, sprava 7, 6 arkushiv.
53. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 9, sprava 673, 471 arkush.
54. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 9, sprava 1610, 223 arkushy.
55. TsDAVO Ukrainy, fond 166, opys 10, sprava 790, 107 arkushiv.
56. TsDAVO Ukrainy, fond 3561, opys 1, sprava 258, 65 arkushiv.
57. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (TsDAMLM Ukrainy) [Central State Archive of Literature and Arts of Ukraine], fond 7, opys 1, sprava 36, 1 arkush.
58. TsDAMLM Ukrainy, fond 7, opys 1, sprava 37, 1 arkush.
59. TsDAMLM Ukrainy, fond 7, opys 1, sprava 39, 1 arkush.
60. VERBA, I. (2003) Korot Veniamin Oleksandrovych. In: V. Smolii, ed. *Ukrainski storyky XX stolittia. Biobibliografichniy dovidnyk*. Vyp. 2, ch. 1. Kyiv: Lviv: [s.n.]. Pp. 149–151. [In Ukrainian]
61. VYNNYCHENKO, I. (2011) Ukrainskyi period v zhytti V. Kordta [Ukrainian period in the life of V. Kordt]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. 31. Pp. 635–641. [In Ukrainian]
62. VLADIMIRSKIY-BUDANOV, M.F. (1884) Istorii Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira. T. 1. Universitet Sv. Vladimira v carstvovanie Imperatora Nikolaya Pavlovicha [History of the Imperial University of Saint Vladimir. Vol. 1: The University of Saint Vladimir in the Reign of the Emperor Nikolaj Pavlovich]. Kiev: Tip. Imp. un-ta Sv. Vladimira. [In Russian]
63. ANON (1933) Do orhanizatsii Kyivskoho universytetu [To the Founding of the University of Kyiv]. *Proletarska Pravda*. 09 February. P. 2. [In Ukrainian]
64. DUBROVINA, L.A., ONYSHCHENKO, O.S. (1998) Istorii Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho [History of Vernadsky National Library of Ukraine]. 1918–1941. Kyiv: NBUV. [In Ukrainian]
65. IKONNIKOV, V.S. (ed.) (1884) Istoriko-statisticheskie zapiski ob uchyonykh i uchebno-vspomogatel'nykh uchrezhdeniyakh Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1834–1884) [Essays on History and Statistics of Scientific and Educational Institutions of the Imperial University of Saint Vladimir]. Kiev: [S.n.]. [In Russian]
66. SAVENKOVA, L.V. et al. (eds) (2010) Istorii ta siohodennia Naukovoї biblioteki Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova [The History and Modernity of the Library of National Pedagogical Dragomanov University]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova. [In Ukrainian]
67. ZAMORINA, T.M. (ed.) (2014) Z istorii bibliotekoznavstva i bibliografii. "Bibliotechnyi zbiryk" (1926–1927), "Zhurnal bibliotekoznavstva ta bibliografii" (1927–1930): syst. anot. pokazch. Zmistu [From the History of Librarianship and Bibliography]. Kyiv: [s.n.]. [In Ukrainian]
68. ZOTOVA, V. (2005) Pershyi versosiiskyi bibliotechnyi zizd: do istorii dovidkovo-bibliografichnoho obsluhovuvannia naselennia [The First All-Russian Congress of Librarians: on the History of Informational and Bibliographical Service for Inhabitants]. *Bibliotechna planeta*. 2. Pp. 16–17. [In Ukrainian]
69. KYRYLENKO, O., NESTERENKO, V. (2007) Naukova biblioteka im. M. Maksymovycha Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: korotkyi istorychnyi narys [Scientific Library of M. Maksymovych of Taras Shevchenko National University of Kyiv: A Short Historical Essay]. In: O.S. Onyshchenko, ed. *Biblioteki Ukrainy zahalnodержavnogo znachennia: istorii i suchasnist*. Kyiv: [s.n.]. Pp. 232–241. [In Ukrainian]
70. KOBCHENKO, K. (2011) Sporudzhennia korpusu universytetskoi biblioteki: istorii Kyivskoho universytetu, yakoi ne stalosia [The Construction of the Library of University: The History of University of Kyiv, that Didn't Come True]. *Visnyk Kyivskoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ukrainoznavstvo*. 15, 17–21. [In Ukrainian]
71. KONTA, R.M. (2004) Nazarevskiy Oleksandr Adrianovich. In: H.D. Kazmyrchuk, ed. *Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule i sohodennia*. Kyiv: Praim-M. P. 259. [In Ukrainian]
72. MIASKOVA, T.YE. (2000) Peredacha biblioteki Universytetu sv. Volodymyra do fondiv Vsenarodnoi biblioteki Ukrainy [The Distribution of the Fonds of the Library of Saint Vladimir University to the Nationwide Library of Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 6. Pp. 111–117. [In Ukrainian]
73. NAZAREVSKYI, O. (1928) Biblioteka I.N.O. [The Library of the Institute of Public Education]. *Kuznia osvity*. 2. Pp. 26–27. [In Ukrainian]
74. ANON (N.d.) Nazarevskiy Oleksandr Adrianovich (12 hrudnia 1887 r. – 30 veresnia 1977 r.) – vydatnyi ukrainskyi literaturoznaveets, bibliograf, pedahoh [Nazarevskiy Oleksandr Adrianovich (1887–1977) – Outstanding Ukrainian Theorist of Literature, Bibliographer, Educator] [Online]. Available from: <http://www.nbu.gov.ua/node/1920> [In Ukrainian]
75. NEDOSTUP, N.M. (1984) Naukova biblioteka universytetu [Scientific Library of University]. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Istorychni nauky*. 26. Pp. 116–119. [In Ukrainian]

References

1. Derzhavnyi arkhiv m. Kyieva (DAK) [State Archive of Kyiv], fond F.R.-346, opys 1, sprava 3, 16 arkushiv.
2. DAK, fond F.R.-346, opys 1, sprava 11, 162 arkushi.
3. DAK, fond F.R.-346, opys 1, sprava 182, 226 arkushiv.

37. SOLONSKA, N. (2010) Veniamin Kordt – orhanizator bibliotечної справи [Veniamin Kordt – the Organizer of the Librarianship]. *Visnyk knyzhkovoi palaty*. 11. Pp. 32–34. [In Ukrainian]

38. STEPCHENKO, O.P. (2008) Ukrainski vcheni – fundatory spetsializovanykh viddiliv natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho (1918–1934) [Ukrainian Scholars – Founders of the Specialized Departments of the Vernadsky National Library of Ukraine]. Kyiv: NBUV. [In Ukrainian]

39. TARAN, O.H. Nazarevskiy Oleksandr Adrianovych. *Entsyklopediia Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. [Online]. Available from: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/rosiys%60koyi-movy-kafedra/nazarevs%60kyy-oleksandr-adriano/> [In Ukrainian]

40. TISHCHENKO, I.I. (2005) Kerivnyky biblioteki Universytetu sv. Volodymyra (1834–1919). *Visnyk Kyivskoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*. 80–81. Pp. 127–129. [In Ukrainian]

41. SHOYKOPLIAS, T., HERUS, A.V. O. Kordt ta yoho naukovyi dorobok v istorii kartohrafii [O. Kordt and His Scientific Contribution to the History of Cartography]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho*. 31. Pp. 686–690. [In Ukrainian]

42. SHULHYN, V.YA. (2010) Istoryia unyversiteta sv. Vladimira [The History of Saint Vladimir University]. Kiev: Lybed'. [In Russian]

Надійшла до редколегії 21.08.18

O. Liapina, Ph. D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"FORGOTTEN DIRECTOR"

(O. NAZAREVSKYI AND THE LIBRARY OF KYIV UNIVERSITY DURING 1920'S – AT THE BEGINNING OF 1930'S)

The history of Kyiv university library of the educational experiments period (from 1920 to beginning 1930 th) is presented in this article. The research is based on archived materials. The author described structures, the main directions of work and ways of library funds refill. The basic obstacles of the normal functioning of library are found out in an indicated period. Information about the chief librarians of the 1920 s – 1930 s was specified. The term of work of V. Kordt in the Kiev Institute of Public Education was specified, his successors are indicated. Main attention is paid to the difficult period of 1925–1929, related to the library reorganization, allocation of a significant part of funds and transfer of them to the National Library of Ukraine and other educational and scientific institutions of Ukraine. The activity of O. Nazarevskiy on the post of library director has been analyzed. It was accentuated the efforts that had been made by the administration of institute and Nazarevskiy as a senior librarian for the purpose of decreasing the negative consequences of library funds distribution during the second half of 1920th.

Key words: Kyiv University, fundamental library, the National Library of Ukraine, reorganization, senior librarian, O. Nazarevskiy.

УДК 94(73+4):355.4"1958/1968"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.10>

В. Масний, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЗВИТОК ДОКТРИНАЛЬНИХ І КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ОСНОВ ВІЙСЬКОВОЇ СПІВПРАЦІ США З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ СОЮЗНИКАМИ КІНЦЯ 1950-Х – ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х РОКІВ

Присвячено проблематиці розвитку доктринальних і концептуальних основ військової співпраці Сполучених Штатів Америки з європейськими союзниками в період кінця 1950-х – другої половини 1960-х рр. Особливу увагу приділено причинам та особливостям заміни стратегічної концепції "масованої відплати" на стратегію "гнучкого реагування" як базового принципу реалізації США та їхніми військово-політичними партнерами доктрини "стримування" в Європі на початку 1960-х рр. Проаналізовано технологічний та військовий чинники зміни балансу у глобальному протистоянні західних держав із СРСР та його сателітами на європейському континенті, охарактеризовано наслідки такої зміни для міжнародних відносин на глобальному та європейському рівнях. Розглянуто стратегічні та концептуальні причини наростання суперечностей політичного курсу Франції зі стратегічними планами блоку НАТО, висвітлено роль та місце плану створення "Багатосторонніх ядерних сил" у формуванні зазначених суперечностей. Описано стратегічні та доктринально-концептуальні наслідки виходу Франції з військових структур НАТО у 1966 р. для системи військово-політичного партнерства Сполучених Штатів Америки з європейськими державами.

Ключові слова: США, Європа, НАТО, військовий, співпраця, доктрина.

Військове партнерство США з низкою європейських держав, як двостороннє, так і в межах блоку НАТО, було ключовим елементом системи міжнародної безпеки в Європі в період холодної війни. Протидія загрози з боку Радянського Союзу та його сателітів загалом обґрунтовувалася сформованою ще в 1940-х рр. "доктриною стримування", що визначала загальні цілі протистояння соціалістичному блоку. Значна перевага США у кількості та якості стратегічних озброєнь, насамперед ядерної, термоядерної зброї та засобів їх доставки до цілей, у 1950-х рр. визначалась як ключова гарантія безпеки для самих Сполучених Штатів та їхніх союзників, що знайшло своє вираження у стратегії "масованої відплати", яка була імплементована адміністрацією президента США Дуайта Ейзенхауера. Утім, наприкінці 1950-х рр. стратегія "масованої відплати" втрачає свою актуальність і їй на зміну приходить стратегія "гнучкого реагування", що мало значні наслідки для еволюції принципів і способів взаємодії США з європейськими союзниками у 1960-х рр., а також знайшло вираження у кризі НАТО у зв'язку з виходом Франції з інтегрованої військової структури блоку у 1966 р.

Дослідження та висвітлення особливостей еволюції доктринальних і концептуальних основ військової спів-

праці США з європейськими союзниками в період кінця 1950-х – другої половини 1960-х рр. не перебували у фокусі національної історіографії, що надає нашій роботі наукової новизни. Крім того, дослідження та розуміння суті американсько-європейської військової співпраці та його стратегічних чинників має значну актуальність для сучасної української військової та зовнішньополітичної стратегії, які перебувають у процесі переорієнтації з доктрин безблокового статусу до масштабного військово-стратегічного та військово-технологічного партнерства із США, європейськими державами та блоком НАТО.

Оснovoю джерельної бази даного дослідження становлять документи НАТО [1, 9, 10], публічні заяви та виступи політичних лідерів досліджуваного періоду [2], аналітичні розвідки корпорації RAND [1] та Т. Шеллінга зокрема [12], а також загальні західні дослідження історії холодної війни, що дозволяють трактувати конкретну інформацію в широкому історичному сенсі. Зокрема, проаналізовано праці Д. Міллера "The Cold War. A Military History" [8], Д. Хоровіца "The free world colossus: a Critique of American Foreign Policy in the Cold War" [6], С. Докрілла "Eisenhower's New Look National Security Policy, 1953–1961" [3], Л. Фрідмана "The Evolution of Nuclear Strategy" [5], Дж. Еллісона "The United States, Britain and

The Transatlantic Crisis: Rising to The Gaullist Challenge, 1963–68" [4], "The Cambridge History of Cold War" [7].

У 1960 р. майбутній нобелівський лауреат, стратег та фахівець із теорії ігор Т. Шеллінг у книзі "Стратегія конфлікту" описав наслідки досягнення балансу у стратегічних озброєннях – стосовно рівнозначного співвідношення як кількості ядерних озброєнь, так і технологій їхньої доставки до цілей – між Сполученими Штатами та Радянським Союзом. Висновки автора ставили під сумнів ефективність ключової тогочасної військово-стратегічної доктрини Сполучених Штатів Америки – доктрини "масованої відплати", що базувалася на двох чинниках: перевазі Сполучених Штатів у ядерних озброєннях і можливості їхньої доставки до цілей на території СРСР та використанні зазначеної переваги як основи військової стратегії у вірогідній війні із соціалістичним блоком. Також доктрина "масованої відплати" визначала стратегії військових союзників США в Європі, адже їхня безпека перебувала у прямій залежності від американського ядерного арсеналу [12, с. 146].

Відповідно до ключових стратегічних концепцій, прийнятих у межах блоку НАТО, у випадку війни з СРСР знищення військового потенціалу та нівелювання боєздатності збройних сил Радянського Союзу мало відбуватися саме за допомогою ядерних озброєнь, а використання підрозділів збройних сил держав-членів Альянсу передбачалося вже на завершальному етапі війни [8, с. 208]. Утім, успіхи СРСР у розробці та впровадженні ракетних технологій, які наочно були продемонстровані радянськими космічними програмами кінця 1950-х рр. та постійне нарощення ядерного арсеналу зумовили ситуацію, у якій, відповідно до висновків Т. Шеллінга, сторона, що перша завдала ядерного удару, отримувала настільки значні переваги для подальшого розвитку військових дій, що це могло гарантувати перемогу в конфлікті. Таким чином, загроза завдання ядерного удару з метою стримування СРСР ставала провокативним фактором, що значно загострювало міжнародну обстановку та збільшувало загрозу початку повномасштабного конфлікту, що не відповідало цілям Сполучених Штатів у холодній війні, визначених концепцією "стримування" ще наприкінці 1940-х рр. [12, с. 153].

Зважаючи на це, на початку 1960-х рр. склалася низка передумов до зміни ключових військово-стратегічних доктрин Сполучених Штатів щодо протистояння з Радянським Союзом. Ініціатором процесу їхньої розробки й адаптації стало нове керівництво країни на чолі з обраним у 1961 р. президентом-демократом Джоном Ф. Кеннеді, а каталізатором – так звана "Карибська криза" 1962 р. Безпрецедентний рівень загрози Сполученим Штатам, спричинений розміщенням арсеналу ядерної зброї СРСР на Кубі, остаточно засвідчив тезу про вразливість території США до ударів міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), адже успіхи СРСР у розробці ракетних технологій були очевидні у зв'язку із широко висвітленою в медійному середовищі космічною програмою, зокрема першим пілотованим польотом в космос у квітні 1961 р. Американські експертні кола та політичні еліти переконалися у тому, що доктрина "масованої відплати" та агресивного стримування СРСР застаріла як у технологічному, так і політичному сенсах [1].

На зміну стратегії "необмеженої ескалації" (all-out war), якої дотримувалася попередня республіканська адміністрація президента Ейзенхауера, прийшла ідея "контрольованої ескалації" (mounting pressures) – контролю та локалізації конфліктів, гнучкого застосування військових стратегій, засобів і технологій з метою якщо не унеможливити, то відтягнути масований ядерний

удар по Радянському Союзу до ситуації, коли можна буде максимально ефективно нейтралізувати військові сили СРСР, насамперед – стратегічні озброєння. Цей комплекс доктрин і стратегій отримав назву "гнучкого реагування" (flexible response) [11].

На перший погляд доктрина "гнучкого реагування" мала сприяти співпраці США з європейськими партнерами по блоку НАТО, адже відтепер Сполучені Штати, що досі вважали себе майже невразливими для радянської ядерної зброї і могли під час обговорень планів військового конфлікту з СРСР оперувати термінами "удар у відповідь" та "відплата", ставали в один ряд із державами, для яких непоправні руйнації у випадку радянської агресії були неминучою перспективою. Утім, для свого успішного функціонування доктрина "гнучкого реагування" потребувала такого рівня контролю над військовими підрозділами, штабного планування, управління та оперативності в обробці розвідувальної та оперативної інформації, який на момент початку 1960 рр. не міг бути забезпечений навіть усередині власне американських збройних сил, не кажучи вже про багатосторонній військовий блок НАТО, чие управління та координація були завданням значно більшого масштабу [8, с. 231].

США, виходячи із вищезазначених причин, узяли курс на посилення централізованого контролю над військовим потенціалом НАТО, який не міг не зустріти опір європейських членів Альянсу, адже в певній мірі суперечив принципам національного суверенітету [6, с. 92]. Крім того, концентрація стратегічних доктрин НАТО 1950-х рр. на ядерній зброї не найкращим чином вплинула на розвиток конвенційних збройних сил країн – членів альянсу і перевага Радянського Союзу в кількості та якості класичних озброєнь (крім радянських військово-морських сил, чий обсяг і боєздатність поступався американським упродовж усієї холодної війни) над НАТО лише зростала в період 1940–1950-х рр. [1].

Особливо складною проблемою, внаслідок вищезазначених чинників, стало питання контролю над розкиданим по Європі відповідно до доктрини попередньої адміністрації президента Д. Ейзенхауера про "ядерний розподіл" (nuclear sharing), американським ядерним арсеналом і, як наслідок, обмеження можливостей європейських союзників щодо застосування ядерної зброї на власний розсуд. Ще в 1950-х рр. європейські держави, не бажаючи повністю передавати свій оборонний суверенітет Сполученим Штатам, наполягали на активній участі в ухваленні рішень у сфері власної безпеки, що передбачало ту чи іншу форму контролю над ядерною зброєю. Першочергово адміністрацією президента США Д. Ейзенхауера передбачалося два варіанти врегулювання проблематики спільного контролю над ядерною зброєю. Відповідно до першого, у мирний час Сполучені Штати контролюють та командують усіма ядерними силами, але у випадку війни контроль переходить до командування НАТО відповідно до попередньо прийнятих планів і доктрин, і таким чином кожна країна – член НАТО матиме свою частку контролю над ядерним арсеналом. Другий варіант передбачав активне використання технологічної інновації: розміщення американських балістичних ракет середньої дальності у Європі і спільний двосторонній контроль над ними США та кожної країни, де буде розміщена тактична ядерна зброя, зі збереженням одностороннього американського управління над стратегічними ядерними силами [3, с. 137].

Досягнення технологічного паритету у сфері стратегічних озброєнь між США та СРСР наприкінці 1950-х рр. змушувало Сполучені Штати та НАТО, відповідно до власних стратегічних доктрин, форсувати розміщення

ракет середньої дальності у Європі, реалізуючи другий із вищезгаданих варіантів "ядерного поділу". Так, перші п'ять нових американських підводних човнів класу "Вашингтон", озброєних ракетами середньої дальності з ядерними боєголовками "Поляріс А-1", передбачалося розмістити саме на європейських базах. Крім того, розпочалися спільні американсько-європейські проекти з будівництва надводних кораблів-ракетоносців [8, с. 301].

Розкидані по Європі ракети, підводні човни та стратегічна бомбардувальна авіація з частиною контролю кожної країни, на чий території вони розміщувались, робили вимогу доктрини "гнучкого реагування" до чіткого централізованого контролю практично неможливою. Відповідно, у жовтні 1962 р., на сесії ради НАТО, державний секретар США Д. Райок висунув пропозицію про створення "багатосторонніх ядерних сил" (БЯС). Цей план передбачав формування єдиного ядерного оборонного потенціалу західноєвропейських країн і США, який би перебував під командуванням військових структур НАТО. По суті це означало, що європейські члени НАТО отримають доступ до застосування ядерної зброї, але не матимуть власного ядерного потенціалу, а Велика Британія і Франція погодяться передати свої арсенали під міжнародне командування, а по факту – що було очевидним європейським стратегам – під контроль США [5, с. 177].

Особливо гостре несприйняття зазначеного плану висловила Франція. Хоча президент де Голль під час Карибської кризи беззаперечно підтримав дії США, усе ж ключовим постулатом його зовнішньої політики був пошук виходу зі стану союзника-цілі у радянсько-американській конфронтації. Французьке керівництво схилилося до дистанціювання від США у військово-стратегічній галузі. У відповідь на пропозиції США щодо "БЯС", президент Шарль де Голль прийняв рішення про створення незалежних ядерних сил Франції і став безкомпромісно відстоювати свою позицію. Франція була ядерною державою з 1960 р. і змусити її передати ядерний потенціал під іноземний контроль у межах НАТО було неможливо без докорінної перебудови договірної основи блоку [4, с. 81].

ФРН теж була незадоволена американським планом, який закривав для неї шлях до створення власної ядерної зброї. Зважаючи на це Ш. де Голль став пропонувати тогочасному канцлеру К. Аденауеру сформувати систему двосторонньої співпраці, окрему від НАТО, у межах якої Париж і Бонн могли би взаємодіяти у військово-політичній сфері. Відповідно, якщо до липня 1961 р. Франція активно виступала проти допуску ФРН до ядерної зброї, то в 1962 р. французькі керівники перестали виключати можливість перетворення Західної Німеччини в ядерну державу, у перспективі – через 5–10 років. Маневрування щодо ФРН було частиною плану Франції "відвернути ФРН" від США й ізолювати Вашингтон у питанні створення БЯС [4, с. 193].

Паралельно з перемовинами з Німеччиною, французькі стратеги та дипломати наголошували на обставині, що під час Карибської кризи американська сторона не вела консультацій із союзниками по НАТО, а лише інформувала їх про свої кроки тією мірою, якою вважала за потрібне. Це не мало нічого спільного з партнерством, як його розуміли французькі керівники. Франція була налаштована на зміцнення самостійності Європи в міжнародних справах. Європейцям було важливо, щоб СРСР припинив розглядати їх як сателітів США, що автоматично слідує всім поворотам американської політики, адже в такому разі питання їх прямого виживання переставало бути повністю залежним від стосунків Білого дому та Кремля [6, с. 141].

У 1962 р. адміністрація Дж. Кеннеді, після отримання згоди Великої Британії з програмою БЯС, стала готуватися до обговорення цього плану в межах НАТО, щоб переконати приєднатися до нього Францію, ФРН та інших членів альянсу. 14 січня 1963 р. президент Ш. де Голль в інтерв'ю французькій пресі у різкій формі заявив про відмову від участі в американському плані і намір Франції створити власні ядерні сили й, у разі потреби, самостійно їх використовувати. Він піддав критиці позицію Британії, що погодилася підтримати політику США і ще раз висловився проти її прийняття в Європейське економічне співтовариство (ЄЕС). Французький лідер вважав, що після входження Британії в "європейську спільноту", ЄЕС буде розчинено в "атлантичному співтоваристві" під керівництвом США й американо-британського блоку. Переговори про входження Британії в ЄЕС у Брюсселі були перервані. Західна Німеччина погодилася з позицією Франції, але ухилилася від її активної підтримки. Таким чином, станом на 1963 р. у блоці НАТО позначився розкол [2].

Убивство президента Дж. Кеннеді не змінило позицій американського уряду, очолюваного президентом Л. Джонсоном, який успадкував план БЯС та продовжив повноваження призначеного Дж. Кеннеді міністра оборони Р. Макнамари. На сесії ради НАТО в Оттаві у травні 1963 р. Британія запропонувала модифікацію американського плану, що вже був відкинтий де Голлем, відповідно до якого багатосторонні ядерні сили створювалися б не замість, а поряд із національними ядерними потенціалами. Цей проект теж не зустрів схвалення [11].

16 грудня 1964 р. американська делегація представила на розгляд сесії ради НАТО третю версію плану, який передбачав спільне будівництво надводних бойових кораблів-носіїв ядерної зброї на умовах співфінансування та передачі їх під командування загальноблокового органу, голоси в якому ділилися б пропорційно частці кожної країни у фінансуванні програми. У проекті погодилася брати участь ФРН, що розраховувала хоча б таким чином отримати право приймати рішення щодо використання ядерної зброї. Американський план викликав негативну реакцію французької делегації, адже пропозиції Вашингтона повністю розходилися з уявленнями Парижа про формулу відносин ядерних держав Заходу у сфері безпеки. Франція висловилася проти БЯС. План відмовилися схвалити Канада, Данія, Норвегія, Ісландія і Туреччина. Навіть Британія не ризикнула відкрито солідаризуватися із США. Тільки Західна Німеччина проголосувала за американську пропозицію [9, с. 203].

Суперечності між Францією і НАТО наростали, і план БЯС був лише їхнім каталізатором. Відповідно до висновків французьких аналітиків-самостійників, план БЯС був утіленням американської лінії на підпорядкування Західної Європи і залучення її до стратегії Вашингтона як підпорядкованого партнера, призначенням якого було надавати Сполученим Штатам плацдарм у Старому світі для протистояння Радянському Союзу. Крім того, зосередження контролю над ядерним арсеналом держав Заходу і загалом посилення централізованого управління арміями блоку НАТО, з метою відповідності доктрині "гнучкого реагування", могло стати першим кроком до зміни відносин європейських та американських збройних сил і військово-промислових комплексів із формату співпраці у формі підпорядкування. Таким чином, питання про ядерний контроль стало частиною проблеми збереження самостійності збройних сил європейських держав [6, с. 185].

Президент Шарль де Голль, слідує своїй ідеї "величчя Франції", явно не вважав підпорядкування Вашингтону правильним вектором розвитку як французьких

збройних сил, так і зовнішньополітичної стратегії загалом. Очевидно, що він не був самотнім у подібних переконаннях, адже європейські держави, що подолали негативні наслідки Другої світової війни й активно долучалися до розробки та втілення ідей європейської інтеграції, у жодній мірі не прагнули до обмеження власного суверенітету в такій важливій галузі як збройні сили та військова промисловість. Утім, лише у Франції на початку 1960-х рр. була реальна можливість дистанціюватися від американської військової допомоги. Президент Шарль де Голль вважав, що безпека країни буде цілком надійно захищена зусиллями самої Франції від гіпотетичної загрози з боку Радянського Союзу, якщо в неї буде власний потенціал ядерного стримування, достатній, щоб загрожувати головним містам європейської частини СРСР [4, с. 139].

Також варто відзначити роль відмінностей у стратегічному баченні перспектив протистояння НАТО та СРСР. На відміну від Вашингтона, Париж не розглядав серйозно перспективу глобальної війни проти Радянського Союзу. Безпеку Франції де Голль фактично відокремив і від безпеки Заходу загалом, і від безпеки США. Президент Франції відкидав зосередженість американських політиків винятково на можливості війни із "соціалістичним блоком". Його баченню відповідала концепція "оборони за всіма азимутами" (multi-sided defense) або "багатостороннього стримування" (multilateral deterrence), у межах якої конфлікт із СРСР і його союзниками був лише одним із кількох негативних сценаріїв розвитку. Франція визнавала себе частиною Заходу, але не хотіла брати участь у війні проти СРСР, якщо це не було продиктовано її власними національними інтересами [4, с. 142].

Прагнення Парижа до відокремлення всередині військово-політичної стратегії Заходу посилювалося в міру розростання війни США у В'єтнамі в 1965–1966 рр. З одного боку, європейські союзники Сполучених Штатів стали свідками неефективності наймогутнішої армії західного блоку в асиметричному протистоянні з комуністичним В'єтконгом, що не могло не викликати сумніви у спроможності США ефективно протистояти Радянському Союзу у випадку гіпотетичного конфлікту в Європі. З іншого – пряма військова підтримка Північного В'єтнаму двома найбільшими комуністичними державами – Китайською Народною Республікою та СРСР – критично підвищувала вірогідність переростання конфлікту в Індокитаї у повномасштабну ядерну війну. Франція відчувала свою вразливість, зумовлену союзницьким статусом зі Сполученими Штатами, адже удар радянських сил на континенті міг бути зумовлений обставинами конфлікту далеко за межами європейських національних інтересів. Крім питання про доцільність посилення контролю США над військовими потенціалами європейських союзників, поставала проблема ефективності такого контролю в питаннях недопущення глобального конфлікту. Шарль де Голль допускав розширення масштабів конфлікту за рахунок неконтрольованої ескалації протистояння США із двома комуністичними державами. Зіткнувшись з ризиком стати заручником радянсько-американської конфронтації французьке керівництво не хотіло [7].

21 лютого 1966 р. Франція офіційно заявила про вихід із військової організації НАТО. Мотивуючи своє рішення, Ш. де Голль заявив, що у зв'язку зі змінами умов у світі, політика, що здійснюється в межах НАТО, суперечить національним інтересам Франції. Де Голль домігся від США евакуації із французької території всіх військових штабів НАТО, виведення союзницьких військ і ліквідації іноземних військових баз. Усі французькі збройні сили були підпорядковані національному командуванню з 1 липня 1966 р., а із

6 жовтня 1966 р. представники Франції покинули постійний комітет НАТО [10].

Франція залишилася політичним членом НАТО, адже французькі представники полишили тільки інтегровану військову структуру організації. Цей вихід породив комплекси фінансових, стратегічних і логістичних проблем для НАТО – зокрема евакуацію військових баз та іноземних військ із території Франції. Зрештою, у серпні 1967 р. було підписано угоду Аллерет-Лемніцер, у якій ключовою умовою співпраці між силами НАТО і французькою армією визначалося строге підпорядкування французьких збройних сил наказам власного уряду і національного командування [10].

Вихід Франції, що на той момент володіла найсильнішою з усіх європейських членів НАТО армією, лише посприяв американським планам централізації блоку. Тепер ключовою континентальною європейською армією НАТО мали стати збройні сили Німеччини (Бундесвер), які досі коливались між Францією та США, маючи на меті відновлення свого самостійного військового потенціалу. Підтримка американських планів щодо адаптації доктрини "гнучкого реагування" як базової стратегії НАТО тепер давала можливість Німеччині залучити американські ресурси до відновлення, а по факту – новоутворення – власного оборонного потенціалу. Таким чином, опираючись на вже звичну підтримку Великої Британії, що з часу завершення Другої Світової війни стала своєрідним виразником американських інтересів у Європі, та згоду ФРН, Сполучені Штати змогли ініціювати та провести централізацію НАТО. У листопаді 1966 р. комітет ядерного планування НАТО, створений у травні 1965 р., було реорганізовано в комітет військового планування, при якому була створена окрема група ядерного планування. В обидві новоутворені структури увійшли представники ФРН [7].

Отже, варто зауважити, що способи та доктрини американсько-європейського військового партнерства, що діяли впродовж 1950-х рр. внаслідок досягнення балансу у сфері стратегічних озброєнь між США та їхніми союзниками, й СРСР із його сателітами, перестали виконувати свою головну функцію – теоретично гарантувати безпеку Заходу та його перемогу у вірогідній війні з Радянським Союзом. З початок 1960-х рр. став періодом переосмислення стратегій як глобального протистояння з СРСР, так і військово-політичного партнерства США із західноєвропейськими державами, що знайшло відображення у міжнародних відносинах та глобальних процесах усього подальшого періоду холодної війни.

Упровадження стратегії "гнучкого реагування" як базового принципу безпекової політики США та їх союзників вимагало збільшення рівня контролю над збройними силами держав – членів НАТО та централізації командування й управління блоку НАТО, що суперечило політичному курсу президента Франції Шарля де Голля і стало каталізатором виходу Франції з військових структур НАТО. Усе ж вихід Франції, попри значні негативні наслідки для інфраструктури та стратегічних планів розгортання контингентів НАТО у Західній Європі, не став початком глибокої кризи, проте сприяв реформуванню принципів і способів взаємодії США з європейськими союзниками у напрямі концепцій централізації контролю. Значно більшу роль у блоці НАТО здобула ФРН, що володіла ключовою для військових стратегій вірогідного конфлікту з СРСР територією, і чий ВПК та збройні сили у взаємодії з американськими контингентами тепер мали замінити французькі в ролі основи конвенційної військової сили західного блоку на європейському континенті.

Список використаних джерел:

1. Biztinger R.A. Assessing the Conventional Balance in Europe, 1945–1975 / R.A. Biztinger. – Santa Monica: RAND Corporation, 1989. – URL : <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/notes/2007/N2859.pdf>.
2. CVCE.EU: Press Conference Held by General de Gaulle (14 January 1963). – URL : https://www.cvce.eu/en/obj/press_conference_held_by_general_de_gaulle_14_january_1963-en-5b5d0d35-4266-49bc-b770-b24826858e1f.html.
3. Dockrill S. Eisenhower's New-Look National Security Policy, 1953–1961 / S. Dockrill. – N. Y. : Springer, 1996. – 400 p.
4. Ellison J. The United States, Britain and the Transatlantic Crisis: Rising to the Gaullist Challenge, 1963–68 / J. Ellison. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2007. – 263 p.
5. Freedman L. The Evolution of Nuclear Strategy / L. Freedman. – L. : Palgrave Macmillan UK, 1989. – 522 p.
6. Horowitz D. The Free World Colossus: a Critique of American Foreign Policy in the Cold War / D. Horowitz. – N. Y. : Hill and Wang, 1971. – 465 p.
7. Leffler M. (ed.) The Cambridge history of Cold War. Volume 1: Origins / M. Leffer, ed. – Cambridge : Cambridge University Press, 2010. – 664 p.
8. Miller D. The Cold War. A Military History / D. Miller. – N. Y. : St Martin's Press, 1998. – 476 p.
9. NATO: The North Atlantic Council met in Ministerial Session in Paris on 15th, 16th and 17th December, 1964. Final Communiqué. – URL : <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c641215a.htm>.
10. NATO – Declassified: Why Belgium? – URL : https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_147162.htm?selectedLocale=en.
11. Pedlow G.W. The Evolution of NATO strategy, 1949–1969 / G.W. Pedlow // NATO strategy documents 1949–1969 / ed. by G.W. Pedlow. – Brussels, 1997. – URL : www.nato.int/archives/strategy.htm.
12. Shelling T.C. The Strategy of Conflict / T.C. Shelling. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1981. – 309 p.

References

1. BIZTINGER, R.A. (1989) *Assessing the Conventional Balance in Europe, 1945–1975* [Online]. Available from: <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/notes/2007/N2859.pdf>.
2. ANON (1963) CVCE.EU: *Press Conference Held by General de Gaulle (14 January 1963)* [Online]. Available from: https://www.cvce.eu/en/obj/press_conference_held_by_general_de_gaulle_14_january_1963-en-5b5d0d35-4266-49bc-b770-b24826858e1f.html.
3. DOCKRILL, S. (1996) *Eisenhower's New-Look National Security Policy, 1953–1961*. New York: Springer.
4. ELLISON, J. (2007) *The United States, Britain and the Transatlantic Crisis: Rising to the Gaullist Challenge, 1963–68*. New York : Palgrave Macmillan.
5. FREEDMAN, L. (1989) *The Evolution of Nuclear Strategy*. London: Palgrave Macmillan UK.
6. HOROWITZ, D. (1971) *The Free World Colossus: a Critique of American Foreign Policy in the Cold War*. New York: Hill and Wang.
7. LEFFLER, M. (ed.) (2010) *The Cambridge history of Cold War. Volume 1: Origins*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. MILLER, D. (1998) *The Cold War. A Military History*. New York : St Martin's Press.
9. ANON (1964) NATO: *The North Atlantic Council met in Ministerial Session in Paris on 15th, 16th and 17th December, 1964. Final Communiqué* [Online]. Available from: <https://www.nato.int/docu/comm/49-95/c641215a.htm>.
10. ANON (N.d.) NATO – *Declassified: Why Belgium?* [Online]. Available from: https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_147162.htm?selectedLocale=en.
11. PEDLOW, G.W. (1997) *The Evolution of NATO strategy, 1949–1969* [Online]. In: G.W. Pedlow, ed. *NATO strategy documents 1949–1969*. Brussels: [s.n.] Available from: www.nato.int/archives/strategy.htm.
12. SHELLING, T.C. (1981) *The Strategy of Conflict*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Надійшла до редколегії 20.07.18

V. Masnyi, Ph. D. student

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE DEVELOPMENT OF DOCTRINAL AND CONCEPTUAL BASES OF US MILITARY COOPERATION WITH EUROPEAN ALLIES IN THE LATE 1950's – SECOND HALF OF THE 1960's

The article deals with the problems of the development of the doctrinal and conceptual bases of military cooperation between the United States of America and European allies during the late 1950's – second half of the 1960's. Particular attention is paid to the reasons and peculiarities of replacing the strategic concept of "massive retaliation" with the strategy of "flexible response" as a basic principle of the US and its military-political partners' implementation of the "containment" doctrine in Europe in the early 1960's. The technological and military changes in the balance of the global confrontation of the Western powers with the USSR and its satellites on the European continent are analyzed, consequences of this change for international relations at the global and European levels are enlighten. The strategic and conceptual reasons for increasing the controversy of the political course of Gaullist France with the strategic plans of the NATO bloc, as well as the role and place of the plan for the creation of "Multilateral Nuclear Forces" in forming of these contradictions, are discussed. The strategic and doctrinal-conceptual implications of France's withdrawal from NATO military structures in 1966 for the United States military-political partnership with the European powers are described.

Key words: USA, Europe, NATO, military, cooperation, doctrine.

УДК 94 (477) (092) "1892/1979" Ганцов Всеволод
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.11>

Л. Могильний, д-р іст. наук, проф.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ ВСЕВОЛОДА ГАНЦОВА

Наприкінці XIX – початку XX ст. у середовищі української інтелігенції сформувалася думка про особистий внесок кожного для розвитку свого народу у сфері науки і культури. Одним із тих, хто відгукнувся на подібний неофіційний заклик, став Всеволод Михайлович Ганцов. До 1918 р. він працював у Петербурзькому університеті, потім, переїхавши у лютому 1919 р. до Києва, увійшов до складу Української академії наук та вступив до складу Української партії соціалістично-федералістів на чолі із С. Єфремовим, підтримував Українську Народну Республіку у боротьбі проти більшовиків і білогвардійців. У дослідженні проаналізовано еволюцію поглядів В. Ганцова впродовж революційних подій і боротьби за незалежність України 1917–1920-х рр. Встановлено його автономістські переконання, які він сприйняв внаслідок роботи із представниками української громади Петербурга та активної участі в українському громадському житті. Поступово, як і більшість учасників українського національного руху, В. Ганцов прийшов до думки про необхідність створення самостійної української держави, яка могла б остаточно розв'язати національні, соціальні, економічні та науково-освітні проблеми українського народу. Одним зі шляхів такого самоствердження була його наукова робота у сфері мовознавства. Надзвичайно цікавою сторінкою життя В. Ганцова стала його участь впродовж 1920–1924 рр. у підпільній антибільшовицькій організації – Братстві української державності (БУД), метою якої було відновлення УНР. Встановлено, що учасники БУД намагалися стати координаційним центром повстанського руху на території Київщини й інших регіонів України, засуджували більшовицьку політику воєнного комунізму, з недовірою й обережністю ставилися до НЕПу і політики українізації. В українській і зарубіжній історіографії тема статті донині практично не розглядалася, тому питання суспільно-політичних поглядів В. Ганцова є надзвичайно актуальним, зважаючи на те, що персоналії так званого "другого плану в українському русі" не отримали належного висвітлення в науковій літературі.

Ключові слова: Ганцов Всеволод, Українська Центральна Рада, Єфремов Сергій, Братство української державності, мовознавство.

Упродовж останніх десятиліть в українській історичній науці відбулися великі зрушення. Закриті і цензуро-

вані в радянські часи сторінки української історії врешті-решт отримали можливість для повноцінних досліджень

й об'єктивних суджень. За цей період дослідникам вдалося створити не лише монументальну картину історії українського національного руху, але й підготувати велику кількість робіт з української біографістики різноманітного спрямування – загальні праці, галузеві, історіографічні тощо. Однак дослідження так званих діячів "другого плану" залишаються нині одним із перспективних напрямів історичної науки. Серед таких персоналій потрібно згадати видатного мовознавця – В. Ганцова. Його політичні погляди, громадська робота досі невідомі для широкого загалу. У загальних працях нічого не зазначено про В. Ганцова як політика, громадського діяча чи учасника культурно-освітніх організацій. З огляду на це наше дослідження є надзвичайно актуальним, зважаючи ще й на невелику кількість праць, у яких по крихтах можна знайти інформацію про суспільно-політичну діяльність В. Ганцова.

Серед дослідників, які спробували закласти підвалини для часткового розуміння суспільно-політичних позицій В. Ганцова, варто назвати М. Железняка [5], В. Ткаченка [8] і Ю. Шереха [10]. Основна інформація про переконання В. Ганцова розміщена в матеріалах ГДА СБУ, зокрема томах 67–69 справи "Спілки визволення України" [1, 2, 3].

Завдання статті полягає у висвітленні суспільно-політичної позиції В. Ганцова й еволюції його переконань у контексті подій першої третини ХХ ст.

В. Ганцов народився 25 листопада (7 грудня) 1892 р. у Чернігові у сім'ї службовця. Навчався в Чернігівській гімназії, колегії Павла Галагана у Києві, на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету (1906–1911) [1, арк. 5; 10, с. 14]. Наукові студії розпочав ще за студентських років під керівництвом академіка О. Шахматова. Першою пробою пера молодого дослідника стала праця "Описание говора с. Патюти Козелецкого уезда Черниговской губернии", що мала виразний краєзнавчий характер. Після закінчення Петербурзького університету в 1916 р. був залишений професорським стипендіатом при кафедрі російської мови і словесності [1, арк. 308; 5; 6]. В. Ганцов вважав, що його світогляд і національна свідомість формувались "на ґрунті національної романтики" [1, арк. 291], "в атмосфері національного гніту і переслідування українства", в "темну добу реакції" [1, арк. 275]. "Я ненавидів російський царизм" і "моїм ідеалом була тільки незалежна Україна, цілком відокремлена від Росії", "імперіалістична війна і погром учинений українству з самого початку її, тільки зміцнили мої настрої", "марив про розбиття Росії і перемогу Німеччини", "в революції вбачав ... сприятливий момент для здійснення ідеалу незалежної України" [1, арк. 275, 292].

"Початки моєї політичної діяльності припадають на часи студентства": з 1912 р. В. Ганцов стає "членом студентського гуртка українознавства при Петербурзькому університеті, що поряд свого офіційно-наукового, науково-популяризаційного і самоосвітнього завдання, мав на меті ширити українську національну ідею, головним чином, серед студентства й інтелігенції" [1, арк. 9]. Через студентський гурток належав також і до Українського клубу "Громада" в Петербурзі, створеного у 1905 р. [1, арк. 77]. У 1915 р. гурток делегував В. Ганцова "до міжстудентської нелегальної "Просвіти", що так само мала на меті ширити українську національну свідомість не тільки серед інтелігенції, а й серед селянства та робітництва, шляхом організації невеликих бібліотечок та гуртування коло них свідоміших елементів" [1, арк. 9]. Культурний бік українського національного відродження В. Ганцова цікавив і захоплював найбільше" [1, арк. 9]. У 1917 р. приєднався до лав Пе-

тербурзької громади українофілів, які активно займалися культурно-просвітницькою роботою [1, арк. 215]. Як і для більшості національно свідомих українців того часу, "момент національний" для нього мав "більшу вагу, ніж момент соціальний" [1, арк. 275].

Отже, перший етап формування переконань В. Ганцова відзначений його участю в науковій і культурницькій діяльності під впливом ліберального українського оточення Петербурзької громади. Закладаються перші політичні пріоритети і цілі щодо майбутньої державності України. Незважаючи на значний вплив автономістів, перебував під враженням ідей М. Міхновського.

За його спогадами, "ніколи не був активним політичним діячем", не цікавився програмами "різних партій" і партійною боротьбою [1, арк. 275], "активної участі" в Лютневій та Жовтневій революціях не брав [1, арк. 9], оскільки "імпульси до політичної діяльності ніколи не були в мені сильні і завжди блідли порівняно з перспективою працювати на полі культурного будівництва" [1, арк. 10]. "Ціле літо 1917 р. віддане було культурній праці на учительських курсах для українізації, так само і літо 1918 р." (викладав українську мову) [1, арк. 9]. На пропозицію П. Зайцева, В. Ганцова запросили до участі у Правописній комісії, організованій при Міністерстві освіти під головуванням І. Огієнка [1, арк. 83].

У березні 1917 р. "записався" до Української радикально-демократичної партії (УРДП), згодом Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) [1, арк. 275; 10, с. 14], "але і в ній моя участь була цілком пасивна: ніяких доручень не мав і не виконував" [1, арк. 9, 276]. Пояснював свій учинок тим, що "зробив це чи не найбільше тому, що до цієї партії вписалися мало не всі мої старші товариші з Петербурзької громади (колишні члени гуртка українознавства при Петербурзькому університеті) – Г. Голоскевич, П. Зайцев, К. Широцький, М. Кушнір [1, арк. 275–276]. Упродовж травня 1917 – грудня 1918 р. проживав на Чернігівщині в м. Козелець. У травні 1917 р. вступив до Української громади м. Козельця і був обраний до її президії, брав участь у перевиборах земської управи, викладав українську мову і літературу на літніх учительських курсах, разом із С. Косенком і групою місцевих учителів організував повітову учительську спілку [1, арк. 264–265]. 1 квітня 1918 р. призначений на посаду Козелецького повітового комісара Народної освіти (за наказом І. Стешенка на клопотання повітового земства й за особистою згодою В. Ганцова). На цій посаді пропрацював до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. [1, арк. 9]. Як представник Козелецької учительської спілки, брав участь у Всеукраїнському учительському з'їзді весною 1918 р. [1, арк. 265]. За інформацією Ю. Шереха, В. Ганцов був учасником організації Козелецького українського літературно-артистичного товариства ім. Заньковецької [10, с. 14].

Спілкуючись зі своїми колегами, діяч висловлював думку про те, що "українські уряди не стояли на ґрунті реальної політики", як доказ наводив національно-персональну автономію, що проголосила Українська Центральна Рада. За його словами, "Міністерство польських і російських національних справ були в самому складі уряду ворожими державі організаціями, що організаційно боролися проти уряду", вважав, що під час розбудови держави не може зрозуміти потреби існування подібних міністерств і навіть обґрунтовував "потребу репресій проти вороже настроєних національних меншостей" [1, арк. 51]. За приклад наводив політику більшовиків, яких називав "реальними політиками", зазначав, що "нам треба засвоїти їхню тактику, коли йтиметься про боротьбу проти ворожих українст-

ву елементів: найбільше запеклих ворогів просто знищити, а активних повисилати за межі України" [1, арк. 51]. Слова В. Ганцова критично сприймалися його колегами – С. Єфремовим і П. Зайцевим [1, арк. 277].

У жовтні 1918 р. В. Ганцову "призначено підвищену професорську стипендію" і відряджено до Київського університету св. Володимира [1, арк. 308] на кафедру української мови [10, с. 14]. До Києва В. Ганцов остаточно переїхав лише на початку 1919 р., зважаючи на те, що "зслаб на шкарлатину і впродовж двох місяців був ізольований від життя" і тому в цей час у суспільно-політичному житті "участі ... ніякої не брав" [1, арк. 9–10].

Із 21 лютого 1919 р. працював в Українській академії наук і впродовж 1920–1929 рр. керував Комісією для складання словника живої української мови, до якої входили також Г. Голоскевич, О. Андрієвська, П. Стебницький, А. Кримський, М. Грінченко, С. Єфремов [7, с. 501]. Як згадував В. Ганцов, він був запрошений до наукового співробітництва в УАН, і ця "подія надала моєму життю винятково наукового інтересу", "праці в Академії я не кидав навіть під час голодних років, віддаючи їй майже весь свій час і всі свої сили". Після від'їзду А. Ніковського за кордон, 26 травня 1920 р. очолив Комісію для складання словника живої української мови [1, арк. 10]. Ю. Шерех, аналізуючи причини призначення В. Ганцова, зазначав, що "позначилося тут, очевидно, не тільки те, що він був дуже енергійний, а і те, що він був єдиним у комісії, хто мав досконалу закінчену освіту та кваліфікацію із слов'янської філології та систематично працював на цьому полі" [10, с. 10–11]. Працюючи співробітником комісії, познайомився із С. Єфремовим, коли "був період інтенсивної організації, частих засідань, постійних спільних розмов в академічних справах" [1, арк. 24]. Із С. Єфремовим відносини "встановилися дуже добрі і близькі, хоч вони і не спиралися тоді на певні політичні відносини, радше, це були відносини з давніми і близькими друзями, якими були для С.О. старші члени комісії і в орбіту цих відносин попав і я" [1, арк. 25]. Комісія, на думку В. Ганцова, "завжди стояла у сфері ідеологічного впливу С. Єфремова, з яким кожен з нас був міцно пов'язаний дружніми особистими відносинами. Я особисто у своїй політичній ідеології завжди оглядався на С. О-ча, бачив у ньому проводиря, якому вірив і за яким ішов" [1, арк. 100]. За своєї політичної пасивності, В. Ганцов мав "виразні політичні симпатії і глибоко відчував всі переходи громадянської війни" в Україні, "віддавав свої симпатії тій політичній течії, що репрезентована була в УНР і пов'язана була з ім'ям Петлюри" [1, арк. 276].

На боротьбу за незалежність України В. Ганцов дивився "винятково як на боротьбу національну, вважаючи більшовиків за окупантів", епізоди бойових дій як "українські погроми", "не стримував голосу помсти" і говорив і про розстріли, і про погроми, і про політику репресій проти національних меншин, і про вислання з України. У своєму політичному світогляді називав себе "антирадянською людиною" [1, арк. 277].

Отже, 1917–1921 рр. складають другий етап суспільно-політичного і наукового життя В. Ганцова, який характеризується поєднанням як наукової, так і політичної складової його діяльності. Зважаючи на власні пріоритети, В. Ганцов сприймає обидва напрями своєї діяльності як взаємопов'язані. Він вважає, що побудова власної держави для українського народу відкриває нові можливості для розвитку, освіти, науки, культури. Антиукраїнську боротьбу більшовиків і денікінців сприймає досить емоційно, закликаючи рішуче відстоювати здобутки українського народу.

З початку 1920-х рр. політична ситуація в Україні змінюється – до влади остаточно приходять більшовики. В. Ганцов продовжує працювати у ВУАН, співпрацює з іншими науковими осередками Києва, з 1922 р. працює науковим співробітником Науково-дослідницької кафедри, а з червня 1924 р. – дійсним членом кафедри і керівником секції української мови КІНО [1, арк. 308], викладає у вишах (зокрема впродовж 1920–1921 – на підготовчому курсі ІНО; на весняному триместрі 1924 – в Археологічному інституті; у 1922–1926 прочитав кілька лекцій з української діалектології і методології діалектичного дослідження в "Діалектологічній секції ГУКУСа" [1, арк. 125–126]). З 1923 р. стає співробітником науково-дослідної кафедри мовознавства і приєднався до колективу видання "Російсько-українського словника" [1, арк. 10]. У 1925 р. Народний комісаріат освіти створив комісію для усталення українського правопису, до складу якої залучили і В. Ганцова [4, с. 290]. За спогадами, йому "довелося взяти дуже активну участь (підготовка праця, три пленуми комісії і конференція в Харкові, участь у редакційній колегії 1926–1927 рр.)" [1, арк. 10]. "Скільки себе знаю, впродовж останніх років я завжди був переобтяжений працею, завжди був зайнятий. Бували періоди, що спати лягав систематично о 4 або 5 год ранку. Так тяглося аж до мого командировання за кордон із 1927 р., з якого я повернувся ... до Києва (24.02.1929)" [1, арк. 10]. У березні 1926 р. С. Єфремов, згадуючи про роботу над Словником, записав, що "останній тиждень мав великі прикраси в гурті редакторів Словника", "через нетактовність й автократизм Ганцова, його дурне й уперте самолюбство та дрібничковість хотіли кинути роботу А. Ніковський та М. Грінченкова" [4, с. 359].

Із січня-лютого 1920 р. належав до підпільної української організації, що "мала назву БУД (Братство української державності)" [1, арк. 13, 50]. Пропозицію вступити до БУД зробив В. Ганцову С. Єфремов, "коротко ознайомивши з платформою цього понадпартійного об'єднання і формою організації, що мала складатися з невеличких груп по кілька душ", кожен гурток мав самостійно провадити діяльність, об'єднуючи навколо себе "споріднені ідеологічно елементи" і контактувати з керівництвом організації через свого очільника [1, арк. 25, 50]. С. Єфремов запросив В. Ганцова й О. Андрієвську до себе додому на Гоголівську, 27, де коротко розповів про БУД, яка "мала на меті покласти край партійній боротьбі між різними течіями українського громадянства, що особливо виявилось під час Директорії, та створити єдину платформу для всіх державно настроєних елементів" [1, арк. 50]. До групи В. Ганцова увійшли: Г. Голоскевич, О. Андрієвська, А. Ніковський, М. Грінченкова. У В. Ганцова "завжди було враження, що ця організація була більше в проекті і зорганізовувалася цілком, розгорнувши свою діяльність в конкретних і визначених формах не встигла, бо в дальшому після короткочасного перебування поляків у Києві, я якось нічого не чув про БУД" [1, арк. 25, 205–206], усі дивилися на неї, як на організацію, що не реалізувала своєї мети [1, арк. 51]. "Не знав і того, хто входив до складу центрального органу. Правда, тоді ж від когось із членів комісійного гуртка чув, що це був принцип організації ТУПу (Товариства українських поступовців) за царських часів"; кожен із членів гуртка знав тільки своїх "співучасників", а один із них спілкувався "із центральною організацією". "Так робилося для конспірації, щоб, на випадок провалу, викритим міг бути тільки один невеликий гурток". "Наша комісійна група, як гурток-одиниця БУДу не функціонувала, тобто не було засідань, не було програми діяльності, навіть зміст її мені був неясний" [1,

арк. 25], "ні разу не збиралися і членські вкладки" [1, арк. 50]. "Свою згоду брати участь у БУДі я дав, найбільше спираючись на свою довіру, глибоку пошану і симпатію до С. О., не почувавши з ним ідеологічних розбіжностей" [1, арк. 25].

Наприкінці літа 1920 р. до В. Ганцова звернувся В. Дурдуківський, який запитував, "чи не міг би С. О. знайти притулок" у тій квартирі, де він жив, "бо залишатися йому там, де він перед тим був – у Немішаєві (у Радченка) здається – небезпечно; там було вже зроблено трус". Серед близьких С. Єфремову людей "виникла думка, що найкраще йому буде жити нелегально" в Києві, але в "такому оточенні, де його не знають, окрім відданих йому людей". В. Ганцов погодився зробити все можливе, щоб "утворити" для С. Єфремова умови нелегального перебування в Києві [1, арк. 26]. Таким чином, учений допоміг С. Єфремову переховуватися від більшовиків під прізвиськом Ігнатієнка Олександра Савича у своїй квартирі, що розташовувалася на вул. Нестерівській, 17, кв. 24 [1, арк. 13, 25–26]. Як згадував учений, квартира Д. Ревуцького, де він жив, "дійсно була зручною для цього" [1, арк. 26]. Для С. Єфремова А. Кримський зробив відповідно до його підпільного прізвиська академічну посвідку, яку видала Канцелярія невідмінного секретаря [1, арк. 26]. Посвідку С. Єфремову було видано як співробітнику Комісії для складання словника української живої мови [1, арк. 27]. За спогадами В. Ганцова, А. Кримський не знав, де проживає С. Єфремов, і вважав, що той перебуває далеко за межами Києва та спілкуватися з ним можна лише через В. Дурдуківського, В. Ганцова й О. Андрієвську [1, арк. 27, 120]. Така ситуація тривала до квітня 1921 р., коли С. Єфремов отримав амністію за свою минулу політичну діяльність і повернувся до легального життя [1, арк. 28–29]. Регулярно В. Ганцов, на прохання С. Єфремова, переховував у ВУАН у приміщенні Комісії для складання словника української живої мови (кім. 14) "документи секретного характеру, що належали Сергію Олександровичу, серед яких, ... була його автобіографія, написана ним під час переховування взимку 1920–1921 рр.". Потім вони "переховувалися в архіві М. Грінченкової". До цих документів С. Єфремов звертався в разі потреби не тільки через В. Ганцова, а й через інших співробітників комісії – М. Грінченкову, О. Андрієвську [1, арк. 13–14, 30, 118]. Отже, В. Ганцов узяв безпосередню участь у переховуванні С. Єфремова від більшовицької влади впродовж шести місяців 1920–1921 рр. у Києві та сприяв його спілкуванню зі своїми колегами як посередник, зберіг усі нотатки вченого, який писав їх в умовах нелегального становища, серед них і відомі спогади "Про дні минулі".

Життя, проведене в таких умовах "тісної комуні" на Нестерівській вулиці, за спогадами В. Ганцова, "зблизило нас із С. О.-чем. З цього ж часу ближче познайомився ... з родиною Дурдуківських і почав бувати на Гоголівській, 27, хоч і дуже рідким гостем, у такі урочисті для родини дні, як, наприклад, іменини С.О.-ча. У комісії нашої С.О. так почував себе як серед своїх, завжди панувала там атмосфера повної відвертості та довіри" [1, арк. 29]. За спогадами В. Ганцова, він "завжди був серед осіб", до яких С. Єфремов "почував повну довіру і не ховався зі своїми поглядами" [1, арк. 41]. "Це був період, коли кожен висловлювався відверто, не ховав своїх політичних симпатій до петлюрівського табору, ждав нового перевороту, цікавився кожною звісткою, що могла відживити надію на можливість такого перевороту, на можливість створення "справжньої" української влади" [1, арк. 120]. Ніколи не ховався зі своїми антирадянськими і В. Ганцов, навіть "був на словах

далеко рішучішим політиком", ніж певно був би насправді. Як згадував учений, у Комісії "ніхто з присутніх не висловлював таких крайніх націоналістичних поглядів, як я, і мушу визнати, що вияви мого націоналізму не були вільні від певної прибраної на себе пози" [1, арк. 120]. "Разом зі своїм найближчим ідеологічним оточенням не переставав дивитися на наявний стан речей в Україні, як на тимчасовий, не переставав оглядатися на петлюрівську еміграцію" [1, арк. 278].

В. Ганцов був присутнім на засіданнях учасників БУД і брав участь "у розмовах на політичні теми". Розмови на політичні і економічні теми "бували, іноді з гострим ставленням і гострою критикою проти радянської влади", учений зізнавався, що "раз-у-раз брав у них участь". "Найближчим приводом були мабуть умови голодного існування на академічну пайку, поширені чутки про те, що "все краще йде на Москву", що "Україна економічно експлуатується" [1, арк. 29–30]. Окремі факти викликали загальне обурення проти влади, зокрема розпочате в 1922 р. переслідування С. Єфремова, "коли він стояв під загрозою адміністративного заслання на північний схід Європейської Росії, чого не сталося завдяки своєчасним заходам академії. Далі багато приводів до гострої критики давали методи переведення українізації і дефекти в ній, що здавалося, тільки навмисно дискредитують справу" [1, арк. 30]. Убивство Петлюри приголомшило всіх і ставилося у вину більшовикам. "Останнім часом ... звичайною темою були арешти серед українців. Теми мабуть ті самі, що й усюди серед українського громадянства й висвітлено їх було однаково" [1, арк. 30].

В. Ганцов пояснював розбіжності української інтелігенції з радянською владою на початку 1920-х рр. через різне сприйняття "національно-демократичної влади" і "диктатури пролетаріату". "Через те ті українські громадські елементи, що стояли на ґрунті "єфремовщини", почували себе ідеологічно тісніше пов'язаними з табором УНР і з українською еміграцією, ніж з українською радянською ідеологією. На радянську владу дивилися як на нав'язану, окупаційну, принесену на вістрях багнетів, ворожу до українства. Через те працювали з нею, оглядаючись разом із тим на закордон, не рвучи ідеологічного зв'язку з останнім. Радянська дійсність це було щось тимчасове, що повинно було з часом минуться, поступившись місцем перед другим, ближчим – УНР. Через те і всі удари, яких зазнавала УНР, відчувалися як болючі удари по собі. Смерть Петлюри була найбільшчим ударом, за яким прийшли дні національного трауру. Ніхто не дивився на неї, як на акт особистої помсти, а вбачали тут руку радянського уряду. Процес Петлюри і виправдання Шварцбарта викликало обурення. Говорилося про підкуп, про те, що це організована помста українству з боку єврейства. На Петлюру, як на націоналістичного діяча, не всі поклали великі надії. Ще в 1919–1921 рр. говорилося багато, що він не показав себе відповідним до того становища, на яке винесено його революцією. А проте самий факт його смерті мав дуже зашкодити українству загалом, бо національній політиці радянської влади не надто було віри. На неї дивилися значною мірою як на політичну гру, що проводилася за оглядом існування національно-політичних українських сил за кордоном" [1, арк. 35–36].

У 1921 р. В. Ганцов записався "членом Софійської парафії" Української автокефальної православної церкви. Як пояснював учений, записався не тому, що мав якісь релігійні мотиви – "я людина цілком атеїстична, але з мотивів національно-політичних. Поки ще цей фактор відіграє якусь роль у народному житті, краще,

коли він буде в українських руках, а не ворожого нам національно-чорносотенного російського духовенства – такий був мій погляд. Участь моя, як члена парафії, виявлялася тільки в тому, що з часу на час, як приходив хтось зі збірчих, давав на укр[аїнську] церкву гроші, приблизно по 1 крб на місяць" [1, арк. 40–41, 127].

У 1925 р. В. Ганцов став ініціатором створення нелегального фонду допомоги політичним в'язням-українцям, дізнавшись про скрутне становище колишнього повстанського отамана П. Дерещука. За спогадами вченого, він "сидить один, далеко від родини, не маючи жодної матеріальної допомоги зі сторони. Таке становище дуже його пригнічує морально, бо всі товариші по камері, будучи киянами, мають передачі і задоволені всім потрібним" [1, арк. 40, 278]. В. Ганцов розпочав збирати кошти на в'язнів-українців, на які надавалася різноманітна допомога, зокрема забезпечення П. Дерещука "щоденним обідом і необхідними речами" [1, арк. 40]. Внески були добровільними й обмежувалися невеликим колом учасників, регулярно надавалася щомісячна допомога від 50 коп до 3 крб [1, арк. 40, 126–127]. Гроші здавали В. Ганцов, Г. Голоскевич, А. Ніковський, С. Єфремов, В. Дурдуківський та інші благодійники (майже 13 осіб), загалом накопичувалося приблизно 25–30 крб у місяць і потрібні на передачу гроші передавалися сестрам при Українській церковній раді, що брали на себе обов'язок фактичного виконання доручення. Подібна практика допомоги тривала майже два роки аж до закордонного відрядження В. Ганцова [1, арк. 40, 127].

Із 5 грудня 1927 р. до 21 лютого 1929 р. учений перебував у закордонному відрядженні, стажувався в університетах Берліна, Гамбурга, Парижа, де працював у сфері славістики, експериментальної фонетики та лінгвістичної географії [1, арк. 36, 239, 308], брав участь у роботі Першого міжнародного лінгвістичного конгресу, що відбувся у Гаазі у квітні 1928 р. [1, арк. 236]. Перебуваючи за кордоном, В. Ганцов здійснив кілька зустрічей зі знайомими, що емігрували до різних країн – Д. Дорошенком, Л. Чикаленком, В. Прокоповичем, О. Лотоцьким та ін. Вони "інтерв'ювали мене в цілому ряді політичних питань" [1, арк. 14]. Як згадував В. Ганцов, "сам факт приїзду" до Берліна одного з наукових співробітників ВУАН, повернувши увагу в емігрантських українських колах міста. Ученим зацікавився Д. Дорошенко, який при зустрічі розпитував про академічне життя, настроями в наукових і взагалі українських громадських колах, окремими особами. Були розмови про те, "як дивиться українське громадянство на інтервенцію" [1, арк. 31–32], обговорювали питання українізації "і про те, у якій мірі ця національна політика щира" та є органічною реалізацією принципів, покладених владою в основу вирішення національної проблеми, "а не продиктована міркуваннями зовнішньої політики", що виправдовують українізацію як тимчасовий курс у внутрішній політиці країни [1, арк. 197]. В. Ганцов відповідав, що негативно ставиться до інтервенції, оскільки на той момент розгортання українізації і великого культурного будівництва будь які подібні заходи могли б тільки зашкодити розвитку української освіти, науки і культури. На переконання В. Ганцова, відзначаючи "певні організаційні хиби в українізації", не можна запліувати очі на ті "широкі обрії", що розгортала вона перед українським культурним життям [1, арк. 32, 197, 208–209, 292]. За спогадами В. Ганцова, він, повернувшись на Батьківщину, "з якнайбільшим і якнайширшим бажанням" намагався бути "корисним і активним робітником на полі ... науки" [1, арк. 10]. Професор Берлінського університету М. Фасмер, з яким зустрічався В. Ганцов, писав,

що "він справляв враження дещо незграбною людиною і, можливо, був простого походження. Проте він був дуже розумним і тактовним, і в поводженні з людьми не помічалось в нього жодних зовнішніх хиб" [10, с. 16].

За авторитетним свідченням російського мовознавця академіка В. Виноградова, праці В. Ганцова "були для свого часу видатними дослідженнями в галузі історії та діалектології української мови і не втратили свого наукового значення нині". До них належала, зокрема, ґрунтовна студія "Діалектні межі на Чернігівщині". Учений дійшов цікавого висновку про те, що ареал поширення північноукраїнської говірки загалом збігається з територією, заселеною в давнину літописним племенем сіверян [8].

"У моїй дотеперішній ідеології момент національний мав не меншу вагу, як і момент соціальний, і мені завжди здавалося, що цьому національному моментові у програмі Радянської влади признається тільки другорядну, побічну вагу, що мене не задовольняє", "мої погляди ... виробилися та стали невіддільною частиною мого світогляду ще за часів мого студентства (1912–1916)" [1, арк. 8, 125, 275]. Поворот у національній політиці Радянської влади і період українізації у значній мірі усунув цю розбіжність, але не зовсім, і я дозволяв собі іноді досить скептично ставитися до українізації. Я гадав, що національне питання в Україні може вирішитися тільки тоді, коли влада в Україні буде національно-демократичною, тобто УНР-ського характеру" [1, арк. 8–9]. "Усі надавали перевагу національному моментові перед соціальним", "забезпечення державної самостійності України було найголовніше, питання політичного устрою мало другорядну вагу" [1, арк. 125, 205]. Учений вважав, що втрата державності була тісно пов'язаною з тим, що український народ "як нація ще дуже несвідомий, ще тільки формується" [1, арк. 53]. На його думку, "чи буде Україна монархією, чи гетьманською державою, чи радянською республікою – усяку форму можна прийняти і підтримувати, аби це була справжня незалежна Україна, що об'єднала б у собі всі частини української землі" [1, арк. 125]. Щодо продовження підпільної роботи в Україні, то В. Ганцов негативно ставився "до такої можливості, аргументуючи свій погляд тим, що всі дотеперішні спроби і повстання не мали успіху" і не для кого "не таємниця, що політичний розшук в СРСР організовано надзвичайно, людяність навпаки, цілком дезорганізована: ніхто нікому не вірить" [1, арк. 57, 197, 249].

Третій етап суспільно-політичної і наукової діяльності В. Ганцова свідчить про поступовий відхід від підпільної політичної роботи, зі збереженням попередніх суспільно-політичних переконань. Учений зосереджується на підтримці УАПЦ, благодійництві щодо заарештованих більшовицькою владою українців і науковою діяльністю, що займає левову частку його життя.

21 серпня 1929 р. В. Ганцова заарештовано за ордером № 159 за звинуваченням у належності до сфальсифікованої ДПУ "Спілки визволення України" і за підозрою в "антирадянській", "контрреволюційній" діяльності. У його помешканнях за адресою м. Чернігів, вул. Свердлова, кв. 12 [1, арк. 1, 2] й у Києві на вул. Гоголівська, 24 проведено обшуки [1, арк. 5].

Під час слідства старший уповноважений ДПУ Ушаков провів 16 допитів В. Ганцова: 29 [1, арк. 5], 30 [1, арк. 13] серпня, 2 [1, арк. 24], 4 [1, арк. 50], 11 [1, арк. 76], 18 [1, арк. 115], 19 [1, арк. 116], 26 [1, арк. 138] вересня, 12 [1, арк. 149], 21 [1, арк. 191] жовтня, 1 [1, арк. 236], 13 [1, арк. 248], 16 [1, арк. 256], 20 [1, арк. 262] листопада, 22 грудня [1, арк. 275] 1929 р., 5 січня [1, арк. 287] 1930 р.

Упродовж слідчих дій В. Ганцов окреслив основні свої світоглядні переконання щодо державності України, суспільно-політичних і культурно-освітніх подій, до яких був безпосередньо причетний і яким співчував. "Аналізуючи всю свою попередню діяльність, піддаючи її суворій, безпощадній оцінці, ставлячи її на суд перед своїм власним сумлінням, я бачу, що ... прикриваючись маскою аполітичності, фактично увесь час стояв у таборі, ворожому до радянської влади і навіть не відчував у тому внутрішньої суперечності із самим собою" [1, арк. 99]. "Я все ще марив про українську державну незалежність, дивився на радянську владу як на ворожу для українського народу" [1, арк. 99]. Для отримання необхідних зізнань слідчі у справі СБУ не зупинялися на звичайних допитах, здійснювали "психічний вплив" на ув'язнених, показували підроблені зізнання із фальшивими підписами [7, с. 436].

К. Туркало, згадуючи своє перебування у слідчому ізоляторі ДПУ, залишив своє враження про перебування в камері з В. Ганцовим: "У цій камері, у сутережах, у співжитті із проф. Ганцовим я ближче обізнався із цією чудовою, кришталевою, талановитою людиною" [9, с. 34].

Під час слідства В. Ганцов неодноразово заявляв, що "участі в антирадянській політичній організації ... ніякої не брав, про існування її не знав. Ніхто із близьких мені людей – знайомих і співробітників мені про неї не говорив і не робив спроби мене до такої організації втягнути. Пишу це в повній свідомості того, що я роблю, бо завданням собі ставлю чесно та правдиво відповісти на ті питання, що мені зроблено" [1, арк. 10–11]. Про існування організації під назвою "Спілка визволення України" "почув тільки на слідстві", "до організації СБУ" не належав [1, арк. 25, 33, 57, 131, 255, 279, 287, 289–290, 315]. Припускав, що його "приналежність" "до СБУ" відбулася винятково через спілкування із С. Єфремовим та тим, хто співчував його поглядам або вів "розмови на політичні теми" [1, арк. 57, 100, 249, 253, 291]. Визнав лише свої "контрреволюційні вчинки", наявність "контрреволюційної шовіністичної ідеології" [1, арк. 100], "засудив" своє "контрреволюційне минуле" [1, арк. 101] і "старі ідеологічні помилки" [1, арк. 116, 248] під тиском слідчих органів [1, арк. 316]. За словами Ю. Шереха, на процесі СБУ В. Ганцов поведився з гідністю й обвинувачення повністю не визнав [10, с. 16].

Так розпочалася його "гулагівська одісея". Спочатку вісім років ув'язнення (п'ять із них – на Соловках), потім – ще вісім років трудових робіт у Локчимському виправно-трудоному таборі (потім – в Усть-Вимському) Комі АРСР за постановою Особливої наради при НКВС від 18 квітня 1938 р. [1, арк. 299, 305–305 зв.]. На волю В. Ганцов вийшов тільки 20 грудня 1946 р. і переїхав до Запорізької обл., де в Обіточненському агрономічному технікумі працювала його сестра А. Сухонда і де мешкала старенька мати А. Ганцова. У пошуках роботи він незабаром переїхав до м. Александрова Владимирської обл., потім до поселення Ілі (неподалік Алмати) в Казахстані і знову до Александрова. Завдяки підтримці з боку відомих російських учених, академіків С. Обнорського і В. Виноградова, В. Ганцов нарешті одержав посаду позаштатного співробітника Інституту російської мови АН СРСР (у секторі словника мови О. Пушкіна), але 17 грудня 1949 р. знову опинився за ґратами. Навесні наступного 1950 р. він "як соціально небезпечний елемент" був висланий в адміністративному порядку до поселення Караул Красноярського краю, де й провів наступні шість років на посаді старшо-

го бухгалтера Усть-Єнісейського Райриблвпотребсоузу, і лише 13 вересня 1956 р. отримав змогу повернутися в Україну. Відтоді В. Ганцов постійно мешкав у рідному Чернігові на вулиці 1 Травня, № 151 [1, арк. 306–306 зв., 308, 314–315].

Після неодноразових звернень про зняття необґрунтованих звинувачень, 11 січня 1958 р. з В. Ганцова було їх знято за відсутністю складу злочину [1, арк. 323–326], окрім вироку у справі СБУ, та призначено невелику пенсію по старості. Повної реабілітації він так і не дочекався. Рішення із цього приводу Пленум Верховного Суду УРСР ухвалив тільки в серпні 1989 р. В останні роки життя В. Ганцов відновлює колишні наукові зв'язки, насамперед з Інститутом російської мови АН СРСР. Помер у 1979 р. в Чернігові.

Четвертий етап життєвого шляху В. Ганцова відзначений повною відмовою вченого не тільки від участі, а навіть у розмовах від обговорення української національної тематики. В. Ганцов зосереджується винятково на науковій праці і будь-яких розмов, які дозволили б встановити зміну його суспільно-політичних поглядів, у цей час не вдалося, що є досить перспективним напрямом для подальших досліджень теми.

Таким чином, в еволюції і становленні громадської позиції В. Ганцова можна виокремити чотири періоди: 1) 1906–1917 рр. присвячені переважно науковій та культурно-просвітницькій діяльності, яка заклала перші світоглядні переконання ученого; 2) 1917–1921 рр. – період вироблення політичних переконань, орієнтованих на підтримку державності України, розвиток української освіти і науки; 3) 1921–1929 рр. – участь у Братстві української державності, відмова від політичної діяльності, перехід до цілковито наукових досліджень і проєктів; 4) 1930–1974 рр. – тривале ув'язнення, повна відмова від будь-яких політичних розмов і тем, зосередження винятково на науковій діяльності. Надзвичайно перспективними є дослідження роботи В. Ганцова у Петербурзькій громаді, видавничій діяльності, участі в політичному і культурно-просвітницькому житті та Братстві української державності.

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), спр. 67098 ФП (СБУ), т. 67 (Ганцов В.М.), 327 арк.
2. ГДА СБУ, спр. 67098 ФП (СБУ), т. 68 (Ганцов В.М.), 174 арк.
3. ГДА СБУ, спр. 67098 ФП (СБУ), т. 69 (Ганцов В.М.), (Література відібрана при обшуку в Ганцова В.М.).
4. Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / С.О. Єфремов. – К. : ЗАТ "Газета "Рада", 1997. – 848 с.
5. Железняк М.Г. Ганцов Всеволод Михайлович / М.Г. Железняк // Енциклопедія сучасної України. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2006. – Т. 5. – С. 381.
6. Життєпис В.М. Ганцова // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. II–III (1920–1922) / за ред. В. Дем'янука. – К. : Друкарня ВУАН, 1923. – С. 126–127.
7. Полонська-Василенко Н. Спогади / Н. Полонська-Василенко. – К. : Києво-Могилянська академія, 2011. – 591 с.
8. Ткаченко В.В. Трагічна доля видатного мовознавця В.М. Ганцова (1892–1979) та його внесок у розвиток української філології / В.В. Ткаченко // Література та культура Полісся. – 2009. – Вип. 51. – С. 191–198.
9. Туркало К.Т. Тортурі (Автобіографія за большевицьких часів) / К.Т. Туркало. – К. ; Нью-Йорк : Наша батьківщина, 1963. – 203 с.
10. Шерех Ю. [Шевельов] Всеволод Ганцов. Олена Курило / Ю. Шерех. – Вінніпег : Накладом Українського народного дому в Торонто, 1954. – 78 с.

References

1. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) [Branch State Archive of Security Service of Ukraine], sprava 67098 FP (SVU), tom 67 (Hantsov V.M.), 327 arkushiv.
2. HDA SBU, sprava 67098 FP (SVU), tom 68 (Hantsov V.M.), 174 arkushi.
3. HDA SBU, sprava 67098 FP (SVU), tom 69 (Hantsov V.M.), Literatura vidibrana pry obshuku u Hantsova V.M.

4. YEFREMOV, S.O. (1997) *Shchodennyky, 1923–1929* [Diaries, 1923–1929]. Kyiv: Hazeta Rada. [In Ukrainian]
5. ZHELEZNIYAK, M.H. (2006) Hantsov Vsevolod Mykhailovych. In: I.M. Dziuba et al., edr. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Vol. 5. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. P. 381. [In Ukrainian]
6. ANON (1923) Zhyttypys V.M. Hantsova [Biography of V.M. Hantsov]. In: V. Demianchuk, ed. *Zapysky istoriko-filolohichnoho viddilu VUAN*. Vol. 2–3 (1920–1922). Kyiv: Drukarnia VUAN. Pp. 126–127. [In Ukrainian]
7. POLONSKA-VASYLENKO, N. (2011) *Spohady* [Memories]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [In Ukrainian]
8. TKACHENKO, V.V. (2009) *Trahichna dolia vydatnoho movoznavtsia V.M. Hantsova (1892–1979) ta yoho vnesok u rozvytok ukrainskoi filolohii*

- [The Tragical Destiny of the Outstanding Linguist V.M. Hantsov (1892–1979) and His Contribution to the Development of Ukrainian Philology]. *Literatura ta kultura Polissia*. 51. Pp. 191–198. [In Ukrainian]
9. TURKALO, K.T. (1963) *Tortury* (Autobiographiia za bolshevytskyykh chasiv) [Tortures. An Autobiography during Bolsheviks' Rule]. Kyiv – New York: Nasha batkivshchyna. [In Ukrainian]
 10. SHEREKH, YU. (1954) *Vsevolod Hantsov. Olena Kurylo*. Winnipeg: Nakladom Ukrainskoho Narodnoho Domu v Toronto. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 29.08.18

L. Mohylnyi, Dr. habil. (History), Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF VSEVOLOD HANTSOV

At the end of the 19th and in the early 20th centuries the Ukrainian intelligentsia attached great significance to a personal contribution of everyone in the field of science and culture to the development of one's homeland. One of those who shared this opinion was Vsevolod Mykhailovych Hantsov. He worked at the Petersburg university until 1918, then, in February 1919, he moved to Kyiv and joined the Ukrainian Academy of Sciences and the Ukrainian Party of Socialist-Federalists, which was headed by S. Yefremov. Also, he supported the Ukrainian People's Republic in the struggle against the Bolsheviks.

In the Ukrainian and foreign historiography, the social and political views of Hantsov have received little attention. Therefore, in the current research, the evolution of V. Hantsov's views during the revolutionary events and the struggle for independence in 1917–1920's have been analyzed. His autonomous beliefs, which were formed under the influence of the Ukrainian community of St. Petersburg and his participation in the Ukrainian national movement, have been defined. The research has revealed that, like most participants in the Ukrainian national movement, Hantsov came to a firm belief that the formation of an independent state, which could finally solve the national, social, economic, scientific, and educational issues of the Ukrainian people, became an urgent need in his time. One of the ways of such self-affirmation was his scientific work in the field of linguistics. The little-known side of V. Hantsov's activities was his participation in the underground anti-Bolshevik associations, namely in the Brotherhood of Ukrainian Statehood (BUD) 1920–1924, which sought to restore the UPR (Ukrainian People's Republic). In the article, it has been revealed that the members of the BUD tried to become the focal point of the national movement on the territory of Kyiv region, condemned the Bolshevik policy of war communism, treated the NEP (New Economic Policy) and the policy of Ukrainization with a great deal of mistrust and caution. Taking into consideration the fact that so-called marginal representatives of the Ukrainian movement, including V. Hantsov, have been little explored so far, the research on the socio-political views of the figures of the Ukrainian national movement is extremely urgent in a modern scientific discourse.

Key words: Hantsov Vsevolod, Ukrainian Central Rada, Yefremov Sergiy, Brotherhood of Ukrainian State, linguistics.

УДК 94 (37):323.27 "03"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.12>

Д. Пуховець, канд. іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОВСТАННЯ В АНТІОХІЇ У 387 РОЦІ ВІД РІЗДВА ХРИСТОВОГО

Досліджено повстання, що відбулося у 387 р. від Різдва Христового (далі – Р. Х.) в одному із чотирьох найбільших міст Римської імперії – Антіохії. Крізь призму бунту проаналізовано політичну ситуацію в містах імперії – взаємовідносини у трикутнику: імператорська влада – курія (міська еліта) – населення. Розглянуто основні джерела з історії заколоту – промови язичницького оратора Лібанія та християнського діяча Іоанна Златоуста. З'ясовано, з якою метою вони писали свої твори, на яких слухачів вони були розраховані, які факти про заколот автори хотіли подати правдиво, а які прагнули приховати. Акцент зроблено на причинах повстання та динаміці його розгортання. Особливо увагу приділено питанню, які категорії населення взяли найактивнішу участь у заворушеннях, яка роль у подіях належала театральним класам. Досліджено ситуацію в Антіохії після придушення повстання, причини хаосу та безладдя в місті. Прослідковано процес налагодження взаємодії між центральним урядом імператора Феодосія I та міською елітою Антіохії. Визначено, які покарання отримали різні прошарки населення Антіохії відповідно до рішень імператора та його представників у Сирії.

Ключові слова: Римська імперія, Антіохія, повстання, Феодосій I, курія, театральні класери.

Пізньюантичне місто у другій половині IV ст. від Р. Х. перебувало у складному становищі. З одного боку, міське населення прагнуло збереження хоча б залишків старих античних полісних свобод. З іншого боку, це абсолютно не входило у плани центральної імператорської влади. Столична чиновницька аристократія розглядала органи міського самоврядування, передусім курію, лише як інструмент реалізації загальнодержавної політики, зокрема у сфері збирання податків. Водночас реальних важелів щодо відстоювання своїх прав у міст було небагато. В умовах натиску варварів сильна держава стала запорукою існування римської цивілізації як такої, тому сплановані агресивні дії проти центрального апарату загрожували містам ще більшими втратами. У міського населення в цьому контексті виникав своєрідний когнітивний дисонанс – між бажанням відстояти свої права у боротьбі із представниками імператора та розумінням, що цей процес навряд чи буде мирним і

може мати неконтрольовані наслідки для всієї державності. Як наслідок – низка міських повстань, що відбулися у великих містах Римської імперії у другій половині IV ст.: Антіохії у 387 р., Александрії у 389 р., Фессалоніках у 390 р. Повстання починалися як протест проти імператорської політики, але не об'єднували все населення під гаслами бунту і, врешті, були придушені. Тим не менш, їхнє дослідження є надзвичайно важливим у контексті вивчення міського життя та взаємодії міста та держави. У статті проаналізовано повстання в одному із чотирьох найбільших міст імперії – Антіохії, що відбулося в 387 р. від Р. Х. Серед поставлених дослідницьких завдань присутні такі: визначити причини бунту; встановити групи населення, що взяли в ньому участь; дослідити перебіг заколоту; проаналізувати взаємодію між міською елітою та центральним апаратом для пом'якшення наслідків повстання для населення Антіохії.

Заворушення в Антіохії виділяються не тільки тим, що вони відбулися в надзвичайно великому та важливому місті, а й через те, що вони найкраще висвітлені у джерелах. Детальні свідчення про повстання є у творах двох великих антиохійців: язичницького ритор Лібанія та його учня – християнського богослова Іоанна Златоуста. Подіям, пов'язаним із бунтом, присвячені п'ять промов Лібанія. Промова 19 звернена безпосередньо до імператора Феодосія I з метою пом'якшення його рішення щодо покарання Антіохії. Історик другої половини V – початку VI ст. Зосима у своїй "Новій історії" стверджує, що Лібаній безпосередньо брав участь у посольстві, надісланому до столиці після повстання [Zosim, H.N. IV, 41], але цю інформацію можна поставити під сумнів. Дослідник Д. Френч вважає, що ця промова поширювалася серед друзів й учнів оратора та виражала ті доводи, які Лібаній хотів висловити імператору, якщо б у нього була така можливість [10, с. 473]. Можна допустити, що, сам не будучи членом посольства, Лібаній передав промову імператору через своїх численних знайомих. Промови 20–22 є своєрідними подяками імператору Феодосію I та царедворцям Еллібіху і Кесарію, причетних до розгляду справи про заколот, після того, як місто було прощене. Промова 23 називається "Проти втікачів" та описує ситуацію в Антіохії після завершення заколоту [5, с. 418–498]. Аналізуючи промови як історичне джерело, слід розуміти, що Лібаній не ставив собі мету правдиво описати всі деталі повстання. Його ціль була в тому, щоб представити виступ городян у вигідному для Антіохії світлі, аби врятувати місто від гніву імператора [пор. 10, с. 474].

Іоанн Златоуст на час повстання був пресвітером в Антіохії. Після придушення заворушень єпископ міста Флавіан очолив вищезгадане посольство до Константинополя, щоб просити прощення в імператора. Іоанн Златоуст же залишився в Антіохії і звертався до пастви із промовами, що об'єднані в цикл під назвою "Гомілії (бесіди) про стату" [4]. Населення було налякане та збурене, крім того, це був час Великого Великоднього посту. З огляду на це Іоанн Златоуст, уже як знаний християнський оратор, став моральним поведирем своїх вірян. Усього промов у циклі 21, причому перша проголошена ще до повстання. Кілька промов є найбільш корисними для дослідників. Це промова 3, проголошена в день відбуття Флавіана до столиці, та остання 21-ша промова, проголошена близько дня Великодня, коли Флавіан повернувся до Антіохії з імператорським рішенням щодо прощення міста [10, с. 472–473]. Дати цих промов невідомі, адже християнській церкві дуже важливо було довести, що порятунком міста завдячує саме його єпископу [11, с. 8]. Іоанн Златоуст ще менше за Лібанія говорить про сам перебіг бунту, зосереджуючи свою увагу на моральних уроках цієї події та настановах, як антиохійцям себе поводити в цих складних для міста умовах.

Оцінки повстання дуже різняться в істориків ХХ ст., що жили в різні часи. До вітчизняної історіографії заколоту можна віднести статтю Ю.І. Патлажана "Повстання міської бідноти Антіохії в 387 р. н. е." [6], написаній у радянську добу з відповідних ідеологічних позицій. Повстання він розглядає як вияв класової боротьби, а його причиною вважає "незадоволення трудящих міст своїм важким становищем" [6, с. 27]. Найбільшим же радянським дослідником історії як Антіохії загалом, так і бунту зокрема, був Г.Л. Курбатов. У його науковому доробку є як ціла книга, присвячена історії Антіохії IV ст., де повстанню 387 р. приділяється велика увага [3], так й окрема стаття, присвячена безпосередньо антиохійському повстанню [2]. У західній історі-

ографії важливою роботою, що визначила контекст розгляду заворушення, стала стаття Р. Браунінга [9], який дослідив участь у повстанні театральних клакерів. Залишається популярною тема бунту і в сучасній історіографії, підтвердженням чого є статті Д. Френч [10] та Дж. Стефенса [11]. Однак різність підходів до досліджуваних подій дозволяє надалі розвивати визначену проблематику.

Безпосередньою причиною повстання став наказ імператора Феодосія I про збирання екстраординарного податку на честь *desennalia*, 10-річчя його перебування на престолі, яке мало настати невдовзі. Такі збори на ювілейні дати були традиційної практикою, крім того, необхідність податку визначалася військовими потребами. Римська армія загалом іще не відійшла від поразки під Адріанополем 378 р. і потребувала надзвичайної підтримки. А тут ще й загострилися відносини з узурпатором, який із 383 р. правив західною частиною Римської імперії – Магном Максимом. Феодосій I, вочевидь, вже у 387 р. починає думати про похід на Захід і накопичувати відповідні економічні ресурси (сам похід відбудеться у 388) [9, с. 19].

Сам характер повинності дебатуються в історичній науці. Теорії про те, що це був хрісаргір – податок із торговельно-ремісничого населення – були відкинуті. Хрісаргір був зібраний у 386 р., і цей процес проходив із великими ускладненнями [3, с. 213]. Точно можна стверджувати, що екстраординарний податок у 387 р. мали заплатити міські земельні власники. Адже коли наказ про збір коштів прийшов до Антіохії, то консуляр Сирії Цельз зібрав усю міську еліту у приміщенні суду, щоб обговорити ситуацію, що склалася. Проте навряд чи податок мали заплатити тільки верхи суспільства – у такому разі важко пояснити участь у повстанні міських низів і середніх верств. Найімовірніше, сплата повинності покладалася на більшість населення міста. А зустріч із міською елітою була реверансом у їхній бік з боку намісника: Цельз розумів непопулярність наказу і намагався заручитися підтримкою впливових містян у його виконанні. Дослідники переважно виділяють два податки, які могли бути покладені на мешканців Антіохії у 387 р.: *lustralis collatio*, що збирали з торгово-ремісничого населення, та *augur sogonarum*, який збирали з курзалів [9, с. 14]. Другі обох податків фіксуються випадки в історії, коли їхнє збирання було пов'язаним із річницями правління імператорів. Якщо вважати, що повинності покладалася на різні верстви населення, то можна допустити, що повинні були бути зібраними обидва податки.

Події, що призвели до повстання, та саме повстання сучасна наука встановлює до 25 або 26 лютого 387 р. [11, с. 6.]. У приміщенні суду зібралося багато людей, "з яких одні займали посади, інші належали до куріалів, треті заробляли гроші ремеслом адвоката, четвертих вік звільнив від трудів воїна" [Lib. Or. XIX, 26]. Прочитання наказу справило гнітюче враження на присутніх. Лібаній повідомляє, що деякі із присутніх "благали зі сльозами, інші безмовно проливали сльози" [Lib. Or. XIX, 26]. Куріали спробували перекопати намісника переглянути розмір податку. Дискусія швидко стала надзвичайно емоційною і почала виходити з-під контролю. Деякі куріали почали шаленіти: "Спочатку біля трону і на очах намісника вони вибухнули бунтівними криками, що мали форму прохань, а насправді були порушеннями покійності" [Lib. Or. XXII, 5]. У цей час біля приміщення суду зібрався натовп простоліуду. Найбільш обурені збиранням податку представники міської еліти почали виходити на вулицю та закликали населення до виявлення незадоволення.

Серед населення почалися заворушення, першим виявом яких був похід до резиденції єпископа Флавіана [Lib. Or. XIX, 28]. Його намагалися переконати клопотати про зменшення податку. Однак до населення ніхто не вийшов. Тоді протестуючі повернулися до будівлі суду, налаштовані все радикальніше. У натовпі почали лунати заклики до насильницьких дій. Представники еліти, які до цього були присутні серед натовпу, зрозуміли, що справа набула небажаного характеру та залишила повсталих.

Ми підходимо до одного із ключових питань: які ж групи населення взяли участь у самому повстанні, у насильницьких діях, направлених проти влади? Наші джерела – і Лібаній, й Іоанн Златоуст – дуже обережно обходять це питання. На статус повсталих вказує тільки християнський історик Феодорит Кірський, який сам не був свідком виступу: "...Народ став робити те, що зазвичай робить чернь, як тільки знаходить привід до безладдя: він скинув мідну статую всесхвальної Плакільи (це було ім'я цариці) і тягав її по багатьох частинах міста" [Theod. H.E., V, 20]. Обмеженість опису соціальної приналежності повсталих приводить до різності оцінок цього питання в історіографії. Уже сама назва статті Ю.І. Патлажана говорить про те, що він вважав міську бідноту основною силою повстання. "Дрібні ремісники і торговці, вантажники та робітники кораблебудівельних верфей, раби та злиденний міський люд, що не мав навіть постійного заробітку... – ось хто зі зброєю в руках піднімався дедалі частіше в містах рабовласницької імперії", – вважав автор [6, с. 26]. Схожих поглядів дотримувався і Г.Л. Курбатов, який розглядав повстання як вираз "масового невдоволення трудових низів міста, дрібних власників, ремісників та торговців, які боролися проти непомірного податкового тиску" [3, с. 233]. Інші акценти розставляє у своїй статті Р. Браунінг. Основною рушійною силою повстання він вважає групу населення, яку сам називає "театральні клакери". Їхня робота полягала в тому, щоб підтримувати театральні постановки своїми оплесками та криками і тим самим підштовхувати інших глядачів до схвалення дійства [9, с. 14]. Такі люди почали отримувати і політичні функції – так само, як вони підтримували театральні постановки, вони могли підтримати чи влаштувати обструкцію в театрі певною посадовою та чиновнику. Робилося це через заготовлені наперед віршовані "крічалки" – акламації (право їх викрикувати було законодавчо закріплено імператором Константином Великим у 331 р.).

Одна із промов Лібанія майже повністю присвячена театральним клакерам. Вона звернена до антиохійського посадовця Тимократа, який прийшов засмучений із театру, оскільки не отримав схвалення натовпу. Лібаній переконує його не переживати, тому що впевнений, що це спланована акція клакерів: "Вони домовляються, зайшовши на свої місця, і самим мовчати, й утримувати інших глядачів погрозами шляхом жестів" [Lib. Or. XLI, 3]. Далі традиційна схема була такою: посадовець хвилювався через тишу глядачів, звертався до лідерів клакерів і купував їхню підтримку на наступному видовищі за гроші чи інші переваги. До самих клакерів Лібаній ставиться вкрай негативно: "...Яка ціна славослів'я цих людей, які з дитинства донині прожили в ледарстві й у великій гріховності?... Усі ці люди прийшли, що прибули сюди з ганьбою, внаслідок своїх злочинів були вигнані з рідних міст..." [Lib. Or. XLI, 5–6]. У промові загальну кількість клакерів у Антіохії Лібаній оцінює у 400 осіб [Lib. Or. XLI, 9].

Театральні клакери не мали своєї політичної програми та готові були за гроші підтримувати будь-яких посадовців. Це відрізняє їх від партій іподрому, які ста-

нуть потужною силою міського життя у V–VI ст. Загалом клакерів можна вважати однією з тих форм організації містян, з якої партії іподрому у класичному вигляді і виростуть. Реконструкція участі клакерів у повстанні 387 р. за Р. Браунінгом має такий вигляд. Куріали заручилися послугами театральних крикунів для організації протестів проти податку. Протести мали бути мирними і курія повинна використати їх як аргумент для зменшення розміру повинності. Проте в якийсь момент клакери відмовилися грати написану для них роль і почали закликати до насильства [9, с. 14]. Куріали швидко відмежувалися від повсталих, але зупинити процес уже було неможливо. Зазначимо, що, хоч ідеї Р. Браунінга є переконливою теорією, але, все-таки, не фактом. У своїй реконструкції подій він орієнтується передусім на одне місце із промов Лібанія. У ньому оратор риторично питає, хто ж підбурював до повстання – і відповідає: "Ті, хто надавав перевагу танцюристам і самому сонцю, місяцю і хмарам" [Lib. Or. XIX, 28]. На нашу думку, ця цитата може вказувати на клакерів, але так само просто на людей, що були гульвісами та любителями видовищ.

Натовп рушив до палацу імператора та дійшов до суспільних лазень, які розміщувалися біля нього. Там повсталі почали "перерубувати ножами канати, на яких висіли ліхтарі" [Lib. Or. XXII, 6] й озброюватися тим, що потрапляло під руку. Далі відбулася спроба штурму палацу, яка була відбита палацовою охороною. На цей час уже все місто було збуреним, безлад почався у ремісничих кварталах [Lib. Or. XXII, 7]. Скрізь неслася лайка в бік імператора, по всій Антіохії почали знищувати портрети та статуї Феодосія та членів його родини [Lib. Or. XIX, 29; Or. XX, 4; Or. XXII, 8]. Статуї були символом незримості присутності імператора в місті та визнанням легітимності його влади Антіохією. Статуї мотузками скидали з постаментів, тягли вулицями міста та розбивали на шматки. Деякі були скинуті в річку Оронт. Таким чином, повсталі здійснювали символічний акт знущання над Феодосієм I та його вбивства [10, с. 479]. Інакше кажучи, бунт отримав направленість уже не проти податку, а проти імператора особисто. Народне обурення поширилося і на місцевих багатіїв – кілька їхніх будинків були підпалені [Lib. Or. XIX, 32; Or. XXII, 9]. Самі ж куріали участі у збройному заколоті не брали. Водночас перелякана курія нічого не робила і для придушення повстання.

З армійських частин в Антіохії перебував загін стрільців. Певний час його командир не наважувався дати наказ на придушення заколоту. Та невдовзі стало зрозуміло, що подальше зволікання може привести до великої пожежі в місті [Lib. Or. XIX, 35]. Військові вийшли за стіни палацу та відігнали заколотників від резиденції імператора. Побачивши, що підготовлені воїни мають перевагу над озброєними камінням та черепицею повсталими, командир дав наказ на тотальне придушення повстання. До опівдня основні сили повсталих були розбиті [Lib. Or. XXII, 9]. У місті розпочалася тотальна зачистка всіх підозрілих осіб.

Наступні кілька днів військові хапали людей на вулицях і будинках та за найменшою підозрою без суду страчували їх: "Одні загинули від меча, інші загинули на вогнищах, треті були віддані на розшматування звірам, не тільки дорослі, а й діти..." [Chrys. Hom. De Stat., 3, 6]. Найжорстокішим катуванням піддавалися люди, звинувачені в нищенні статуй імператора. Очевидно, в перші дні репресій більшість людей, які брали участь у повстанні, була страчена. Це були переважно середні верстви населення та міська біднота. Лібаній у своєму посланні Феодосію I переконаний, що "нікого з учасників цього злочину вже не існує" [Lib. Or. XIX, 38].

Коли перші емоції вгамувалися, як перед імператорською владою, так і перед курією постало питання – що робити далі? Імператор мав винести своє рішення щодо повстання, з більшою або меншою жорсткістю покаравши Антіохію. Завдання ж курії полягало в тому, щоб урятувати місто від найгіршого сценарію та найжорсткіших санкцій. Куріали, які ще кілька днів тому виражали незгоду податковою політикою Феодосія I, змушені були стати його найбільш лояльними та вірогідними слугами. Еліта міста зайняла позицію цілковитого засудження бунту, його причиною називала випадок і прибульців з інших міст. Лібаній розповідає фантастичні історії про демона, який підбурював до повстання та валив статуї у вигляді старця, а потім "на очах багатьох перетворився на юнака, а потім на дитину" [Lib. Or. XIX, 30]. Єпископ Антіохії Флавіан відбуває до Феодосія I з метою пом'якшити його рішення. Іоанн Златоуст знаходить пояснення, чому страчуються люди, невинні у повстанні: "...Якщо схоплений і невинний у теперішньому збуренні, проте ж коли-небудь зробив інший більш тяжкий гріх, і, позаяк не виправився згодом, то і покараний тепер" [Chrys. Hom. De Stat., 3, 6]. Як Іоанн Златоуст, так і Лібаній у своїх промовах говорять про "каяття", що охопило місто [3, с. 223].

Проте каяття – це не найкраще слово, щоб описати атмосферу в Антіохії у дні після заворушень. Найкращі слова – це страх і хаос. Боячись репресій як з боку місцевих чиновників, так і з боку центральної влади, містяни починають масово залишати свої домівки. Виїжджають тисячі людей, забираючи свої речі, родини та дітей. Містом поширюються чутки, що імператор надішле війська, щоб повністю його зруйнувати [Lib. Or. XIX, 39]. Причому тікали з міста всі верстви населення, у тому числі куріали: "Ці люди, важливі і розбагатілі... то вночі, то на очах у всіх вивозили таку кількість срібла, що потрібно було безліч підвід..." [Lib. Or. XXIII, 18]. Менш можливим містянам часто не вистачало грошей на їжу і для багатьох людей найреальнішим засобом заробітку ставав грабунки. Околиці Антіохії наповнилися зграями розбійників, які не зупинялися перед убивствами для отримання найменшого прибутку: "Усе наповнене трупами – рілля, дороги, гори, пагорби, печери, вершини гір, гаї й ущелини" [Lib. Or. XXIII, 1].

Тим часом імператор Феодосій I надсилає до Антіохії комісію для розслідування обставин повстання, яку очолювали *magister militum* Еллебих та префект Кесарій. Царедворці прибувають до міста близько 15 березня [11, с. 6.] та оголошують едикт про закриття цирку, театру, амфітеатру і лазень та позбавлення Антіохії статусу метрополії провінції та користь Лаодікеї [Lib. Or. XX, 6]. Водночас вони зустрілися з тими куріалами, які не втекли з міста та дозволили пояснити свою позицію щодо заколоту. Надалі тих куріалів, яких підозрювали у підбуренні до повстання, заарештували та над ними почався суд. Тепер усе відбувалося згідно із процедурою – із засіданнями, заслуховуванням свідків та можливістю виправдатися. Основне питання, яке з'ясовували люди імператора – чи вся курія причетна до підбурення до повстання, чи провини покладається на окремих куріалів. Якщо Лібаній розповідає про надзвичайну повагу до підсудних, то Іоанн Златоуст згадує, що під час допитів використовували тортури – побиття батогами [Chrys. Hom. De Stat., 13, 1]. Коли слідство було завершено, Кесарій з усіма матеріалами відправився до імператора. Йому влаштували урочисті проводи з міста, намагаючись пом'якшити його слова перед правителем. Взагалі, усе спілкування із царедворцями відзначалося надзвичайною улесливистію з боку антіохійців. Це прекрасно видно із двох промов Лібанія, звернутих до кожного з них. Активну роль у спасінні міста відіграли діячі церкви – вони також були постій-

ними прохачами у Кесарія та Еллебиха. Зокрема, серед таких прохачів був і відомий відлюдник Македоній [Theod. H.E., V, 20].

Після від'їзду Кесарія в місті для підтримки порядку залишився Еллебих. Поки імператор не виніс свого рішення, усі куріали були взяті під охорону в приміщенні курії. Проте їхнє становище, судячи з повідомлень Лібанія, не було надзвичайно складним [Lib. Or. XXII, 29-32]. Зрештою, у місто прийшло повідомлення, що куріали не будуть покарані. Щодо покарання міста, то воно було позбавлене певного земельного майна, на певний час у ньому були заборонені ігри та масові видовища, місто з "великого" перейменували на "мале". Через певний час місту були повернуті всі привілеї, а всі обмеження зняті. Тож можна говорити про відносно м'яке рішення імператора щодо покарання Антіохії. Звістка про це дійшла до Антіохії близько 10 квітня [11, с. 6]. Християнський історик Созомен стверджує, що Флавіану вдалося в Константинополі розжалобити Феодосія I. Єпископ попросив хлопчиків зі столичного хору заспівати сумних пісень, яких співали антіохійці під час загальних молив. Імператор розчулювався і навіть пустив сльозу із цього приводу [Soz. H.E., VII, 23]. Проте, найімовірніше, це було не емоційне, а політичне рішення – у Феодосія I було достатньо часу й інформації, щоб прийняти його. Правитель вирішив, що одне з найголовніших міст імперії покаране достатньо і напружувати ситуацію надалі немає сенсу.

Важливим питанням, що обговорюється в історичній науці, є наявність релігійних чинників у повстанні 387 р. Адже Феодосій I відомий своєю жорсткою та заповзятою політикою в релігійній сфері. За його ініціативи було скликано Другий Вселенський собор у 381 р., який остаточно засудив аріанство та низку інших ересей. У першій половині 380-х рр. було видано низку едиктів, націлених на боротьбу проти язичництва. Виникає питання: наскільки дражливою така політика могла бути для частини населення Антіохії. Як зазначає Г.Л. Курбатов, язичницька ідеологія зберігала певні позиції тільки в колах інтелігенції та аристократії, які вагомої участі в повстанні не взяли [2, с. 574]. Середні верстви населення та міська біднота були майже повністю християнізовані. Так само небагато прибічників в Антіохії мало й аріанство. Іоанн Златоуст у своїх проповідях періодично згадує тих, хто висловлювався проти Бога: "...Не станемо лихословити ані про ближнього, ані про Бога, так як багато хто з лихослівних дійшли до такого божевілля, що від ближніх звернули свою мову на Господа" [Chrys. Hom. De Stat., 3, 6]. Проте з контексту промов видно, що тут йдеться не про відкрите вираження своїх еретичних або язичницьких поглядів, а про загальне невдоволення своїм життям. Отже, населення Антіохії було в переважній більшості християнами нікейського віросповідання, а релігійна політика Феодосія I не була серед основних причин повстання.

Отже, причиною повстання була податкова політика імператора Феодосія I, а саме введення екстраординарного податку, яке населення Антіохії платити не хотіло. У ході бунту повсталі виразили незадоволення особою самого імператора, його авторитарною політикою, спрямованою на обмеження міського самоврядування. А ось релігійні чинники не відігравали визначальної ролі серед причин заворушень. Спершу невдоволення населення роздмухували окремі представники міської еліти. Вони хотіли за допомогою театральних клакерів розпочати мирні протести, які можна було б використати як аргумент у перемовинах із центральною владою. Однак ті пішли далі й почали закликати населення до насильницьких дій. У самому повстанні взяли участь середні верстви та біднота, а ось еліта від нього швидко відмежувалася. Бунт було швидко придушено і курі-

али змушені були демонструвати максимальну лояльність до центральної влади для збереження свого становища та міста. На нашу думку, ситуація навколо повстання 387 р. в Антіохії показує слабкість позицій курії. Мирний діалог із центральною владою давав слабкі результати – імператор і чиновники не хотіли змінювати свої рішення, чути аргументи курії. Агресивні, силові дії проти центральної влади куріалам самим не підходили. Водночас у містах формується нова сила – театральні клакери, прообраз потужних партій пізнього наступних століть. Вони були менш формалізованими об'єднаннями, менше залежали від центральної влади, не цуралися будь-яких методів для досягнення своїх цілей. Повстання показало, що ці сили виходять на політичну арену і саме вони стають основною опозицією імператорській владі у містах.

Список використаних джерел:

1. Зосим. Новая история / Зосим. – Белгород : Изд. Белгородского гос. ун-та, 2010. – 350 с.
2. Курбатов Г.Л. К вопросу о "хулящих Бога" и восстании 387 г. в Антиохии / Г.Л. Курбатов // Древний мир : сб. в честь акад. В.В. Струве / под ред. В.Н. Пигулевской. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 572–578.
3. Курбатов Г.Л. Ранневизантийский город (Антиохия в IV в.) / Г.Л. Курбатов. – Ленинград : Изд. Ленинградского ун-та., 1962. – 286 с.
4. Иоанн Златоуст. Творения в русском переводе: в 12 т. – Т. 2 / Иоанн Златоуст. – СПб. : Санкт-Петербург. дух. акад., 1896. – 979 с.
5. Либаний. Речи : в 2 т. – Т. 2 / Либаний. – СПб. : Квадриум, 2014. – 760 с.
6. Патлажан Ю.І. Повстання міської бідноти Антіохії в 387 р. н. е. / Ю.І. Патлажан // Наукові записки Станіславського пед. ін-ту. Історико-філологічна серія. – 1956. – Т. 1. – С. 21–30.
7. Созомен Эрмий. Церковная история / Э. Созомен. – СПб. : Тип. Фишера, 1851. – 636 с.
8. Феодорит. Церковная история / Феодорит. – М. : Российская политическая энциклопедия, 1993. – 239 с.

D. Pukhovets, Ph. D. in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE RIOT OF A. D. 387 IN ANTIOCH

The aim of the article is to consider the insurrection that took place at A. D. 387 in one of the 4 largest cities of the Roman Empire – Antioch. The political situation in the cities of the empire is analyzed through the prism of the rebellion – the relationship in the triangle: imperial power – curia (urban elite) – the population. The main sources from the history of revolt are analyzed in the clause. They are the speeches of the pagan orator Libanius and the Christian leader John Chrysostom. It was clarified with what purpose they wrote their works, on which listeners they were calculated, which facts about mutiny they wanted to submit truthfully, and what they wanted to conceal. The emphasis is on the causes of the uprising and the dynamics of its deployment. Separate consideration is given to the presence of a religious factor among the causes of rebellion. Particular attention is paid to the question which categories of the population took the most active part in the insurrection, which role in the events belonged to the theatrical claque. The situation in Antioch after the suppression of the uprising, the causes of chaos and disorder in the city are investigated. Also, it is followed the process of establishing the interaction between the central government of Emperor Theodosius I and the city elite of Antioch after the revolt. It was determined which punishments were received by various sections of the population of Antioch according to the decisions of the emperor and his representatives in Syria.

Key words: Roman Empire, Antioch, riot, Theodosius I, curia, theatrical claque.

УДК 94(271/27-47)"20"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.13>

Т. Пшеничний, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У НАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ СУСПІЛЬСТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

Невід'ємною частиною життя суспільства була і залишається церква. Український церковний простір будувався на спадщині поколінь і згодом міг стати елементом національного відродження українського народу. У ХХ ст. це було чітко представлено Українською греко-католицькою церквою, яка змогла стати центром національного руху та творцем національної інтелектуальної еліти, пропагандистом справедливості в радянські часи. Статтю присвячено місцї Української греко-католицької церкви в національному вихованні українського суспільства, діяльності її духовенства та єпископів у збереженні національної ідентичності українського народу.

Ключові слова: Українська греко-католицька церква, українська нація, український народ, національна спадщина, соціальна доктрина церкви.

Невід'ємним сегментом життя суспільства була і залишається церква. В Україні церковний простір формувався під впливом різних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, що і спричинило його неоднорід-

9. Browning R. The Riot of A.D. 387 in Antioch: The Role of the Theatrical Claque in the Later Empire / R. Browning // The Journal of Roman Studies. – 1952. – Vol. 42. – Pp.13–20.

10. French, D.R. Rhetoric and the Rebellion of A.D. 387 in Antioch / D.R. French // Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. – 1998. – Bd. 47. – Pp. 468–484.

11. Stephens, J. A Pagan and Christian Interpretation of the 387 Riot of Statues / J. Stephens. – Athens: ATINER'S Conference Paper Series, No: MDT2013-0391, 2013. – 16 p.

References

1. ZOSIM (2010). *Novaya istoriya* [The New History]. Belgorod: Izdatel'stvo Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. [In Russian]
2. KURBATOV, G.L. (1962) K voprosu o "xulyashhix Boga" i vosstanii 387 g. v Antioxi [The Question of "Blasphemers of God" and the uprising of 387 in Antioch]. In: V.N. Pigulevskaya, ed. *Drevnij mir: sbornik v chest' akademika V.V. Struve*. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoj literatury. [In Russian]
3. KURBATOV, G.L. (1962) *Rannevizantijskij gorod (Antioxiya v IV v.)* [Early Byzantine City (Antioch in the 4th century)]. Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta. [In Russian]
4. IOANN ZLATOUST (1896) *Tvoreniya v russkom perevode* [Works in Russian Translation]. Vol. 2. Sain Petersburg: Sankt-Peterburgskaya duxovnaya akademiya. [In Russian]
5. LIBANIJ (2014) *Rechi* [Orations]. Sain Petersburg: Kvadrivium. [In Russian]
6. PATLAZHAN, YU.I. (1956) *Povstannia miskoi bidnoty Antiokhii v 387 r. n.e.* [The Uprising of the Urban Poor of Antioch in AD 387]. *Naukovi zapysky Stanislavskoho pedahohichnoho Instytutu. Istoryko-filolohichna seriya*. 1. Pp. 21–30. [In Ukrainian]
7. COZOMEN ERMIJ (1851) *Cerkovnaya istoriya* [Church History]. Sain Petersburg: Tipografiya Fishera. [In Russian]
8. FEODORIT (1993) *Cerkovnaya istoriya* [Church History]. Moscow: Rossijskaya politicheskaya enciklopediya. [In Russian]
9. BROWNING, R. (1952) The riot of A.D. 387 in Antioch: The role of the Theatrical Claque in the Later Empire. *The Journal of Roman Studies*. Vol. 42. Pp. 13–20.
10. FRENCH, D.R. (1998) Rhetoric and the Rebellion of A.D. 387 in Antioch. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. Bd. 47. Pp. 468–484.
11. STEPHENS, J. (2013) *A Pagan and Christian interpretation of the 387 Riot of Statues*. Athens: ATINER'S Conference Paper Series, No: MDT2013-0391.

Надійшла до редколегії 25.04.18

ність. Він кристалізувався впродовж століть і нині відображає глибоку духовну спадщину українського народу. Проте в новітній українській церковній історії існує безліч трагічних сторінок, що свідчать про намагання реформу-

вати Українську церкву лише через те, що вона була центром національного руху, консолідуючою силою вітчизняної інтелектуальної еліти, промоутером справедливості в радянську добу, носієм просвітництва тощо.

Аналізуючи різні аспекти церковного життя в Україні у XX ст., кожен сучасний історик не може залишити поза увагою історію однієї з найчисельніших вітчизняних конфесій – Українську греко-католицьку церкву. Її минуле драматичне, а життя духовенства, монашества і вірних навіть трагічне. Починаючи з 1946 р., коли УГКЦ в СРСР була офіційно заборонена, про неї не писали, тисячі священників опинилися в сибірських концентраційних таборах, на уранових рудах Казахстану, у каменоломнях, на лісопозаводах тощо. І це була реакція радянського керівництва на греко-католиків як носіїв української національної традиції. Таким чином, актуальність статті полягає у двох аспектах: по-перше, повернення із забуття маловідомих сторінок української церковної історії, які в радянську добу були піддані цензурі; по-друге, в умовах сьогодення, вивчення історії УГКЦ – це один зі способів збагнути її націотворчу місію, яку ніс у світ її провід та віряни. Відповідно, автор ставить за мету показати феномен соціальної доктрини греко-католицької церкви крізь призму популяризації її ієрархами, духовенством і монашеством української національної спадщини у першій половині XX ст.

В українській історіографії вже утвердилася оцінка щодо ролі Української греко-католицької церкви та її проводу в національних змаганнях українського народу, що припали на XX ст. Насамперед, слід відзначити фундаментальні дослідження з історії української церкви, які виходили як в еміграції до 1989 р., так і в Україні після розпаду СРСР. Серед відомих учених, що займалися вивченням історії УГКЦ, слід відзначити українських дослідників – Ф. Онуфрійчука [16], М. Кушніра [11], І. Нагаєвського [15], С. Томашівського [18] та ін. До плеяди сучасних дослідників Української греко-католицької церкви слід віднести У. Кошетар [9], С. Гуркіна [5, с. 265–282], О. Лисенко [13, с. 29–50], В. Марчук [14] та багатьох ін. Усі згадані вчені, залежно від сфери своїх наукових інтересів, висвітлювали націотворчу "доктрину" греко-католицької церкви на українських землях, глибокий патріотизм її провідників, різновекторну харитативну роботу греко-католицьких священників і монахів, які повсюдно представляли велич і багатство української культури, відстоювали право на життя людей, що зазнавали переслідувань різними політичними режимами.

Вивчення соціальної доктрини УГКЦ неможливе без розуміння того, що у XX ст. її творцями і редакторами були очільники самої церкви – згадуваний уже митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосип Сліпий. Період їхнього архіпастирського служіння виявився драматичним, трагічним і тотально негуманним з боку політичного устрою держав-окупантів українських земель. Однак їм вдалося вберегти національну самобутність своєї церкви, сформувати навколо неї ядро української галицької інтелігенції, виховати цілу генерацію молодих осіб, яка в міжвоєнний період та в умовах двох світових війн активно працювала над збереженням української національної спадщини. Оцінюючи заслуги А. Шептицького у підтримці широкого просвітницького руху серед молоді Галичини, І. Крип'якевич разом із М. Дольницьким відзначали, що вже в 1914 р. виявилися плоди праці греко-католицьких монахів і священників, а серед них і глави церкви. Завдяки митрополиту та його авторитету в Австро-Угорщині, "українці мали своїх послів у крайових соймах і в австрійському парламенті... Гасло української самостійної держави стало основним гаслом усіх політичних стремлень й усього полі-

тичного діяння українців в Австрії" [10, с. 112]. Таким чином, ще напередодні Першої світової війни одним з інструментів популяризації УГКЦ національної самобутності українського народу була сама ж його участь у політичному житті. Своєю присутністю на арені тогочасних подій галицьке українство разом із греко-католицьким духовенством презентувало себе і свої національні стремління.

В умовах складних суспільно-політичних трансформацій першої половини XX ст., Українська греко-католицька церква стала єдиною в Галичині консолідуючою інституцією. Більше того, у добу революційних подій 1917–1921 рр., вона відверто змагалася за виховання та навчання молодого покоління. Практично на кожному рівні її духовенство заявляло про самобутність українського народу, його право на самовизначення і державність. Так, після 1918 р., коли територія Східної Галичини стала центром боротьби за повернення до складу другої Речі Посполитої, греко-католицькі священники перед міжнародною спільнотою заявляли про неправомірність таких заходів і розкривали масштаби репресій польських військ у Галичині. Власне, це підтверджує думку сучасної дослідниці У. Кошетар, яка відзначає, що ще з початку XX ст. УГКЦ в Галичині хоч і задекларувала своє невтручання у політичні процеси, але "...тим не менше суттєво впливала на перебіг подій шляхом участі в громадському житті, ... культурних, просвітницьких організаціях... Зрештою, 1 січня 1931 р. було утворено Український католицький союз, що за посередництва безпосередню участь УГКЦ у суспільно-політичному житті Галичини" [9, с. 5–6].

Про інтеграцію Української греко-католицької церкви в суспільні процеси яскраво свідчать й окремі сторінки із життя її духовенства та єпископату. Так, в українській церковній історіографії відзначено імена єпископів Й. Коциловського, К. Шептицького, Г. Хомишина, священників – Й. Маринюка, В. Лиска, С. Онишкевича, Т. Войнаровського, А. Волошина, Й. Сліпого, К. Селецького та багатьох інших. Зокрема, при розбудові системи богословської освіти в Галичині, майбутній очільник УГКЦ о. Й. Сліпий здійснив чималу кількість поїздок до західноєвропейських навчальних закладів, у яких, як писав вітчизняний історик В. Ленчик, "студіював системи високих шкіл" [12, с. 125]. Спільно із митрополитом Андреем, ректором заснованої у 1929 р. Львівської духовної академії, втілювали у життя проект підготовки високоосвіченої, інтелектуально-підкованої генерації українців.

Співфундатором просвітницької діяльності в Галичині був також й о. К. Силецький. В українській еміграції про нього писали: "окрім душпастирської праці о. Силецький займався навчанням молодого покоління. У с. Цеблі та Жужеві (нині це Сокальський р-н Львівської обл. – *Авт.*), де він довго працював, позакладав читальні" [3, с. 140]. Із суспільним запитом щодо нагальної потреби виховання української молоді стикаємося й у пресі, що виходила у 1930–1940-х рр. Так, на шпальтах газети "Бережанські вісті" (Тернопільщина. – *Авт.*) від 1 березня 1942 р. зазначалося: "Проблема організації української молоді незвичайно багатогранна і складна з уваги на умовини, серед яких доводилося нашому народові, а зокрема нашому молодому поколінню жити в останніх часах. Продовж кількох останніх десятиріч українська молодь неоднократно шукала таких форм свого організованого життя, які найкраще відповідали її психіці, змаганням та національно-духовним постулатам нової доби, і які могли б поміщуватися в рамках даної політичної дійсності. А що ця дійсність ішла в різкий розріз із національним і культурним жит-

тям та його справедливими вимогами, тому й проблема конструктивної організації молоді завжди натрапляла на своєму шляху безліч перепон і труднощів" [1, с. 1]. УГКЦ через свої інституції намагалася відповісти на виклики часу і запити населення Галичини. Окрім розбудови системи освіти, це вдавалося робити і через видання цілої низки часописів та журналів, які несли просвітницький посыл. Серед них були й наукові видання, які публікували великими накладками з метою розповсюдження серед населення. Відомими друкованими органами були – "Нова Рада", "Правда", "Поступ", "Записки Чину Святого Василя Великого", Вісник наукового богословського товариства "Богословія" тощо. Так, носієм української національної ідеї був, зокрема, Часопис "Місіонер", перший номер якого з'явився ще у травні 1897 р. під патронуванням монахів Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ). М. Ваврик (церковний діяч, священник, доктор богослов'я) у 1958 р. відгукувався про видання так: "У часах найгостріших правописних суперечок був це просто революційний почин у релігійно-церковній ділянці, але при тому був це подих свіжого повітря, що заставляв народну душу щораз глибше перейматися життям без огляду на протицерковні затії радикальщини і маризм москвофільства" [2, с. 135]. У 1940-х рр. на шпальтах місцевих часописів, зокрема у "Зборівських вістях", періодично публікували і звернення митрополита А. Шептицького, у яких глава греко-католицької церкви закликав суспільство до "державного життя" [6, с. 2].

Ключовим фактором, який дозволяє вповні дати оцінку місцю Української греко-католицької церкви в історії України в новітню добу, є її соціальна місія. Вона закладена в соціальній доктрині самої церкви, яка за словами папи Івана Павла II "... не є ідеологією, а докладним формулюванням результатів глибоких роздумів, здійснених у світлі віри та церковної традиції, над складною дійсністю людського існування в суспільстві і в міжнародному контексті" [8, с. 13]. Складні геополітичні трансформації ХХ ст., що принесли на українські землі війни, тоталітарні режими, голодомори, репресії, поставили перед єпископатом УГКЦ безліч запитань, які потребували негайної відповіді. А вона, так чи інакше, була пов'язана зі збереженням людського життя та гідності, протистоянням тотальній аморальності, атеїзації та антигуманізму. Проте особливистістю усього цього процесу була не лише реакція на реалії, але й спроба протистояти їм. Одним із таких способів стала масштабна просвітницька робота над вихованням нової генерації українства, яке б зуміло очолити націотворчі процеси. Адже, як відзначав митрополит А. Шептицький, "...Людська природа, що чим більшими хто відзначається прикметами, тим він на більшій небезпеці наражений. Тому любов Батьківщини і жертва для Батьківщини знає такі тонкі, такі скриті небезпеки, що про них часом трудно й говорити" [21, с. 107]. Отже, переконана У. Кошетар, Українська греко-католицька церква у першій половині ХХ ст. виконувала широкий спектр загальносоціальних функцій, що так чи інакше несли політичне навантаження. Зокрема, вона виокремлює комунікативну, інтегративну, консервативно-зберігаючу, когнітивну та релігійно-політичного символічного забезпечення [9, с. 6–7].

У контексті зазначеного вище слід наголосити, що у словах греко-католицьких єпископів, незалежно від місцезнаходження їхньої єпископської кафедри, а також і глави УГКЦ крилося чітке розуміння масштабної гуманітарної кризи, занепаду суспільної толерантності, викривлення суспільних відносин, руйнування традиційної моделі розвитку націй та етносів. Їхня реакція була законною і виправданою з огляду на широкомасштабну різновекторну атаку країн-окупантів проти українст-

ва. У своєму зверненні до молоді в 1932 р. митрополит А. Шептицький уже наголошував на змінах, що відбулися у свідомості українців під впливом політичних віянь доби: "Мало у Вас того, що давніші покоління називали толеранцією. Ця течія загальносвітова, яка створила з одного боку фашизм і такий виразний у многих державах нахил до диктатури, а з другого боку – большевизм" [21, с. 105]. Іншими словами, митрополит Шептицький застерігає молоде покоління від ейфорії радикалізму й антигуманізму. Як прихильник і фундатор вітчизняних молодіжних організацій, розширення мережі національного виховання, закликаючи суспільство зростати в політичній свідомості, він постійно наголошував і на певних пересторогах "сліпого" патріотизму, вважав його хибною: "...У Ваших жертвах є ще одно, що псує і перед чим мушу Вас перестерегти. Ви за скоро, ще не приготовані, рветесь до праці для загалу, до політики. Ви думайте, що жертва тим успішніша з чим більшою булавою вона принесена, а через те з більшою нерозвагою. Однак через те скільки ж то жертв, принесених найбагроднішими поривами найкращих з-поміж Вас стає не тільки безуспішними, але просто шкідливими" [21, с. 106].

Розуміючи необхідність нагальної консолідації українського суспільства задля національного блага в умовах війни, А. Шептицький намагався вплинути й на подолання міжконфесійних суперечностей. У грудні 1941 р. він видав послання "До Всіх Високопреосвящених і Преосвящених Архієреїв в Україні й на українських землях", у якому зазначалося: "До осягнення наших національних ідеалів треба нам єдності, бо навіть при найбільшій єдності й найбільш посилені змагання із нашого боку, обставини можуть так скластися, що їх не осягнемо. Тому треба нам, скільки це тільки можливе усунути всякі роздори і все, що ділить, і всіми силами змагати до осягнення, по змозі, якнайбільшої єдності... Між роздорами, що ділять Українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми так поділені. А, безперечно, релігійна єдність була могутнім товчком в осягненні національної єдності. Тому, думаю, що кожний український патріот повинен зробити все, що може допомогти здійсненню такої релігійної єдності" [7, с. 2].

Український письменник Я. Грицьковян, який ґрунтовно аналізував як послання греко-католицьких єпископів, так і всю церковну літературу Галичини першої половини ХХ ст., констатував: "Українська католицька інтелігенція, духовенство після поразки у 1919 р. зрозуміли, що треба їм прискорити рух усвідомлюючої праці, органічно та глибоко переоріювати поле українського національного життя під засів уже чистої, безкомпромісної ідеї..." Основні пункти програми католицьких творів виникали з позиції до матеріалізму і комуністичних ідей... У зв'язку з тим українська католицька інтелігенція ставить перед собою численні завдання усвідомлюючого характеру: вести в різних кругах власного народу освітню й культурну діяльність, оголошувати друком і розповсюджувати релігійну літературу, формувати світогляд українських католиків" [4, с. 138]. У 1930-х рр. як й А. Шептицький, так і Й. Сліпий ініціювали видання різного роду наукової літератури, історичних розвідок з метою протистояння інформаційній війні, яку вів на території УРСР радянський уряд.

Внаслідок швидких і часто спорадичних трансформацій першої половини ХХ ст., провід УГКЦ займав практично незмінну позицію щодо соціального служіння свого духовенства і монашества. Зокрема, у процесі політичного самовизначення і побудови стратегії національного будівництва А. Шептицький апелював до виховання соціальної співвідповідальності і цій проблема-

тиці присвятив чимало своїх послань та звернень до підростаючого покоління українців. В опублікованому 15 березня 1934 р. листі під назвою "Хто винен", він апелює до ментальної і духовної консолідації суспільства, що дозволить, зокрема, лікувати рани історії, виправляти помилки минулого: "... Бо більшу прислугу віддає людині й народові той, хто його вчить поправляти свої помилки, ніж той, хто вчить його гордіти та тішитися славою чи величчю минулих поколінь" [21, с. 123]. У своїй праці "Пересторога перед небезпекою комунізму", написаній у 1936 р. і виданій у друкарні Унівської Святоуспенської Лаври, митрополит наголошував, що потурання комунізму – це своєрідна зрада "...церкви, свого народу, усіх покривджених і пригноблених у всьому світі" [19, с. 123]. Власне, він це говорив у контексті того, що більшовицький режим робив усе для того, аби переформатувати українське суспільство, знищити його національну самоідентифікацію, його історію. Тому, писав він, "Хто помагає комуністам у якійнебудь їх роботі, зраджує тим самим свій нарід. Ось правда, що її треба часто пригадувати особливим способом у тих часах, коли комуністи видумали так званий "народний" чи "людовий фронт", щоб успішніше дурити і в свої сіті втягти навіть людей, що щиро люблять батьківщину" [20, с. 4]. Іншими словами, митрополит намагався донести до суспільства той факт, що радянська політика, влаштувавши голодомор на "Великій Україні", а опісля і масові розстріли інтелігенції, робила все для того, аби розбити народ, засіяти серед нього страх і виховати в ньому сексотів. Улітку 1938 р. у спільному пастирському посланні єпископату Галицької церковної провінції А. Шептицького, Г. Хомишина, Й. Коциловського, М. Будки, Г. Лакоти, І. Бучка, І. Лятишевського "Духовенству й Вірним", наголошувалося: "...Той брак єдності сам собою спричинив уже великі терпіння, які в кожному поколінні спливали передовсім на бідних людей" [21, с. 499]. Заклик греко-католицьких владик до народу був застереженням і стосувався далеко не лише галичан. Зрештою і національне виховання, яке намагалося втілювати в життя греко-католицьке духовенство, не обмежувалося самою Галичиною. Із цього приводу вдало висловився дослідник релігійно-церковного життя в Україні І. Паславський: "Яке б упередження до унії та уніатів не панувало серед тих чи інших верств української суспільності, все-таки, якщо хочемо бути об'єктивними, мусимо ствердити, що уніатська, тобто греко-католицька церква традиційно була єдиною, яка найбільш адекватно й послідовно виражала українські національні інтереси. У XVIII–XIX ст. іншої такої церковної традиції на Україні попросту не було" [17, с. 12–13].

Таким чином, переосмислення минулого крізь призму реалій сьогодення дозволяє констатувати певні аксіоми в історичному розвитку української нації. Так, перша половина XX ст. стала добою випробувань для українського народу. Це був час, коли в горнілі кровопролитних війн і революцій, які в більшій мірі були насаджені українству, творилася й сама Українська Держава. І вона відбулася завдяки копткій і жертвовній праці сотень тисяч і мільйонів людей, які, головно, вистояли в умовах жакливого терору та заборон. Вагому роль у цьому відіграло й духовенство Української греко-католицької церкви, яке зуміло виховати нову генерацію українців, дати поштовх національному пробудженню в Галичині, було голосом народу на міжнародній арені. Національно-просвітницька робота греко-католицьких єпископів, яку в радянській історіографії називали буржуазною, була спрямована на консолідацію народу в умовах геополітичних трансформацій. Сама націотвор-

ча стратегія і самого очільника УГКЦ митрополита Андрея Шептицького виявилася неоднорідною: по-перше, спрямовувалася на популяризацію українства за кордоном; по-друге, на виховання у громадян патріотизму, самоповаги та стремління до єдності; по-третє, на захист національних інтересів українців в умовах окупації до і під час Другої світової війни.

Список використаних джерел:

1. Бережанські вісті. – 1942. – 1 берез.
2. Ваврик М. По Васильянських монастирях / М. Ваврик. – Торонто : Вид-во оо. Василіян, 1958. – 286 с.
3. Вергун П. Отець Кирило Селецький / П. Вергун // Богословія. – 1988. – Т. LI, кн. 1–4. – С. 131–196.
4. Грицькован Я. Українська католицька література / Я. Грицькован // Богословія. – 1990. – Т. 54, кн. 1–4. – С. 137–145.
5. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада / С. Гуркіна // Схід – Захід : іст.-культуролог. зб. – 2008. – Вип. 11–12. – С. 265–282.
6. Зборівські вісті. – 1941. – 31 лип.
7. Зборівські вісті. – 1942. – 22 лют.
8. Компендіум соціальної доктрини Церкви / заг. ред. Л. Коваленко. – К. : КАЙРОС, 2008. – 549 с.
9. Кошетар У.П. Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 pp): навч. посіб. / У.П. Кошетар. – К. : МАУП, 2005. – 128 с.
10. Крип'якевич І. Нова історія України / І. Крип'якевич, М. Дольницький. – Детройт : Батьківщина, 1954. – 184 с.
11. Кушнір М. Перспективи українського християнського націоналізму / М. Кушнір. – Філадельфія : Америка, 1973. – 51 с.
12. Ленчик В. Патріарх і Кардинал Йосип Сліпий, як професор і ректор Богословської академії у Львові / В. Ленчик // Богословія. – 1984. – Т. XLVIII, кн. 1–4. – С. 123–131.
13. Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в I пол. XX ст. / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 29–50.
14. Марчук В.В. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України / В.В. Марчук; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Чернівці, 2004. – 35 с.
15. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному Україні / І. Нагаєвський. – Філадельфія : Друкарня Америки, 1950. – 88 с.
16. Онуфрійчук Ф.Ф. Митрополит Андрей в служінні Богові, Українській православної Церкві і українському народові / Ф.Ф. Онуфрійчук. – Вінніпег : [б. в.], 1983. – 200 с.
17. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нарис з культурно-політичної історії української церкви / І. Паславський. – Львів : Стрім, 1994. – 144 с.
18. Томашівський С. Історія церкви на Україні / С. Томашівський. – Філадельфія: [б. в.], [б. р.] – 159 с.
19. Хоптюк Л. Життя та діяльність митрополита Андрея Шептицького (1865–1944) / Л. Хоптюк // Католицький щорічник. – К. : Вид. дім "KM Academia", 1998. – С. 9–130.
20. Шептицький А. Осторога перед загрозою комунізму / А. Шептицький. – Унів. Друк. Св. Усп. Лаври Студ. Уставу, 1936. – 12 с.
21. Шептицький А. Твори Опега (морально-пасторальні) / А. Шептицький. – Рим : Вид-во укр. кат. у-ту ім. Климента Папи, 1983. – 548 с.

References:

1. ANON (1942, March 1) Novi formy orhanizatsii ukrainskoi molodi [The New Forms of the Organization of Ukrainian Youth]. *Berezhanski visti*. P. 1. [In Ukrainian]
2. VAVRYK, M. (1958) Po Vasylianskykh monastyriakh [Through Basilians' Monasteries]. Toronto: Vydavnytstvo o. Vasylian. [In Ukrainian]
3. VERHUN, P. (1988) O. Kyrylo Seletskyi. *Bohoslovnia*. Vol. 52, part. 1–4. Pp. 131–196. [In Ukrainian]
4. HRYTSKOVYAN, YA. (1990) Ukrainska katolytska literature [Ukrainian Catholic Literature]. *Bohoslovnia*. Vol. 54, part. 1–4. Pp. 137–145. [In Ukrainian]
5. HURKINA, S. (2008) Dvi doli: hreko-katolytske dukhovenstvo i radianskavlada [The Two Fates: Greek Catholic Priesthood and Soviet Authority]. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolozhichnyi zbirnyk*. 11–12. Pp. 265–282. [In Ukrainian]
6. SHEPTYTSKY, A. (1941, July 31) Do ukrainskoho narodu! [To Ukrainian People!]. *Zborivski visti*. P. 2. [In Ukrainian]
7. SHEPTYTSKY, A. (1942, February 22) Poslannia Mytropolita Andreia Sheptytskoho [Pastoral of Metropolitan Andrei Sheptytsky]. *Zborivski visti*. P. 2. [In Ukrainian]
8. KOVALENKO, L. (ed.) (2008) Kompendium sotsialnoi doktryny Tserkvy [The Compendium of the Church Social Doctrine]. Kyiv: KAIROS. [In Ukrainian]
9. KOSHETAR, U.P. (2005) Ukrainska hreko-katolytska tserkva v suspilno-politychnomu zhytti Halychyny (1900–1939): Navchalnyi posibnyk

[The Ukrainian Greek Catholic Church in the Social and Political Life of Galicia (1900–1939): Coursebook]. Kyiv: MAUP, 2005. [In Ukrainian]

10. KRYPIAEVYCH, I.; DOLNYTSKYI, M. (1954) Nova istoriia Ukrainy [The Modern History of Ukraine]. Detroit: Batkivshchyna. [In Ukrainian]

11. KUSHNIR, M. (1973) Perspektyvy ukrainskoho khrystyianskoho natsionalizmu [The Perspectives of Ukrainian Christian Nationalism]. Philadelphia: Ameryka. [In Ukrainian]

12. LENTSYK, V. (1984) Patriarkh i Kardynal Yosyp Slipyi yak professor i rector Bohoslovskoi akademii u Lvovi [Patriarch and Cardinal Joseph Slipy: Professor and President of the Lviv Theological Academy]. Bohoslov'ia. Vol. 43, part. 1–4. Pp. 123–131. [In Ukrainian]

13. LYSENKO, O.YE. (2000) Relihiine pytannia u teorii ta praktitsi ukrainskoho natsionalizmu v I pol. XX st. [The Question of Religion in the Theory and Practice of Ukrainian Nationalism in the 1st half of 20th Century]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 1. Pp. 29–50. [In Ukrainian]

14. MARCHUK, V.V. (2004) Ukrainska hreko-katolytska tserkva v suspilnomu zhytti Ukrainy XX st. [The Ukrainian Greek Catholic Church in the Social Life of Ukraine of 20th Century]. Abstract of unpublished thesis (Ph. D. in History), Vasyl Stefanyk Precarpathian University. [In Ukrainian]

15. NAHAIEVSKYI, I. (1950) Katolytska tserkva v mynulomu i suchasnomu Ukrainy [The Catholic Church in the Past and Present of Ukraine]. Philadelphia: Drukarnia Ameryky. [In Ukrainian]

16. ONUFRIICHUK, F.F. (1983) Mytropolyt Andrei v sluzhinni Bohovi [Metropolitan Andrei in the Service of God]. Winnipeg: [s.n.] [In Ukrainian]

17. PASLAVSKYI, I. (1994) Mizh Skhodom i Zakhodom. Narys z kulturno-politychnoi istorii ukrainskoi tserkvy [Between the East and the West. Essays on the Cultural and Political History of the Ukrainian Church]. Lviv: Strim. [In Ukrainian]

18. TOMASHIVSKYI, S. (n.d.) Istorii tserkvy na Ukraini [Church History in Ukraine]. Philadelphia: [s.n.] [In Ukrainian]

19. KHOPTIUK, L. (1998) Zhyttia ta diialnist mytropolyta Andreia Sheptytskoho (1865–1944) [The Life and Activity of Metropolitan Andrei Sheptytsky (1865–1944)]. In: *Katolytskyi shchorichnyk*. Kyiv: Vydavnychiy dim "KM Academia". Pp. 9–130. [In Ukrainian]

20. SHEPTYTSKY, A. (1936) Ostoroha pered zahrozoiu komunizmu [The Caution against the Danger of Communism]. Univ: Drukarnia Sviato-Uspenskoj Lavry Studiiskoho Ustavu. [In Ukrainian]

21. SHEPTYTSKY, A. (1983) Tvory Opera (moralno-pastoralni) [Opera Works (Moral and Pastoral)]. Rome: vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universitetu im. Klymenta Papy. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 19.06.18

T. Pshenychnyi, Ph. D. in History, Assistant Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF THE UKRAINIAN GREEK CATHOLIC CHURCH IN THE NATIONAL EDUCATION OF SOCIETY IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

An integral part of society's life was and remains the church. Ukrainian church space was built on the heritage of generations and subsequently could become an integral element of the national revival of the Ukrainian people. In the twentieth century, it was clearly represented by the Ukrainian Greek Catholic Church, which was able to become the center of the national movement and the creator of the national intellectual elite, a promoter of justice in Soviet times. This article is devoted to the mission of the Ukrainian Greek Catholic Church in Ukrainian society, the activities of its clergy and bishops in preserving the national identity of the Ukrainian people.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, Ukrainian nation, Ukrainian people, national heritage, social doctrine of the church.

УДК: [061.235:371.83](4-11)"1939/1944"

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.14>

А. Тронь-Радомська, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ З ОРГАНІЗАЦІЇ ТАБОРІВ ДЛЯ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

Проаналізовано діяльність Українського центрального комітету в Генеральній губернії у сфері організації таборів для виховання молоді. Подано класифікацію різновидів таборів і їхню структуру, умови побуту та санітарні вимоги. Розглянуто всі основні освітні напрями роботи в юнацьких осередках. Підкреслено особливу увагу таборової програми до спорту і, зокрема, мандрівництва з походами в гори і вивченням картознавства. Постійно проводили змагання за "Відзнаку фізичної справності" та турніри з різних видів спорту. Засобами національно-суспільного виховання, основою якого було українознавство, були дискусії, лекції, ватри. Завдяки проведенню фахової підготовки кожен учасник отримував початкові відомості з якоїсь галузі практичного знання (сільськогосподарська освіта, будівництво, опіка над хворими, столярство, шоферство). Така робота викликала довіру та повагу з боку батьків і західноукраїнської молоді. Зазначається про використання таборовиками типової для армії атрибутики і форм організації: стрілової підготовки, піднімання прапора, звітування, дисципліни. Обґрунтовано думку, що це стало продовженням традиції пластових таборів. Проілюстровано мережу молодіжних таборів УЦК, що покривала всю українську етнографічну територію Генеральної губернії. Акцентовано увагу на відмінних рисах організації порівняно з польськими дитячими таборами цього періоду.

Ключові слова: Український центральний комітет, табір, Генеральна губернія, спорт, виховання.

Національно-суспільне та фізичне виховання молоді належало від початку існування Українського центрального комітету (УЦК) до його найважливіших завдань [8, с. 234], що викликало довіру та повагу з боку батьків та західноукраїнської молоді [6, с. 179]. Дошкілля, школа і позашкільні мали бути трьома частинами безперервного процесу виховання [8, с. 197]. Справами останнього займався Відділ опіки над молоддю і родиною (ВОН-МІР) під керівництвом спочатку колишнього пластового діяча Ярослава Рака, а із серпня 1940 р. – Володимира Татомира [8, с. 238], який підкреслював велике значення таборів і вважав їх найкращим засобом виховання молоді [13, с. 4]. Це підтверджувала тогочасна преса, зазначаючи, що "наша таборно-виховна акція – це могутній засіб усебічного виховання нового українського покоління в дисципліні, ідейному спрямуванні до нових форм організацій, це школа гарту" [20, с. 157].

В українській історіографії питання організації УЦК таборів для молоді побіжно торкався Василь Офіцинський при вивченні організаційної структури товариств, заснованих відділом Опіки над молоддю і родиною. За такої недостатньої розробленості теми ми не можемо претендувати на якісну реконструкцію виховної політики УЦК і його гуманітарної сфери загалом. Зазначена розвідка покликана максимально всебічно висвітлити історію цього вагомому явища.

За класифікацією В. Татомира, табори поділялися на постійні і мандрівні, а останні могли бути звичайними, водними, зимовими. Відповідно до віку учасників та їхньої освіти, або відповідно до якогось окремого завдання, табори були відпочинкові, піонерські й інструкторські [13, с. 17].

Відпочинкові табори давали молоді змогу перебувати серед гарних околиць, набиратись здоров'я і сил, а

також призначувалися до порядку і послуку. Уже влітку 1940 р. було організовано п'ять таких місячних таборів – 4 для новиків (7–14 років) (у Рогізному й Окшеві на Холмщині, у Києвці на Підляшші й Гелюші на Ярославщині) й один для юнацтва (14–18 років) в Турковичах на Грубешівщині (188 хлопців і 158 дівчат) [8, с. 238–239].

Піонерські табори мали на меті підготувати молодь до самостійного життя і заохотити її набувати знання з окремих практичних ділянок, тому табір учасники обласшовували власноруч і мали у програмі курс набуття певних практичних навичок [13, с. 18].

Інструкторські табори мали за мету підготувати учасників до ведення праці серед юнацтва, тому молодь там проходила спеціалізовану підготовку з відповідних галузей знань чи фізичної культури, щоб мати змогу виконувати свої обов'язки як наставники [13, с. 18]. І жодний інший відділ УЦК не присвятив стільки уваги навчанню працівників низових ланок, як відділ молоді.

Уже восени 1940 р. відбувся центральний інструкторський табір у Криниці (12.X–2.XI) [3, с. 72–73]. У ньому взяли участь 26 референтів опіки над молоддю та родиною з різних Українських допомогівих комітетів чи делегатур і вони згодом помітно підсилили працю на місцях. Тоді ж розпочато акцію коротких курсів-таборів для провідників куренів молоді. Восени та взимку 1940/1941 р. було проведено в різних місцевостях 36 таких курсів. У них узяло участь 1104 особи, серед них 627 чоловіків і 427 жінок, майже вся селянська молодь, що походила із 379 місцевостей [8, с. 241–242]. Окремо вивчалась методика праці у групах молоді [17, с. 29]. Розглядалися питання організації куренів молоді по селах і ведення праці у референтурах, у куренях молоді, проведення зібрань, свят, концертів, упорядкування спортивних майданчиків, домівок [4]. Велика нестача фахівців вимагала організації спортивних таборів для підготовки інструкторів [14]. Такі курси-табори закінчувались іспитами, що відбувались урочисто у присутності місцевого громадянства і були безоплатними [2, арк. 5 а].

Поєднання ж цих усіх таборів – це юнацький табір. Програма занять у такому таборі складалася на основі програм праці трьох таборів (відпочинкового, піонерського та інструкторського) [13, с. 18].

Схема організації всіх таборів була однаковою. Засновував їх Відділ опіки над молоддю та родиною УЦК у Кракові за згодою уряду Генеральної губернії (Відділ внутрішніх справ), виконуючи одне зі своїх завдань, яким у цьому випадку була опіка над вихованням молоді [2, арк. 2]. Справами, пов'язаними з організацією і веденням табору, займався референт опіки над молоддю та родиною цього УДК, Українського окружного комітету (УОК) чи делегатури, на території якого діяв табір. А голова УДК брав на себе обов'язок отримати всі дозволи від влади та відстоювати справи табору перед нею. Зокрема, в інспектора лісів брали дозвіл навіть на користування лісом (ватра, дрова) [13, с. 18–21]. Оголошення про організацію таборів подавали у пресі [7].

Місце для табору підшукували завчасно та перевіряли на відповідність санітарним умовам. Брали до уваги задовільний стан приміщення для табору, площу перед будинком, питну воду, місце на кухні, площу для стадіону неподалік від табору, розташування осередку подалі від осель і доріг. Запланований провід табору представляли Відділу опіки над молоддю і родиною УЦК та начальнику округу. Учасники табору до заяв додавали посвідку національної приналежності від свого УДК або дозвіл школи на перебування в таборі, дозвіл родичів і заяву послуку проводу табору [2, арк. 2–2 зв.].

Проект бюджету кожного табору готували заздалегідь і пересилали на затвердження до УЦК. Безкоштовне утримання передбачали для учасників із бідних родин [19]. Фонди табору складались із залученням не лише оплати учасників і допомоги УДК і УЦК, а й допомоги уряду Генеральної губернії (Відділ внутрішніх справ). Також використовували заощаджені фонди молоді, допомогу громадянства [3, с. 63] і доходи з імпрез [2, арк. 2 зв.].

За перебіг таборового життя відповідав командант, що співпрацював з УДК чи Делегатурою, на території якого діяв табір, і щоденно звітував Відділу опіки над молоддю, пересилаючи звіти кожні 10 днів через УДК до УЦК [13, с. 28]. Він знав усіх учасників табору, проводив "перегляди чистоти", порядку в кімнатах і на площі. Для допомоги командантові призначали булав табору у складі виховника, який одночасно виконував обов'язки писаря (провідника таборової канцелярії), провідника відділу табору (кошового, курінного, чотового – залежно від кількості учасників табору), який одночасно був референтом справ тіловиховання, і господаря табору, який вів усі господарські справи [2, арк. 2 зв., 3]. Роль опікуна табору брав на себе голова УДК чи хтось зі знаних громадян – прихильників молоді.

До команди табору завжди входив лікар, який стежив за здоров'ям і гігієною, а також влаштовував у таборі короткий курс невідкладної медичної допомоги, який охоплював питання про види поранень, очищення ран, зупинки кровотеч, переломи кісток, вивихи, тимчасові пов'язки, сонячний удар, гадючі укуси, порятунок потоплюючих, штучне дихання, транспортування хворих, мандрівну аптечку [13, с. 93]. У таборах для дівчат проводився ґрунтовніший санітарний курс. Цей предмет входив до програми іспитів, тому його вивчали детально і практично. Під наглядом лікаря санітар вів "карти здоров'я" учасників табору, а черговий – "книгу хворих" [13, с. 68].

При організаційному поділі учасників табору увагу звертали на вік й освітній рівень, але ніколи – на соціальний стан. Найменшою організаційною ланкою був рій, який нараховував від 6 до 12 осіб разом із командантом. У проводі роя стояв роевий або поучник, призначені командантом табору. Командант чи обозний затверджував назви роїв (звірів, квітів), давав порядкові числа роєм від 1 вгору, чотам і надавав патронів куреням. Курені повинні були добре знати життя і вчинки своїх патронів [2, арк. 3 зв.].

Життя табору укладалося відповідно до переліку доручень під назвою "таборовий правильник", що був, по суті, його статутом. Правильник відчитувався всім учасникам і пояснювався на окремих зборах одразу при відкритті табору, а також вивішувався на таборовій таблиці оголошень. Вносити зміни до правильника міг тільки Відділ опіки над молоддю УЦК або – за його дозволом – командант табору. Найбільшим покаранням за нехтування вимогами правильника було негайне виключення з табору або навіть заборона працювати у клітинах молоді [13, с. 40].

Як і скауту, таборовики використовували типову для армії атрибутику та форми організації: стройову підготовку, піднімання прапора, звітування, загонову організацію, дисципліну і беззаперечне підпорядкування молодшого старшому тощо. Кожен юнак кількаразово мав відбутися стійку. Її виставляв службовий гурток. Удень, у часі від 6 до 22-ї год виконував стійку один стійковий перед головним будинком табору із двогодинною зміною в повному однострої. Він не мав права самовільно залишити пост, проводити довільних розмов, сидіти, підпиратися тощо. Кожного, хто бажав відвідати табір, стійковий затримував і передавав черговому. Уночі

стійкових було по двоє перед головним будинком табору зі щодогодинною зміною [2, арк. 4–4 зв.].

Змагання за "прапорець чистоти" серед окремих гуртків відбувалися задля утримання чистоти тіла, одягу і помешкання [6, с. 66; 22], що відповідало загальноєвропейським тенденціям таборової організації з кінця другого десятиліття XX ст. щодо використання різних форм змагань, винагородження для мотивації "відпочиваючих" [5, с. 272].

Засобами національно-суспільного виховання, основою якого було українознавство, були гутірки (бесіди, дискусії), лекції, ватри й окремі вишколи [13, с. 70]. Лекторами в інструкторських таборах часто були відомі українські діячі: К. Паньківський, професори В. Сімович і М. Терлецький, організатори молоді О. Тисовський і проф. В. Левицький [9, с. 155] та ін.

Особливу увагу в таборах приділяли спорту. До обов'язків поучника входило пояснення значення всіх вправ. Чільне місце серед усіх різновидів фізичної культури завжди посідало мандрівництво. Для молоді 14–15 років мандрівки планували по 48 год для дівчат і 74 год для хлопців, а для учасників 16–18 років: 76 год для дівчат і 170 год для хлопців. Місячник "Дорога" підкреслює, що це "творить велику цифру порівняно з іншими теоретичними знаннями, даючи доказ, що провід уміло оцінив потребу загартованості в мандрівництві нашої молоді" [16]. Молодь привчалася до самостійного здійснення мандрівок, навчалася практичному користуванню картознавством, пізнанню місцевості та таборуванню. У програму входило не лише розуміння умовних позначень і змісту мап, але і їхнє укладання, вивчення азбуки Морзе і знакування димом, свистом, рукою, різновидів і характеристик ґрунтів. Усі учасники розкладали та складали намети, розводили вогонь, орудували пилою і сокирою, в'язали вузли. Практикувалися сходження на вершини гір, як, наприклад, під час III інструкторського табору імені І. Богун на Яворині (1116 м). Тоді вирушило 50 таборовиків двома групами – пішки і на лижах [17, с. 29]. Часом, пліч-о-пліч із молоддю, у таких мандрівках брав участь і провідник УЦК Володимир Кубійович. Дорогою він пояснював будову гір і подавав їхню характеристику [15].

Серед інших видів спорту учасники табору найбільше займалися волейболом і баскетболом, вивчали стилі плавання. Двічі на тиждень – легкоатлетична програма. Молодь зацікавлювали лучництвом і намагалися двічі чи тричі впродовж тривання табору влаштувати змагання у стрільбах у ціль на відстань. Змагання відбувалися з усіх видів спорту, що опановувалися, урахувуючи і шахові турніри, як, наприклад, під час II інструкторського табору у Криниці [4].

При підготовці табору велику увагу приділяли облаштуванню спортивного майданчика. Його мінімальні розміри були 50–70 x 50 м. Вапном позначалися місця для стрибків (у висоту і довжину), метання та спортивних ігор. Біля майданчика, але там, де не ходять люди (краще під кручею), влаштовували стрільницю для лучників – так, щоб вони не ставали проти сонця [13, с. 147].

За настановами Відділу опіки над молоддю і родиною, не повинно було бути жодного юнацького табору, у якому не проводилися б змагання за "Відзнаку фізичної справності" – нагороду за виконання певних мінімальних фізичних нормативів, адже, окрім суто спортивної користі її здобувачам, проби повинні були звертати увагу широких мас громадянства на фізичну культуру. З

огляду на це намічена програма спортивного виховання в таборі була, по суті, підготовкою до проб за "В.Ф.С." [4]. Право участі в цих пробах мали хлопці від 16 років і дівчата від 18. Важливо, що за недостатні успіхи в навчанні шкільна молодь могла втратити право володіння "В.Ф.С." [13, с. 131–138].

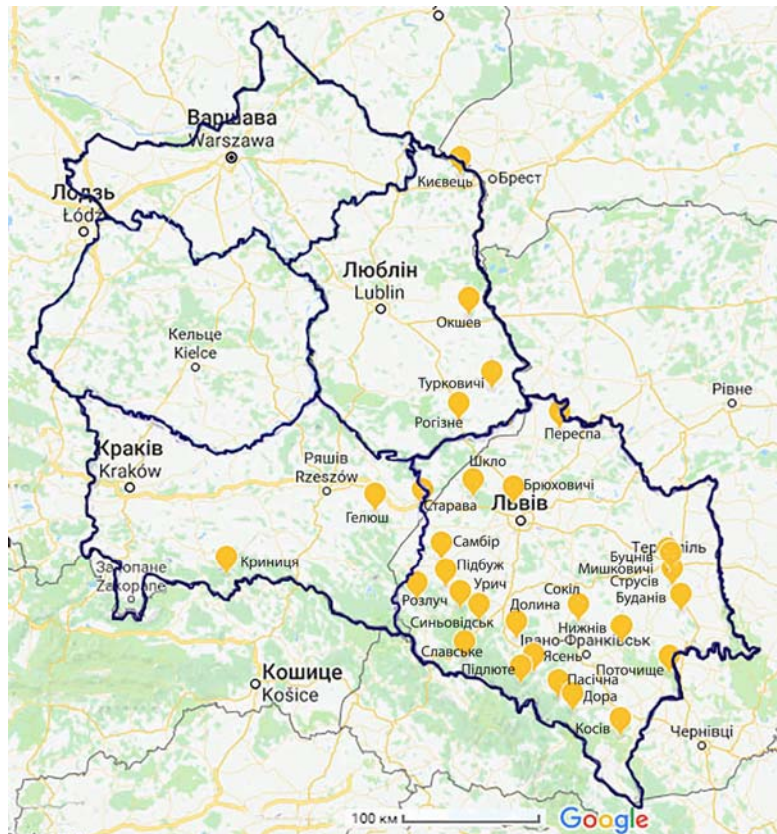
Аналіз виховної роботи юнацьких таборів УЦК дозволяє стверджувати, що вони продовжували традицію пластових таборів. Як працює Відділу опіки над молоддю і родиною, так і підготовкою інструкторів займалися колишні пластові діячі [10, с. 109]. У місячнику "Дорога" при описі першого зимового табору у Пасічній коло Надвірної, серед основних його завдань зазначається відновлення і безперервності пластового життя [18, с. 29]. Львівський осередок ВОНМіР займався відбудовою табірної осередку на Соколі коло Підлютого, відновив традицію пластових водних таборів на Дністрі [20, с. 157]. Самі пластові видання стверджують, що під час нацистської окупації пластова виховна праця продовжувалась у "Куренях Молоді" і Виховних спільнотах української молоді (ВСУМ) [12], які організовували табори як структурна ланка ВОНМіР при УЦК. До того ж, Сергій Юзик називає місячник "Дорога" органом нелегального пласту [21].

Програма занять у таборі передбачала і фахове освітлення молоді, щоб кожен учасник отримав хоча б початкові відомості з якоїсь ділянки практичного знання. Найпоширенішими були сільськогосподарська освіта, будівництво, опіка над хворими, куховарство, столярство, слюсарство, шоферство, фотографування [13, с. 139–141].

Українському центральному комітету вдалося створити цілу мережу молодіжних таборів. Більшість осередків перебували на території дистрикту Галичина, з огляду на переважання там українського населення. Проте, створені першими, табори на Лемківщині, Посянні, Холмщині і Підляшші продовжували працювати впродовж усього часу окупації. А Криниця залишалась головним осередком таборового руху, де відбувалися центральні інструкторські табори та конференції. Таким чином, діяльність УЦК з організації таборів для виховання молоді поширювалася на всю українську етнографічну територію Генеральної губернії (карта 1).

Варто зауважити, що в Генеральній губернії мали місце і польські літні дитячі табори, організовані аналогічною польською допомоговою організацією Rada Główna Opiekuńcza (Головна опікунська рада). Однак вони були дитячими, а не молодіжними, і суто відпочинковими. До того ж, розміщувалися діти не у спеціально підготовленому таборі, а по садибах і селянських будинках. Власник маєтку в садибі Закшеньських у Щеборівцях Владислав згадував, як організовував дітям, у теперішньому значенні цього слова, дитячий табір – із купанням у ставку, гімнастикою, екскурсіями, спортом тощо [22].

Отже, можна констатувати, що таборування було одним із провідних напрямів виховної політики УЦК. Це стало продовженням традиції пластових таборів із вдалим поєднанням національно-суспільного, спортивного та фахового освітлення молоді. Навіть за важких умов окупації УЦК спромігся створити цілу мережу молодіжних таборів, що покривала всю українську етнографічну територію Генеральної губернії. Вона мала складну організаційну структуру й утримувала високі стандарти юнацьких виховних осередків.

Карта 1. Мережа молодіжних таборів Українського центрального комітету

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3959, оп. 2, спр. 78, 29 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 3959, оп. 2, спр. 207, 6 арк.
3. Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie (IPN Kr), 075/11, t. 7 (17/OB), 335 str.
4. Антонович А. Школа волі й труду / А. Антонович // Дорога. – 1942. – Ч. 1, січ. – С. 16.
5. Горбинко В.М. Світова історія масових "дитячих таборів" / В.М. Горбинко // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 12. – С. 268–277.
6. Зелений З. Українське юнацтво в вирі Другої світової війни / З. Зелений. – Торонто, 1965. – 280 с.
7. Комунікат // Дорога. – 1942. – Ч. 1, січ. – С. 16.
8. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941 / В. Кубійович. – Чикаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
9. Марта Рідна. Ватра // Дорога. – 1942. – Ч. 11, листоп. – С. 155–156.
10. Офіцинський В.А. Дистрикт Галичина (1941–1944). Історико-політичний нарис / В.А. Офіцинський. – Ужгород : Гражда, 2001. – 142 с.
11. Про вживання прапора чистоти в інструкторських таборах молоді // Дорога. – 1942. – Ч. 4, квіт. – С. 46.
12. Скорочена історія Українського пласту [Електронний ресурс] // Пластовий шлях. – 1988. – Ч. 2–3 (85–86). – С. 50–58. – Режим доступу: <http://old.plast.org.ua/history/zahalni/bazhanskyjskoristoruja>.
13. Татомир В. В юнацьких таборах: збірка вказівок, порад і матеріалів на юнацькі табори української молоді / В. Татомир. – Краків : Укр. вид-во, 1942. – 175 с.
14. Тріль М. Спортовий рік / М. Тріль // Дорога. – 1942. – Ч. 6, черв. – С. 76.
15. Фрайт В. Із таборного щоденника / В. Фрайт // Дорога. – 1942. – Ч. 6, червень. – С. 77.
16. Цьогорічні табори молоді // Дорога. – 1942. – Ч. 10, жовт. – С. 142.
17. Шарко М. З мандрівок репортера / М. Шарко // Дорога. – 1942. – Ч. 3, берез. – С. 28–30.
18. Шарко М. Перший зимовий табір у Пасічній к. Надвірної / М. Шарко // Дорога. – 1942. – Ч. 3, берез. – С. 29–30.
19. Шерш. До літніх таборів // Дорога. – 1942. – Ч. 7, лип. – С. 93.
20. Шерш. Підсумки таборової акції // Дорога. – 1942. – Ч. 11, листопад. – С. 157–158.
21. Юзик С. Пластове видавництво. Короткий огляд [Електронний ресурс] / С. Юзик // Український пласт. Офіційна сторінка Конференції Українських пластових організацій. – Режим доступу : <http://plast.org/publishing>.
22. Chorazki M. Pod okupacją. Rada hrabiego Ronikiera [Online] / M. Chorazki // Dziennik Polski. – 2017. – 18 września. – Available

from: <http://www.dziennikpolski24.pl/aktualnosci/a/pod-okupacja-rada-hrabiego-ronikiera,12490563>.

References

1. Tsentrálny derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Higher Authorities and Government of Ukraine], fond 3959, opys 2, sprava 78, 29 arkushiv.
2. TsDAVO Ukrainy, fond 3959, opys 2, sprava 207, 6 arkushiv.
3. Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Krakowie (IPN Kr), 075/11, t. 7 (17/OB), 335 str.
4. ANTONOVYCH, A. (1942) Shkola voli i trudu [School of Will and Labour]. *Doroha*. 1. P. 16. [In Ukrainian]
5. HORBYNKO, V.M. (2013) Svitova istoriia masovyykh "dytiachykh taboriv" [World History of Mass Children's Camps]. *Mizhnarodnyi naukovy forum: sotsiologhiia, psykholohiia, pedahohika, menedzhment: zbirnyk naukovykh prats*. 12. Pp. 268–277. [In Ukrainian]
6. ZELENYY, Z. (1965) *Ukrainske yunatstvo v vyri Druhoi svitovoi viiny* [Ukrainian Youth during the 2nd World War]. Toronto: [s.n.]. [In Ukrainian]
7. ANON (1942, January) Komunikat. *Doroha*. 1. p. 16. [In Ukrainian]
8. KUBIIOVYCH, V. (1975) *Ukrainci v Heneralniy Hubernii 1939–1941* [Ukrainians in the General Government 1939–1941]. Chicago: Vydavnytstvo Mykoly Denysiuka. [In Ukrainian]
9. MARTA RIDNA (1942, November) Vatra. *Doroha*. 11. Pp. 155–156. [In Ukrainian]
10. OFITSYNSKYI, V. A. (2001) *Dystrykt Halychyna (1941–1944). Istoryko-politychnyi narys* [District of Galicia. Historical and Political Essay]. Uzhhorod: Grazhda. [In Ukrainian]
11. ANON (1942, April) Pro vzhvyvannya praportsia chystoty v instruktorskykh taborakh molodi [On the Usage of the Flag of Purity in the Instructor Camps for the Youth]. *Doroha*. 4. P. 46. [In Ukrainian]
12. ANON (1988) *Skorochena istoriia Ukrainskoho Plastu* [A Short History of Ukrainian Plast] [Online]. *Plastovyi shliakh*. 2-3 (85-86). P. 50-58. Available from: <http://old.plast.org.ua/history/zahalni/bazhanskyjskoristoruja> [In Ukrainian]
13. TATOMYR, V. (1942) *V yunatskykh taborakh: zbirka vkazivok, porad i materialiv na yunatski tabory ukrainskoyi molodi* [In the Youth Camp: Compilation of Instructions, Advices and Materials for the Camps of Ukrainian Youth]. Krakiv: Ukrainske vydavnytstvo. [In Ukrainian]
14. TRIL, M. (1942, June) Sportoviy rik [The Sports Year]. *Doroha*. 6. P. 76. [In Ukrainian]
15. FRAIT, V. (1942, June) Iz tabornoho shchodennyka [From the Camp Diary]. *Doroha*. 6. P. 77. [In Ukrainian]
16. ANON (1942, October) Tsihorichni tabory molodi [Youth Camps of this Year]. *Doroha*. 10. P. 142. [In Ukrainian]

17. SHARKO, M. (1942, March) Z mandrivok reportera [From the Reporter's Journey]. *Doroha*. 3. Pp. 28–30. [In Ukrainian]
18. SHARKO, M. (1942, March) Pershyi zymovyi tabir u Pasichnii k. Nadvirnoyi [The First Winter Camp in Pasichna near Nadvirna]. *Doroha*. 3. Pp. 29–30. [In Ukrainian]
19. SHERSH (1942, July) Do litnikh taboriv [To the Summer Camps]. *Doroha*. 7. P. 93. [In Ukrainian]
20. SHERSH (1942, November) Pidsumky taborovoi aksii [The Results of the Camp Actions]. *Doroha*. 11. Pp. 157–158. [In Ukrainian]

21. YUZYK, S. (n.d.) Plastove vydavnytstvo. Korotkyi ohliad [Plast Publishing. Short Review] [Online]. *Ukrainian Plast. Conference of Ukrainian Plast Organizations*. Available from: <http://plast.org/publishing> [In Ukrainian]
22. CHORAZKI, M. (2017, September) Pod okupacja. Rada hrabiego Ronikiera [Online]. *Dziennik Polski*. 18. Available from: <http://www.dziennikpolski24.pl/aktualnosci/a/pod-okupacja-rada-hrabiego-ronikiera,12490563> [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 15.06.18

A. Tron-Radomska, Ph. D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ACTIVITY OF THE UKRAINIAN CENTRAL COMMITTEE FOR THE ORGANIZATION OF CAMPS FOR THE FOSTERING OF YOUTH

The activity of the Ukrainian Central Committee in the General Government in the field of organization of camps for the fostering of youth is analyzed. The classification of varieties of camps and their structure, living conditions and sanitary requirements are presented. All the main educational directions of work in youth centers are considered. It is underlined that special attention of the camp program was paid to the sport and, in particular, traveling with hiking in the mountains and mapping. Competitions for the "Award for Physical Skillfulness" and sport tournaments regularly were held. The means of national-social education, based on Ukrainian studies, were discussions, lectures, firesides. Thanks to professional training, each participant got initial information from some areas of practical knowledge (agricultural education, building, care of patients, carpentry, chauffeur). Such work inspired confidence and respect from parents and western Ukrainian youth. It is mentioned about the use of typical army attributes and forms of organization for camps: marching, lifting the flag, reporting and discipline. Opinion that it was a continuation of the plast camps traditions is substantiated. The chain of youth camps of the Ukrainian Central Committee, which covered all Ukrainian ethnographic territory of the General Government, is illustrated. The focus is on the organization's distinctive features compared to the Polish children's camps of this period.

Key words: Ukrainian Central Committee, camp, General Government, sport, fostering.

УДК: 930.22

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.15>

О. Трохименко, канд. іст. наук, молодш. наук. співроб.
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Київ, Україна

ЗБЕРІГАННЯ ПОДАРУНКІВ, ПОДАРОВАНІХ ОСОБАМ, УПОВНОВАЖЕНИМ НА ВИКОНАННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ (НІМЕЦЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА)

Присвячено міждержавним подарункам як особливому елементу налагодження міждержавних відносин. Визначено, що такі подарунки насамперед повинні мати символічне значення, передавати або ілюструвати культурні традиції країни походження, а не бути коштовними. Окрему увагу приділено практиці збирання, зберігання й експонування подарунків, отриманих найвищими посадовими особами в Німеччині та Україні. Відзначено, що німецька посадова особа у більшості випадків не може бути власником отриманого нею подарунку. Такий стан речей встановлений з огляду на корупційні ризики. Охарактеризовано як позитивну німецьку практику влаштовувати аукціони для розпродажу подарунків посадових осіб з метою поповнення державної казни.

Ключові слова: державні подарунки, зберігання державних подарунків, канцлер, Німеччина, Фонд президентів України, ФПУ.

Державні подарунки мають велику історичну традицію в культурі Заходу та міжурядового церемоніалу. Ще із часів античності дипломатичні подарунки були надзвичайно важливими як вираження особливої дарувальної культури. Вони є символами культурного обміну між народами та націями. Зазвичай подарунки асоціюються із культурою, звичаями та найвищими пам'ятками країни. Окрім цього, вони ілюструють рівень поваги не так до одержувача, як до держави, яку він представляє [10]. Державні подарунки не завжди є коштовними чи дорогими – насамперед, вони мають нести високий культурний символізм. Подарунки розкривають нам світоглядні уявлення та цінності країни, представник якої здійснює дарування [8]. З огляду на це, за допомогою дослідження презентованих високопосадовими особами державних подарунків можна простежити розвиток відносин між державами й оцінити можливість еволюції цих відносин у майбутньому. Вважаємо за актуальне порівняти українську практику зберігання державних подарунків із закордонною. Для здійснення такого порівняння автором було обрано Німеччину.

Мета статті полягає у порівнянні німецької та української практики збереження державних подарунків.

Завдання статті полягає у встановленні способів збереження державних подарунків у Німеччині та порівняння з українською практикою.

В Україні подарунки, вручені діючому Президенту нашої держави, надсилаються на збереження до Фонду президентів України (ФПУ) при Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського (НБУВ). Фонд засновано 1996 р. Леонідом Даниловичем Кучмою – Президентом України 1994–2005 рр. [3, с. 49]. До колекції ФПУ належать предмети, подаровані всім президентам України періоду незалежності. Серед експонатів низка картин, виконаних у різноманітних стилях, велика кількість художніх ваз та інших фарфорових і керамічних виробів. Дуже цікавими експонатами є символи президентської влади, сувенірна зброя, статуетки, скульптурні композиції та низка інших сувенірних виробів із найрізноманітніших країн світу. Окрім цього, Фонд містить широке зібрання документів і матеріалів на різноманітних видах носіїв інформації. Окремо варто виділити значну кількість книг із дарчими надписами та літературу, присвячену інституту президентства, творчості та життєвому шляху президентів нашої держави, що є доступною в читальному залі ФПУ.

Окрім власне збереження, Фонд президентів України виконує такі функції:

- комунікаційна,
- історико-меморіальна,
- наукова,
- інформаційно-бібліографічна,

- освітня та виховна,
- культурно-просвітницька [3, с. 55].

Світова практика збереження державних подарунків показує, що інтерес населення до інформації, яку несуть ці подарунки, є досить значним. Можна стверджувати, що саме із цієї причини значно зросла кількість відвідувачів Фонду президентів України, які приходять сюди ніби до своєрідного музею.

Для розуміння значення міждержавних подарунків можна навести думку соціолога Ф. Адлоффа – професора університету Ерлангена-Нюрнберга, який зазначає, що, хоча дарування і не є притаманним людській натурі, але навіть діти дуже швидко усвідомлюють, що добровільне надання й обмін сприяють поліпшенню відносин і запобігають агресії [13]. Цим же цілям служать і подарунки, якими обмінюються високопосадовці.

Нині лідери демократичних країн дедалі рідше обирають у ролі державного подарунку коштовну річ. Адже державний подарунок посадова особа робить за рахунок коштів платників податків [7]. Зазвичай державний подарунок ретельно підбирається протоколістами. Ураховується все до найменших деталей, адже подібні подарунки здатні як поліпшити, так і погіршити відносини між державами [7]. Наприклад, навіть кольорова гамма може бути неправильно розтлумачена одержувачем, адже символіка кольорів у традиціях різних країн може суттєво відрізнятись. Зокрема, досить відомим є факт, що, на відміну від країн, які належать до європейської культури, у країнах східної культури білий колір вважають кольором трауру [1, с. 5].

Окрім цього, як зазначає Г.А. Науменко, подарунки повинні мати традиційний для країни характер, адже державний подарунок, виготовлений в іншій державі, буде мати не природний вигляд [2, с. 130]. Інакше кажучи, згідно із протоколом надзвичайно важливо, щоб державний подарунок був виготовлений у країні, яка цей подарунок дарує.

Цікаво, що нинішній канцлер Німеччини Ангела Меркель у виборі подарунків посадовим особам надає перевагу майсенській порцеляні (Meißner Porzellan), яка є всесвітньовідомим німецьким брендом. Однак іноді подарунки мають більш особистий характер. Зокрема, французький президент Ніколя Саркозі з нагоди народження дочки отримав у подарунок від канцлера плюшевого ведмедика [9].

Згідно з німецькими законами, канцлер, президент, міністри й інші члени уряду не мають права залишати для себе отримані ними державні подарунки. Окрім цього, лише уряд має вирішувати долю таких подарунків. Як пояснює німецький журналіст Габор Пааль: "Що роблять отримувачі зі своїми подарунками? Зазвичай нічого, адже врешті-решт вони належать не їм, а німецькому народу. Це означає, що коли федеральний канцлер отримує в подарунок російський фотоальбом від Путіна чи Медведєва, чайний сервіз із Китаю чи вазу з Індії – то це подарунки для посадової особи, а не особисто для Ангели Меркель – і так прийнято в більшості демократій. Хіба що, речі є однозначно дуже особистими і їхня вартість справді перебуває в межах розумного. Тобто, наприклад, плюшевий ведмедик як подарунок до народження дитини, як у випадку із Саркозі, був би в Німеччині точно чимось, що отримувач міг би лишити собі. Проте, чесно кажучи, я вважаю, що більшість мала би бути рада, що їм не потрібно нести додому все, що вони отримують під час часу перебування на службі" [9].

Стосовно ж питання про те, що стається із подарунками, які дарують посадовим особам у Німеччині та канцлеру зокрема, журналіст Габор Пааль стверджує: "Подарунки або лишаються, якщо вони придатні для цього, у

службових приміщеннях канцлера, або розміщуються ще де-небудь у резиденції канцлера; також є спеціально для цього передбачені вітрини. А ще існує так звана камера речових доказів, її також можна було б назвати коморою – куди потрапляє все, що не можна застосувати. Просто річ у тому, що залишати речі собі канцлер права не має. Викинути було б за певних обставин дипломатичним афронтом. Отже, що ж із ними робити? Після закінчення терміну перебування на посаді подарунки іноді віддають на суспільно корисні справи" [9].

Зокрема, дуже цікавою і корисною є німецька практика періодично розпродавати подарунки на інтернет-аукціонах і таким чином поповнювати державну казну. При цьому самі члени уряду, як канцлер, так і президент, мають право брати участь в аукціоні. На аукціон передають подарунки вартістю понад 25 євро [4]. На подібних аукціонах можна зустріти найрізноманітніші лоти. Зокрема, 50 мл парфумів класу люкс арабського бренду Amouage (Luxus-Parfums Amouage), низку різноманітних годинників, картин, прикрас, виробів із порцеляни та кинджалів. За допомогою таких аукціонів, що проводяться щокварталу, німецька влада поповнює свою казну на мільярди євро. Окрім подарунків, до аукціону долучають і списані робочі автомобілі членів уряду [4].

Водночас, заради підтримки зацікавленості населення, у Німеччині державні подарунки можуть передати і до музеїв для тематичних виставок [8]. Подібні виставки державних подарунків періодично проходять у різних музеях Німеччини (Völklinger Hütte, Kesselhaus, Museum Auberlehaus, Haus der Geschichte Bonn, Deutsches Historisches Museum Berlin) [11].

Зокрема, із 16 травня 2009 по 5 вересня 2010 р. відбувалася виставка, приурочена до 60-річчя ФРН, на якій були представлені всі подарунки, колись подаровані членам уряду [10]. Вона проходила в м. Фольклінген (Völklingen), у Фольклінгенському металургійному комбінаті (Völklinger Hütte) – європейському центрі мистецтва й індустріальної культури, який належить до світової культурної спадщини. Виставка охоплювала подарунки, презентовані королями, президентами, прем'єр-міністрами із 75 країн світу [10] та нараховувала 185 експонатів [8]. Вона проілюструвала, що, починаючи із другої половини ХХ ст., над вартістю державних подарунків стає переважати культурний символізм, який вони несуть. З'являються простіші подарунки, які водночас втілюють більшу символічну цінність.

Наприкінці 2012 р. – на початку 2013 р. у м. Троссінген, земля Баден-Вюртемберг (Trossingen, Baden-Württemberg), пройшла виставка під назвою "Державні подарунки Федеральній Республіці Німеччина 1949–2012 роки" [12]. На цій виставці кожен експонат містив інформацію про його походження та символізм, однак критерії відбору експонатів лишилися таємницею.

У коментарях із приводу відкриття виставки, колишній федеральний президент Німеччини (1974–1979) Вальтер Шеель зазначив: "Кожен подарунок має свою власну історію. І за нею стоять люди, які думали про те, як нам, німцям, можуть бути передані власна (країна), що дарує подарунок – О. Т.) традиція та особливості. Я завжди відчував особливу потребу поважати і гідно оцінювати це (прагнення – О.Т.)" [12].

Окрім періодичних виставок, побачити подарунки німецьким посадовим особам, що мають право їх отримувати, можна на день відкритих дверей у Відомстві федерального канцлера (Bundeskanzleramt, Kanzleramtsgebäude) в Берліні [6]. Подарунки розміщені в підвалі-коморі будівлі, де для них виділені спеціальні вітрини. На відміну від ФПУ, у якому зберігаються лише подарунки президентам нашої держави, німці не розді-

ляють подарунки, адресовані президенту чи канцлеру. У відомстві федерального канцлера представлені всі наразі наявні (не розпродані, та ті, що не перебувають в експозиції музеїв) подарунки, які отримували німецькі посадові особи. Як і в Україні, державні подарунки зазвичай прикрашені дарчим написом [5].

Подібно до німецької практики відкритих дверей, у стінах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Фонд президентів України регулярно представляє тематичні виставки подарунків для президентів нашої держави. Виставки ФПУ постійно оновлюються, регулярно проводяться екскурсії для всіх бажаючих відвідувачів бібліотеки.

Отже, державні подарунки є справжнім історичним джерелом відносин між державами. Зважаючи на це, зберігання таких подарунків є важливим процесом. Державні подарунки несуть значну культурно-просвітницьку функцію, тому періодично відкритий доступ до них для населення у формі тематичних виставок є необхідним і вагомим фактором розвитку нашого громадянського суспільства, плекання цікавості населення до інституту президентства в Україні та збереження історичної спадщини. Регулярність екскурсій до ФПУ та значна увага преси свідчить про сталу зацікавленість нашої держави зазначеною тематикою. Водночас практику Німеччини у формі періодичного розпродажу частини подарунків на аукціоні та стабільне поповнення за рахунок виручених коштів державної казни ми вважаємо дуже привабливим і продуктивним рішенням.

Список використаних джерел та літератури:

1. Веклич Ю.І. Значення кольорів у культурах народів світу у контексті формування соціокультурної компетенції майбутніх вчителів початкової школи [Електронний ресурс] / Ю.І. Веклич // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(3). – С. 56–62. – Режим доступу : http://elibrary.kubg.edu.ua/3170/1/Veklych_Y_PSP0_13_FLMD_PL.pdf.
2. Науменко Г.А. Его величество протокол / Г.А. Науменко. – Киев : ООО «Изд. дом "Справи сімейні"», 2007. – 200 с.
3. Польовик С.М. Формування та розвиток бібліотечно-архівної колекції "Фонд Президентів України" як спеціалізованого документного фонду : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.02. – "Документознавство, архівознавство" / С.М. Польовик. – К. : 2013. – 204 с.
4. Alles muss raus: Angela Merkels Geschenke unterm Hammer. – 28.07.2014. – URL : <http://www.news.de/politik/855551391/versteigerung-beim-sommerschlußverkauf-der-bundesregierung-vebeg-verkauf-gastgeschenke-von-angela-merkel/1>.
5. Amandi K. Geschenke mit Gravur für die Bundeskanzler. – 10.09.2012. – URL : <https://diamandi.de/gravur-blog/gravur/geschenke-mit-gravur-fuer-die-bundeskanzler>.
6. Die Bundesregierung. – URL : <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/kanzleramtsgebaeude-552782>.
7. Die Tradition der Staatsgeschenke // Werbeartikel Nachrichten. – 12.06.2014. – URL : <https://www.werbeartikel-verlag.de/2014/06/12/die-tradition-der-staatsgeschenke>.
8. Georgi O. Staatsgeschenke. Stiche für den Gastgeber. – 14.07.2009. – URL : <http://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/staatsgeschenke-stiche-fuer-den-gastgeber-1823852.html>.
9. Paal G. Was verschenkt die Bundeskanzlerin bei Staatsbesuchen? Und was geschieht mit den Geschenken, die Sie bekommt? – 16.05.2012. – URL : <https://www.swr.de/blog/1000antworten/antwort/12569/was-verschenkt-die-bundeskanzlerin-bei-staatsbesuchen>.

O. Trokhymenko, Ph. D. in History, Junior Research Fellow
Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv, Ukraine

COLLECTION OF THE GIFTS, RECEIVED BY THE OFFICIALS (THE GERMAN AND UKRAINIAN PRACTICE)

The article is dedicated to interstate gifts as a specific way of developing of the international relations. It is emphasized, that such gifts have a symbolic meaning and demonstrate cultural traditions of the country of origin instead of their price. Main attention is paid to the practice of collecting, preserving and exposition of interstate presents, received by the officials in Germany and Ukraine. It is pointed out, that German Official couldn't remain an owner of the received gift because of the corruption risk. German practice of the selling the gifts, received by the officials, through auction is characterized positive.

Key words: interstate gifts, collection of the state gifts, chancellor, Germany, the Fund of the Presidents of Ukraine (FPU).

10. Staatsgeschenke 60 Jahre Deutschland // Völklinger Hütte. – URL : <https://www.voelklinger-huette.org/staatsgeschenke-60-jahre-deutschland>.

11. Staatsgeschenke zwischen Kunst und Kitsch // Schwäbische Trossingen. – 03.10.2012. – URL : https://www.schwaebische.de/landkreis/landkreis-tuttlingen/trossingen_artikel,-staatsgeschenke-zwischen-kunst-und-kitsch-_arid,5326299.html.

12. Staatsgeschenke. Prunksäbel für den Präsidenten // StN.de. Stuttgarter Nachrichten. – 12.11.2012. – URL : <https://www.stuttgarter-nachrichten.de/inhalt.staatsgeschenke-prunksaebel-fuer-den-praesidenten.ce91b1be-2eef-45cb-b5db-5235021dbdf6.html>.

13. Westhof A. Geschenke und Gefälligkeiten. Kulturgeschichte des Gebens und Nehmens / A. Westhof, J. Westhoff // Deutschlandfunk. – 26.12.2013. – URL : https://www.deutschlandfunk.de/geschenke-und-gefaelligkeiten-kulturgeschichte-des-gebens.1148.de.html?dram:article_id=270077.

References

1. VEKLYCH, YU.I. (2013) Znachennia koloriv u kulturakh narodiv svitu u konteksti formuvannia sotsiokulturnoi kompetentsii maibutnih vchyteliv vchatkovoї shkoly [The Meaning of Colours in the Culture of the Nations of World in the Context of Social and Cultural Competence Formation of the Elementary School Teachers] [Online]. *Problemy suchasnoi pedahohichnoi osvity. Pedahohika i psykhohihiia*. 39(3). Pp. 56–62. Available from: http://elibrary.kubg.edu.ua/3170/1/Veklych_Y_PSP0_13_FLMD_PL.pdf [In Ukrainian]
2. NAUMENKO, G.A. (2007) Ego velichestvo protocol [His Majesty Protocol]. Kiev: Izdatel'skij dom "Spravy simeini". [In Russian]
3. POLIOVYK, S.M. (2013) Formuvannia ta rozvytok bibliotечно-arkhivnoi kolektsii "Fond Prezydentiv Ukrainy" yak spetsializovanoho dokumentnoho fondu [The Formation and Development of the Library and Archival Collection of "The Fund of the Presidents of Ukraine" as a Specialized Documentary Fund]. Unpublished Thesis (Ph. D. in Social Communications). Vernadsky National Library of Ukraine, Kyiv. [In Ukrainian]
4. ANON (2014) Alles muss raus: Angela Merkels Geschenke unterm Hammer [Online]. *news.de*. Available from: <http://www.news.de/politik/855551391/versteigerung-beim-sommerschlußverkauf-der-bundesregierung-vebeg-verkauf-gastgeschenke-von-angela-merkel/1>.
5. AMANDI, K. (2012) Geschenke mit Gravur für die Bundeskanzler [Online]. *diamandie.de*. Available from: <https://diamandi.de/gravur-blog/gravur/geschenke-mit-gravur-fuer-die-bundeskanzler>.
6. ANON (N.d.) Die Bundesregierung [Online]. Available from: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/kanzleramtsgebaeude-552782>.
7. ANON (2014) Die Tradition der Staatsgeschenke [Online]. *Werbeartikel Nachrichten*. Available from: <https://www.werbeartikel-verlag.de/2014/06/12/die-tradition-der-staatsgeschenke>.
8. GEORGI, O. (2009) Staatsgeschenke. Stiche für den Gastgeber [Online]. *faz.net*. Available from: <http://www.faz.net/aktuell/gesellschaft/staatsgeschenke-stiche-fuer-den-gastgeber-1823852.html>.
9. PAAL, G. (2012) Was verschenkt die Bundeskanzlerin bei Staatsbesuchen? Und was geschieht mit den Geschenken, die Sie bekommt? [Online]. *swr.de*. Available from: <https://www.swr.de/blog/1000antworten/antwort/12569/was-verschenkt-die-bundeskanzlerin-bei-staatsbesuchen>.
10. ANON (N.d.) Staatsgeschenke 60 Jahre Deutschland [Online]. *Völklinger Hütte*. Available from: <https://www.voelklinger-huette.org/staatsgeschenke-60-jahre-deutschland>.
11. ANON (2012) Staatsgeschenke zwischen Kunst und Kitsch [Online]. *Schwäbische Trossingen*. Available from: https://www.schwaebische.de/landkreis/landkreis-tuttlingen/trossingen_artikel,-staatsgeschenke-zwischen-kunst-und-kitsch-_arid,5326299.html.
12. ANON (2012) Staatsgeschenke. Prunksäbel für den Präsidenten [Online]. *StN.de. Stuttgarter Nachrichten*. Available from: <https://www.stuttgarter-nachrichten.de/inhalt.staatsgeschenke-prunksaebel-fuer-den-praesidenten.ce91b1be-2eef-45cb-b5db-5235021dbdf6.html>.
13. WESTHOF, A., WESTHOF, J. (2013) Geschenke und Gefälligkeiten. Kulturgeschichte des Gebens und Nehmens [Online]. *Deutschlandfunk*. Available from: https://www.deutschlandfunk.de/geschenke-und-gefaelligkeiten-kulturgeschichte-des-gebens.1148.de.html?dram:article_id=270077.

Надійшла до редколегії 14.05.18

УДК (093)004.744:352.075.1(477.7)

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.16>

А. Ящук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОФІЦІЙНІ ВЕБ-САЙТИ МІСЬКИХ РАД ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ МІСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

Наведено аналіз інформаційного наповнення 50 офіційних веб-сайтів міських рад Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей як специфічного джерела для дослідження сучасної української міської геральдики. На основі зазначеного аналізу було визначено типи та види інформації про створення та використання міського герба, що розміщується на таких ресурсах, та її користь для геральдичного дослідження. Проведено характеристику законодавчої бази та нормативно-правових актів, якими регулюється наповнення веб-сайтів міських рад. Надано загальну оцінку інформаційному наповненню цієї групи сайтів та встановлено, що веб-сайти такого типу, попри значний потенціал, нині можуть служити лише допоміжним джерелом для геральдичного дослідження.

Ключові слова: веб-сайт міської ради, міська геральдика, герботворення, електронний ресурс, характеристика джерел.

Сучасний етап герботворення в Україні розпочався з 1990 р., коли були прийняті нині чинні герби Львова, Ужгорода, Хмельницького та Рівного, базовані на історичних гербах цих міст. Від цього моменту ведеться відлік нового періоду в історії вітчизняної міської геральдики.

Разом із тими змінами, що визначають і виокремлюють його як самостійне явище, період сучасного герботворення характеризується також появою нового специфічного виду джерел, що може бути використаний при дослідженні. Маємо на увазі веб-сайти в мережі інтернету. Їхньою появою ми завдячуємо стрімкому розвитку науково-технічного прогресу наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр., що призвело до стрімкого поширення мережі інтернету в Україні та загальної інформатизації життя суспільства. Веб-сайти стали одним із можливих засобів комунікації органів державної влади та місцевого самоврядування із громадянами і ця їхня функція продовжує розширюватися – від розміщення новин до можливості звернутися із запитанням або розмістити/підписати електронну петицію. У зазначеній статті розглянуто одну із засадничих функцій веб-сайтів органів місцевого самоврядування як засобу поширення офіційної інформації, що фактично перетворює їх на специфічне джерело для дослідження сучасного герботворення в Україні.

Веб-сайт володіє двома важливими властивостями, що робить його привабливим для розміщення публічної інформації. З одного боку, він дозволяє її швидко й ефективно поширювати: поточні новини, тексти документів, фото- та відеоматеріали тощо. З іншого – надає можливість прямо звертатися до органів влади або місцевого самоврядування із прямими запитаннями (насамперед, завдяки інтернет-приймальням, які часто створюються на офіційних сайтах; іншою формою може бути механізм інтернет-петицій). Для дослідження діючої міської геральдики найціннішою є можливість легкого доступу до текстів офіційних документів, які затверджують міську символіку, регламентують порядок її використання, пояснюють застосовані при її створенні кольори та фігури.

Характеристика офіційних веб-сайтів як історичного джерела раніше вже привертала увагу дослідників. Проте переважно це стосувалося веб-сайтів архівної галузі або установ, пов'язаних зі збереженням і представленням історико-культурної спадщини України, прикладом чого можуть служити публікації Л. Божук [1], А. Кисельової [4, 5], М. Палієнко [7], І. Тюрменко [9].

Важливий внесок у розробку методики аналізу змістовного наповнення офіційних веб-сайтів органів державної влади зробила також Л. Чекмарьова. Зокрема, у своїй статті вона розглянула законодавчу основу та процес створення у мережі веб-порталів органів держа-

вної влади України [10, с. 301–302] і проаналізувала наповнення офіційних веб-сайтів державних адміністрацій та Кабінету міністрів відомостями щодо історико-культурної спадщини [10, с. 304–310]. Окремо слід також відмітити посібник для муніципальних посадовців "Інформаційна відкритість органів місцевого самоврядування" (2009), створений громадськими активістами за підтримки USAID (U.S. Agency for International Development – Агентство США з міжнародного розвитку). Він серед іншого окреслює роль офіційного сайту в роботі міської ради. При цьому описуються стан законодавства, принципові переваги від використання сайту та надаються практичні поради щодо його створення, підтримки та наповнення [3, с. 42–45].

Для дослідження сучасної міської геральдики серед офіційних веб-сайтів органів державного управління найкориснішими – з погляду інформаційної цінності – є офіційні веб-сайти міських рад. Це пов'язано з використанням герба у повсякденному житті будь-якого міста. Ради, як органи місцевого самоврядування, безпосередньо ухвалюють рішення про створення, затвердження місцевої символіки та визначають форми і випадки її використання [13]. До міської символіки можуть належати герб, прапор, гімн, печатка [8, с. 340–341] та інші символи, зокрема знак міського голови або спеціальні нагороди для почесних громадян тощо [44, 49]. З огляду на це саме на веб-ресурсах міських рад першочергово може бути розміщена інформація про створення та використання місцевої символіки.

Основними законодавчими актами, що регулюють зміст інформації з наповнення веб-сайтів органів державної влади, є закони України "Про доступ до публічної інформації" та "Про інформацію". Перший у ст. 15 визначає 12 категорій публічної інформації, які є обов'язковими для оприлюднення [11]. При цьому закон наголошує, що в разі наявності в розпорядника інформації офіційного веб-сайту така інформація оприлюднюється на ньому. Другий наводить характеристику типів інформації та визначає, які з них обов'язкові для публічного оголошення [12]. На ці закони спираються нормативно-правові акти, що безпосередньо регулюють оприлюднення інформації органами влади та місцевого самоврядування. Інформаційне наповнення веб-сайтів органів виконавчої влади регулюється відповідним порядком, прийнятим Кабінетом міністрів України [14]. Окремого документа, що вирішував би подібні питання для сайтів органів місцевого самоврядування, не було ухвалено. Відповідно до цього, їхнє наповнення регулюється згаданими вище нормативними положеннями, встановленими для органів виконавчої влади.

Слід зазначити, що інформація про міську символіку не входить у перелік загальнообов'язкової для офіцій-

них веб-сайтів. Обсяг таких відомостей може суттєво відрізнятися на сайтах різних міст, оскільки її розміщення цілком добровільне. Наслідком чого є різноманіття представлення інформації про символіку міста, насамперед про його герб. З огляду на це виникає потреба класифікувати характер і повноту інформації, розміщеної на сторінках цих веб-сайтів.

Для аналізу джерельних можливостей офіційних веб-сайтів міських рад, при дослідженні сучасної міської геральдики Південної України ми окреслили предмет містами обласного та районного підпорядкування чотирьох областей: Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської. До огляду типологічно не потрапили інтернет-ресурси сіл та селищ міського типу, а географічно – Автономна Республіка Крим, яка історично також належить до регіону Південної України. Селищні та сільські ради переважно не мають власних веб-сайтів, тому їх залучення до аналізу не змінить його репрезентативність. Через окупацію Російською Федерацією території АР Крим, веб-сайти існуючих на її території органів місцевого самоврядування не діють на підставі українського законодавства та не можуть порівнюватися за тими ж критеріями, що і решта сайтів міст Південної України. Таким чином, для порівняльного аналізу було виокремлено 52 міста, але у двох із них (Новий Буг Миколаївської та Березівка Одеської обл.) міські ради не мають власних сайтів.

Останнє зауваження стосується часу проведення моніторингу офіційних веб-ресурсів. Інформація на веб-сайтах характеризується гнучкістю, тобто може безперешкодно бути змінена без можливості її пізнішого повного відтворення. З огляду на це звернемо увагу, що збір інформації для аналізу проводився у період із грудня 2017 р. по січень 2018 р.

Критерії для оцінки джерельних можливостей офіційних веб-сайтів міських рад при дослідженні міської геральдики виводяться з особливостей реального наповнення інтернет-сторінок такого типу, а також необхідного обсягу інформації, що дозволить ефективно використовувати ресурс у геральдичному дослідженні. Такими критеріями можуть бути:

- використання герба (або прапора, або обох символів одночасно) при оформленні сайту;
- присутність окремого розділу для інформації про міську символіку (безвідносно до того, як ця частина наповнення сайту названа і чи власне символіка виділена окремо або подається разом з іншою інформацією) та розміщення у ньому зображень герба міста або інших символів громади;
- опис і тлумачення фігур і кольорів герба – при цьому важливо, чи наводяться вони у довільній формі, чи як блазонування (наприклад, відповідно до вимог, висунутих Українським геральдичним товариством);
- відомості про офіційне затвердження символіки міською радою можуть бути представлені в різній формі: на сайті розміщений сам документ (в електронній формі або оцифрований), часто доступний також для скачування, або розгорнуте посилання на нього, або відомості про прийняття, обмежені лише датою;
- інші документи, що містять інформацію про символіку (статут територіальної громади, положення про символіку міста тощо).

При пошуку інформації про міську символіку на офіційних сайтах безпосередньо розглядалися два тематичні типи розділів сайту та застосовувався внутрішній пошук. До першого типу належать розділи про символіку міста, які можуть бути як узагальненими (на одній

сторінці розміщується вся доступна інформація про всі види міської символіки: герб, прапор, штандарт, почесні нагороди та відзнаки тощо), так і деталізованими (інформація про кожен об'єкт міської символіки подається на окремій сторінці). Другий тип складають розділи із суміжних тем, що також можуть містити інформацію про символіку – історія міста, туризм, визначні пам'ятки тощо. Внутрішній пошук застосовувався, якщо у структурі сайту відсутні обидва типи розділів або їхнє наповнення виявилось малоінформативним. Знайдена таким чином інформація може бути неповною навіть структурно (наприклад, відсутні реквізити документів про затвердження символіки або положень про їх використання тощо). Саме тому наступним елементом пошуку є офіційні документи, що безпосередньо стосуються символіки. До останніх належать рішення про затвердження символіки, положення про її використання (що переважно містять більшість необхідної інформації – опис, тлумачення, зразки зображення, приклади й умови використання тощо), статут міської громади (може містити в ролі додатку до основного тексту положення про символіку громади або навіть в окремій статті опис символіки). За умови, якщо відомостей, наведених безпосередньо у тематичному підрозділі про символіку, виявляється цілком достатньо і вони задовольняють усім висунутим вимогам, то пошук статуту громади не проводився.

Аналіз змістового наповнення сайтів надав підстави дійти висновку про те, що при оформленні головної сторінки більшості сайтів використано герб або прапор міста [23, 27, 40], іноді в поєднанні з іншими символами (району, області, облцентру) [24, 29, 30, 38, 43, 46, 53, 55, 59, 63]. Виняток становлять сайти міст Болграда Одеської обл. [22] та Берислава Херсонської обл. [37], які герб міста не використовують узагалі. При цьому, якщо на першому сайті можна знайти інформацію про чинну символіку (додаток до рішення міської ради), то на другому така інформація відсутня повністю і джерельної цінності він не представляє. З огляду на це варто відразу окреслити також групу веб-сайтів, які використовують герб міста для оформлення сторінки, але не містять жодної іншої інформації про міську символіку. До них належать сайти восьми міст: Дніпрорудного [30], Кам'янки-Дніпровської [47], Мелітополя [35] та Пологів [55] Запорізької обл., Очакова [54] Миколаївської обл., Ананьїва [15], Кілії [48] та Южного [53] Одеської обл.

Окремий розділ, присвячений символіці міської громади, присутній у 35 сайтів, на 26 із них описи чинних гербів подають відповідно до правил блазонування, на інших 9 – опис довільний. У деяких випадках у розділі відсутній опис герба й інших символів, наводиться лише його зображення, як, наприклад, на сайтах Вільнянська [25] і Молочанська [39] Запорізької обл. та Кодими Одеської обл. [34]. Сам розділ містить переважно краєзнавчу інформацію (історія краю, міста, заселення тощо і може називатися "Про місто", "Наше місто", "Історія міста") або безпосередньо присвячений символіці (іноді виділяються окремі підрозділи про герб, прапор, гімн міста). У першому випадку герб сприймається як частина історії міста. Через це відомості про сучасну символіку часто супроводжуються історією міської символіки взагалі – її поява, розвиток та відображення у сучасності. У випадку, коли символіці виділяється окремий розділ – подається описова інформація та зображення герба і прапора, або наводяться тексти офіційних документів (чи витяги з них). Існують також і винятки із цієї схеми. До них належать веб-сайти міст: Херсону, де є відомості лише про історію герба, при цьому чинний

герба не наведено [62]; Чорноморська, на якому інформація про герб знайшлася лише в новинному повідомленні про його затвердження [63], Енергодару [31] і Подільська [46]. Останні два веб-сайти замість поданих вище типів рубрикації представляють до ознайомлення буклети із загальною інформацією про своє місто, яка, однак, містить описи чинних гербів.

Як зазначалося вище, веб-сайти міських рад служать також джерелом для розміщення прийнятих ними документів. Серед них можуть бути і такі, що присвячені міській геральдиці – відповідні рішення ради (про затвердження символіки), положення про символіку або статут територіальної громади. Інформативна цінність зазначених документів неоднакова. Статут може містити інформацію про герб або інші символи громади, оскільки приймається "з метою врахування історичних, національно-культурних, соціально-економічних й інших особливостей здійснення місцевого самоврядування" [13]. Інформація може розміщуватись як в окремій статті або розділі, так й у вигляді додатку до основного тексту. При цьому як додаток оформлюється положення про символіку громади. Положення про символіку володіють гарантовано найбільшою інформаційною повнотою. Вони містять докладний опис герба й інших символів, тлумачення, приклади та правила їхнього використання. Навпаки, рішення ради про затвердження (герба й іншої міської символіки) може містити як повний опис герба, його тлумачення, випадки використання, так і лише факт затвердження, без опису та пояснень. Окрім цих трьох видів документів, на сайтах двох міст Одеської обл. – Балти [17] і Татарбунарів [59], можна також знайти ще один вид – сертифікати Геральдичної колегії при Одеській обласній раді. Вони мають інформативну цінність для розгляду сучасної муніципальної геральдики, оскільки в найбільш лаконічній формі представляють герб – його опис, кольорове зображення і тлумачення, дату затвердження, а також унесення до геральдичного реєстру, що ведеться цією колегією.

Документи розміщуються на сайтах у формі атрибутованого тексту (повного чи у витягу) або у формі файлів (для перегляду чи завантаження). Офіційні документи репрезентовані у двох різних формах: або як скановані, завірені підписами та печаткою (що цілком вказує на його завершений характер); або як набрані в текстових редакторах, в окремих випадках навіть викладені із пропусками для обов'язкових реквізитів – дати, номеру документа, номеру сесії тощо. У другому випадку конкретну інформацію про затвердження таких документів (тобто дату, номер, іноді також відомості про сесію ради) розміщують окремим текстом, що супроводжує документ на сайті. Тексти рішень про затвердження представлені на семи сайтах [19, 22, 23, 41, 44, 56, 60], ще на шести, у розділах про символіку міста, наведено лише реквізити документів про затвердження, без тексту [21, 31, 29, 38, 39, 43]; положення про символіку, представлене самостійно, не у складі інших документів, розміщено на трьох сайтах [38, 41, 49]; статут територіальної громади наведено на 16 сайтах, але опис муніципальної символіки наведено у дев'яти з них (у шести статутах опис герба внесено безпосередньо в текст документа [18, 33, 36, 45, 49, 62], ще у трьох – опис подається в окремих додатках до статуту [43, 57, 61]). На інших семи сайтах статут лише формулює право громади на власну символіку, але без жодних згадок про її існування, випадки використання або опис [20, 26, 27, 32, 42, 50, 51].

Таким чином, наповнення офіційних веб-сайтів міських рад Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської обл. суттєво відрізняється між собою. Основною причиною цього стала відсутність нормативно-правових актів, які б регулювали інформаційне наповнення сайтів місцевого самоврядування, тому на цих веб-ресурсах розміщено інформацію різного типу та повноти. Як джерело, веб-сайти надають кілька можливостей. За їхньою допомогою можна безпосередньо ознайомитись із зображеннями міських гербів, оскільки майже на всіх веб-сайтах (48 з 50) герб використовують при оформленні головної сторінки. Найбільшу джерельну цінність становлять веб-сайти, на яких доступні також й офіційні документи про затвердження та використання герба, проте це стосується лише 16 із 50 переглянутих веб-ресурсів. З огляду на все це, попри загалом значні потенційні можливості у представленні інформації, веб-сайти міських рад для розгляду сучасної міської геральдики можуть служити радше допоміжним джерелом інформації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Божук Л. Інформаційні ресурси і сервіси Інтернет в роботі державних архівів України / Л. Божук // Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 3 (130). – С. 14–18.
2. Гречило А.Б. Українська міська геральдика / А.Б. Гречило. – К. : Л. : УГТ, 1998. – 192 с.
3. Дуда А. Інформаційна відкритість органів місцевого самоврядування: посіб. для муніципальних посадовців / А. Дуда, К. Рубановський, О. Федорович ; під заг. ред. О. Федорович. – Івано-Франківськ : ГО "Агентство з розвитку приватної ініціативи", 2009. – 96 с.
4. Кисельова А. Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнювання, моніторинг / А. Кисельова // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 58–70.
5. Кисельова А. Оформлення веб-сторінок офіційного сайту Державного комітету архівів України / А. Кисельова // Архіви України. – 2003. – № 1–3. – С. 93–99.
6. Критерії відбору веб-ресурсів як складової НАФ і джерела комплектування Центрального державного електронного архіву України: метод. рекомендації / укл. С. Кулешов, П. Марченко. – К., 2009. – 13 с.
7. Палієнко М.Г. Репрезентативність веб-сайтів архівних установ та їх роль у розширенні доступу до документної інформації / М.Г. Палієнко // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–9 квіт. 2015 р.). – К., 2015. – С. 214–217.
8. Символіка територіальних громад // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентів України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. – Т. 5: Територіальне управління / наук.-ред. колегія: О.Ю. Амосов (співголова), О.С. Ігнатенко (співголова); за ред. О.Ю. Амосова, О.С. Ігнатенка, А.О. Кузнецова. – Х. : Вид-во Хар РІ НАДУ "Марістр", 2011. – С. 340–341.
9. Тюрменко І. Історико-культурна спадщина на веб-сайтах системи державних архівів областей України: стратегія доступу / І. Тюрменко // Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Вип. 3 (130). – С. 70–75.
10. Чекармарьова Л.О. Інформаційні ресурси урядового веб-порталу та веб-сайтів обласних державних адміністрацій України як джерельна база історико-культурних досліджень / Л.О. Чекармарьова // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2007. – Вип. 11. – С. 300–313.
11. Про доступ до публічної інформації : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>.
12. Про інформацію: Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
13. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр>.
14. Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1022-02>.
15. Ананієвська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ananiev.zzz.com.ua>.
16. Арцизька міська рада: офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arciz-rada.gov.ua>.
17. Балтська міська рада: офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://balta-rada.gov.ua> – назва з екрану – дата звернення: 10.02.2018.
18. Баштанська міська рада : офіц. портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bashtanka.org.ua>.
19. Белгород-Дністровський : офіц. інформац. портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bilgorod-d.org.ua>.
20. Бердянська міська рада : офіц. веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bmr.gov.ua>.

21. Біляївка в мережі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bilyaivka.od.ua>.

22. Болградський городской совет [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bolgradsovet.com.ua>.

23. Василівська міська рада Запорізької обл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vasrada.gov.ua>.

24. Вилківська міська рада: офіц. сайт Вилківської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vilkrada.gov.ua>.

25. Вільнянська міська рада: офіц. інтернет-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vln.org.ua>.

26. Вознесенськ: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://voznensensk.org>.

27. Генічеськ: сайт міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.genich-rada.gov.ua>.

28. Гола Пристань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://golapristan-mrada.gov.ua>.

29. Гуляйпільська міська рада Запорізької обл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gpmrada.gov.ua>.

30. Дніпрорудненська міська рада Василівського р-ну Запорізької обл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dnrada.gov.ua>.

31. Енергодарська міська рада: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.en.gov.ua>.

32. Запоріжжя. Офіційний портал Запорізької міської влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://meria.zp.ua>.

33. Каховка: офіц. сайт територіальної громади міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kakhovka-rada.gov.ua>.

34. Кодимська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kodyma-mr.gov.ua>.

35. Мелітопольська міська рада: офіц. інтернет-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mlt.gov.ua>.

36. Миколаївська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mkrada.gov.ua>.

37. Місто Берислав [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://berislav-mr.gov.ua>.

38. Місто Снігурівка Миколаївської обл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://snigiryevka-rada.gov.ua>.

39. Молочанська міська рада: офіц. портал Молочанської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.molochanskmr.gov.ua>.

40. Нова Каховка: сайт територіальної громади м. Нова Каховка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://novakahovka.com.ua>.

41. Нова Одеса: офіц. сайт міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novaodessa.mk.ua>.

42. Олешківська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://oleshki-rada.gov.ua>.

43. Орхівська міська рада Запорізької обл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ormr.gov.ua>.

44. Офіційний сайт міста Ізмаїла [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.izmail-rada.gov.ua>.

45. Офіційний сайт Ренійського городского совета [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://renimvk.od.ua>.

46. Офіційний веб-портал міста Подільська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://websystem.kotovsk-city.gov.ua>.

47. Офіційний сайт виконавчого комітету Кам'янсько-Дніпровської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kamenkamr.zp.ua>.

48. Офіційний сайт Кілійської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gorsovets-kiliya.org.ua>.

49. Офіційний сайт м. Одеса [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://omr.gov.ua>.

50. Офіційний сайт м. Первомайська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pervomaisk.mk.ua>.

51. Офіційний сайт міста Южноукраїнськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yu.mk.ua>.

52. Офіційний сайт Приморської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mrprim.zp.ua>.

53. Офіційний сайт Южненської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://yuzhny.gov.ua>.

54. Очаків: офіційний сайт міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mrada.ochakiv.info>.

55. Пологівська міська рада Запорізької обл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mrada.pologov.gov.ua>.

56. Роздільнянська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rozdilna.odessa.gov.ua>.

57. Скадовська міська рада. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://skadovsk.org>.

58. Таврійськ. Офіційний сайт міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tavriysk.org.ua>.

59. Татарбунарська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tatarbunary.od.ua>.

60. Теплодарська міська рада: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://trada.gov.ua>.

61. Токмацька міська рада: офіц. портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.meriatokmak.gov.ua>.

62. Херсон: офіц. сайт міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.city.kherson.ua>.

63. Чорноморська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://cmr.gov.ua>.

References

1. BOZHUK, L. (2016) Informatsiini resursy i servisy Internet v roboti derzhavnykh arkhiviv Ukrainy. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*. 130(3). Pp. 14-18.
2. GRECHYLO, A.B. (1998) *Ukrainska miska heraldyka*. Kyiv, Lviv: UHT.
3. DUDA, A., RUBANOVSKYI, K., FEDOROVYCH, O. (2009) *Informatsiina vidkrytist orhaniv mistsevoho samovriaduvannia: posibnyk dlia munitsypalnykh posadovtsiv*. Ivano-Frankivsk: Ahensst z rozvytku pryvatnoi initsiatyvy.
4. KYSELOVA, A. (2004) Vidkryti informatsiini resursy arkhivnoho portalu Ukrainy: struktura, napovniuvannya, monitorynh. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. Vol.11. Pp. 58-70.
5. KYSELOVA, A. (2003) Oformlennia veb-storinok ofitsiinoho сайту Derzhavnoho komitetu arkhiviv Ukrainy. *Arkhivy Ukrainy*. 1-3. Pp. 93-99.
6. KULESHOV, S., MARCHENKO, P. (2009) *Kryterii vidboru veb-resursiv yak skladovoi NAF i dzherela komplektuvannia Tsentralnoho derzhavnoho elektronnoho arkhivu Ukrainy: metodychni rekomendatsii*. Kyiv.
7. PALIENKO, M.H. (2015) Reprezentatyvnist veb-saitiv arkhivnykh ustanov ta yikh rol u rozshyrenni dostupu do dokumentnoi informatsii. In *proceeding of Istoryko-kulturna spadshchyna: zbirezhennya, dostup, vykorystannya: international conference, Kyiv, April 2015*. Pp. 214-217.
8. (2011) Symvolika terytorialnykh hromad. In O.Yu. Amosov, O.S. Ihnatenko, A.O. Kuzniatsov ed. Vol.5 *Terytorialne upravlinnia of Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia in 8 volumes*. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho RI NADU "Mahistr". Pp. 340-341.
9. TIURMENKO, I. (2016) Istoryko-kulturna spadshchyna na veb-saitax systemy derzhavnykh arkhiviv oblasti Ukrainy: stratehiia dostupu. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia*. 130(3). Pp. 70-75.
10. CHEKMAROVA, L.O. (2007) Informatsiini resursy uradovoho veb-portal ta veb-saitiv oblasnykh derzhavnykh administratsii Ukrainy yak dzherelna baza istoryko-kulturnykh doslidzhen. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy*. 11. Pp. 300-313.
11. *Zakon Ukrainy Pro dostup do publichnoi informatsii* [Online]. Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2939-17>
12. *Zakon Ukrainy Pro informatsiiu* [Online]. Available from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
13. *Zakon Ukrainy Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini* [Online]. Available from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr>
14. *Poriadok funktsionuvannia veb-saitiv orhaniv vykonavchoi vlady* [Online]. Available from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1022-02>
15. *Ananivska miska rada* [Online]. Available from: <http://ananiev.zzz.com.ua/>
16. *Artsyzska miska rada. Ofitsiyni veb-sait* [Online]. Available from: <http://arciz-rada.gov.ua/>
17. *Baltska miska rada. Ofitsiyni veb-sait* [Online]. Available from: <http://balta-rada.gov.ua>
18. *Bashtanska miska rada. Ofitsiyni portal* [Online]. Available from: <http://bashtanka.org.ua/>
19. *Belhorod-Dnestrovskiy. Oficial'nyi informatsionnyi portal* [Online]. Available from: <http://www.bilgorod-d.org.ua>
20. *Berdianska miska rada – Ofitsiyni veb-sait* [Online]. Available from: <http://bmr.gov.ua/>
21. *Bilyayivka v merezhi* [Online]. Available from: <http://bilyaivka.od.ua>
22. *Bolhradskiy horodskoy sovet* [Online]. Available from: <http://bolgradsovet.com.ua>
23. *Vasylivska miska rada Zaporizkoi oblasti* [Online]. Available from: <http://vasrada.gov.ua/>
24. *Vylkivska miska rada: ofitsiyni sait Vylkivskoi miskoi rady* [Online]. Available from: <http://vilkrada.gov.ua/>
25. *Vilnyanska miska rada: Ofitsiyni internet-portal* [Online]. Available from: <http://vln.org.ua/>
26. *Voznesensk. Ofitsiyni sait* [Online]. Available from: <http://voznensensk.org/>
27. *Henichesk. Sait miskoyi rady* [Online]. Available from: <http://www.genich-rada.gov.ua/>
28. *Hola Prystan* [Online]. Available from: <http://golapristan-mrada.gov.ua/>
29. *Huliapilska miska rada Zaporizkoi oblasti* [Online]. Available from: <http://gpmrada.gov.ua/>
30. *Dniprorudnenska miska rada Vasylivskoho raionu Zaporizkoi oblasti* [Online]. Available from: <http://dnrada.gov.ua/>
31. *Enerhodarska miska rada: Ofitsiyni sait* [Online]. Available from: <http://www.en.gov.ua>
32. *Zaporizhzhia. Ofitsiyni portal Zaporizkoyi miskoyi vlady* [Online]. Available from: <http://meria.zp.ua/>
33. *Kakhovka. Ofitsiyni sait terytorialnoi hromady mista* [Online]. Available from: <http://kakhovka-rada.gov.ua/>
34. *Kodymska miska rada* [Online]. Available from: <http://kodyma-mr.gov.ua/>
35. *Melitopolska miska rada. Ofitsiyni internet-portal* [Online]. Available from: <http://www.mlt.gov.ua>

36. *Mykolaivska miska rada* [Online]. Available from: <http://mkrada.gov.ua/>
37. *Misto Beryslav* [Online]. Available from: <http://berislav-mr.gov.ua/>
38. *Misto Snihurivka Mykolayivskoi oblasti* [Online]. Available from: <http://snigiryevka-rada.gov.ua>
39. *Molochanska miska rada. Ofitsiyni portal Molochanskoi miskoi rady* [Online]. Available from: <http://www.molochanskmr.gov.ua>
40. *Nova Kakhovka. Sait terytorialnoi hromady mista Nova Kakhovka* [Online]. Available from: <http://novakahovka.com.ua/>
41. *Nova Odesa. Ofitsiyni sait miskoi rady* [Online]. Available from: <http://www.novaodesa.mk.ua/>
42. *Oleshkivska miska rada* [Online]. Available from: <https://oleshki-rada.gov.ua/>
43. *Orikhivska miska rada Zaporizkoi oblasti* [Online]. Available from: <http://omr.gov.ua/>
44. *Oficial'nyi sait goroda Izmaila* [Online]. Available from: <http://www.izmail-rada.gov.ua>
45. *Oficial'nyi sait Reniyskogo gorodskogo soveta* [Online]. Available from: <http://renimvk.od.ua/>
46. *Ofitsiyni veb-portal mista Podilska* [Online]. Available from: <http://websystem.kotovsk-city.gov.ua>
47. *Ofitsiyni sait vykonavchoho komitetu Kamiansko-Dniprovskoi miskoi rady* [Online]. <http://kamenkamr.zp.ua>
48. *Ofitsiyni sait Kiliiskoi miskoi rady* [Online]. Available from: <http://www.gorsoviet-kiliya.org.ua/>
49. *Ofitsiyni sait mista Odesa* [Online]. Available from: <http://omr.gov.ua/ua/>
50. *Ofitsiyni sait mista Pervomaiska* [Online]. Available from: <http://pervomaisk.mk.ua/>
51. *Ofitsiyni sait mista Yuzhnoukrayinsk* [Online]. Available from: <http://yu.mk.ua/>
52. *Ofitsiyni sait Prymorsko miskoi rady* [Online]. Available from: <http://mrprim.zp.ua/>
53. *Ofitsiyni sait Yuzhnensko miskoi rady* [Online]. Available from: <http://yuzhny.gov.ua>
54. *Ochakiv: ofitsiyni sait miskoi rady* [Online]. Available from: <http://mrada.ochakiv.info>
55. *Polohivska miska rada Zaporizkoi oblasti* [Online]. Available from: <http://mradaology.gov.ua/>
56. *Rozdilnianska miska rada* [Online]. Available from: <http://rozdilna.odessa.gov.ua/>
57. *Skadovska miska rada. Ofitsiyni sait* [Online]. Available from: <http://skadovsk.org/>
58. *Tavriisk. Ofitsiyni sait mista* [Online]. Available from: <http://tavriysk.org.ua/>
59. *Tatarbunarska miska rada* [Online]. Available from: <http://tatarbunary.od.ua/>
60. *Teplodarska miska rada. Ofitsiyni sait* [Online]. Available from: <http://trada.gov.ua>
61. *Tokmatska miska rada. Ofitsiyni portal* [Online]. Available from: <http://www.meriatokmak.gov.ua>
62. *Kherson: ofitsiyni sait mista* [Online]. Available from: <http://www.city.kherson.ua/>
63. *Chornomorska miska rada* [Online]. Available from: <http://cmr.gov.ua>

Надійшла до редколегії 24.04.18

A. Yashchuk, Ph. D. student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

OFFICIAL WEBSITES OF CITIES COUNCILS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF MODERN URBAN HERALDRY OF THE SOUTHERN UKRAINE

The information content of the 50 official web-sites of the city councils of Zaporizhzhia, Mykolaiv, Odesa and Kherson regions as a specific source for the study of modern Ukrainian heraldry is analyzed in the article. On the basis of this analysis, the types and the kinds of information on the creation and use of a city emblem placed on such resources and its usefulness for heraldic research were determined. A description of the legislative framework and regulatory acts regulating the filling of the websites of city councils has been carried out. An overall assessment of the content of this group of sites was given and it has been found that web sites of this type, despite considerable potential, at present, can only serve as an auxiliary source for heraldic research.

Keywords: website of the city council, urban heraldry, herbot formation, electronic resource, description of sources.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ХРОНІКИ

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.17>

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ "КАВКАЗОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ: ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ"

"Кавказознавчі читання: збірник матеріалів Міжнародного науково-практичного семінару. Присвячується 100-річчю Азербайджанської Демократичної Республіки та 100-річчю встановлення дипломатичних відносин між Азербайджанською Демократичною Республікою та Українською державою / упоряд. : доц., канд. іст. наук О.Р. Купчик, канд. іст. наук Л.В. Шпаковськи. Орг.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет; співорг.: Інститут кавказознавства НАН Азербайджану. Ніжин: вид-во Ніжинського держ. ун-ту ім. Миколи Гоголя, 2018".

Історична подія, якій присвячені "Кавказознавчі читання – 2018", була знаменним явищем в історії Азербайджану й України, оскільки в ній відобразилася спільність історичної долі народів обох країн. Дійсно, після тривалого періоду колоніального гноблення і розпаду Російської імперії, український та азербайджанський народи здобули національну незалежність, результатом чого стало створення ними Азербайджанської Демократичної Республіки й Української Народної Республіки. З огляду на це варто вважати, що встановлення дипломатичних відносин між державами відображало прагнення українського й азербайджанського народів до співпраці у справах захисту національних інтересів та розбудови майбутнього своїх держав. Отже, незважаючи на короткочасність періоду незалежного розвитку Азербайджану й України, що тривав після цієї історичної події, той досвід, який здобули в зазначений час народи обох країн і нині зберігає своє значення. І наукове осмислення проблематики науково-практичного семінару "Кавказознавчі читання – 2018" є актуальним і нині, коли перед Україною й Азербайджаном постали історичні виклики, що становлять загрозу незалежності та територіальній цілісності обох держав.

Збірник містить наукові праці українських й азербайджанських учених, де відображені дослідження подій і явищ історії Азербайджану, та головних напрямів політичних, економічних і культурних аспектів українсько-азербайджанських відносин, які розвивалися впродовж тривалого періоду історичного розвитку обох країн. За структурою збірник "Кавказознавчі читання 2018" складається із трьох розділів, які відрізняються один від одного тематичною спрямованістю наявних у кожному із них наукових праць. Зокрема, у першому із цих розділів зосереджені дослідження, у яких розглядають проблематику історичної ретроспективи розвитку Азербайджану в системі світових міжнародних відносин. У цих дослідженнях простежується спільність історичної долі українського й азербайджанського народів у часи, що тривали із середини XVII ст. донині.

При цьому варто відзначити актуальність наукової праці Сергія Пивовара *"Азербайджан у контексті імперіалістичної політики Росії (XVIII–XX ст.)"*. Ця актуальність визначається такою обставиною, що як у радянській, так і в сучасній російській історіографії панівним є міркування, що ті події, які відбулися в Азербайджані з 1804 до 1829 рр., були реалізацією прагнення Російської імперії до визволення цієї країни з-під колоніального гноблення з боку Персії, а її перебування у складі Російської імперії стало часом прогресивного розвитку цієї країни внаслідок економічного і культурного впливу з боку Російської імперії. Така сама схема розуміння спостерігалася також стосовно наступних етапів історичного розвитку Азербайджану. Зокрема, виникнення Азербайджанської Демократичної Республіки вважали контрреволюційним переворотом, здійсненим за підтримки світового імперіалізму, а приду-

шення російською армією прагнення азербайджанців до свободи – за інтернаціональну допомогу братньому народу, який повстав проти контрреволюційного мусаватистського уряду. Однак Сергій Пивовар на засадах аналізу історичних фактів аргументує іншу концепцію історичного розвитку Азербайджану, згідно з якою країна впродовж 187-ми років (починаючи з 1804) була лише елементом упровадження на Південному Кавказі політики імперіалістичної експансії спершу Російської імперії, а потім – Радянського Союзу. Зокрема, переконливо доводиться, що остаточно анексія Російською імперією Азербайджану (1804–1806) мала наслідком перетворення цієї країни на колонію, володіння якою забезпечувало як військово-стратегічні інтереси Російської імперії на Кавказі, так і позаекономічне використання нею торговельних зв'язків як засобу політичного домінування на Середньому Сході. Щодо твердження російської імперської пропаганди про те, що входження Азербайджану до складу Російської імперії було визволенням азербайджанців з-під впливу на них регресивної в суспільно-економічній і культурній сферах Персії та залучення цих нецивілізованих "інородців" до "великої руської культури", то, на засадах аналізу тогочасних державних документів і наукових праць сучасних провідних дослідників, Сергій Пивовар переконливо аргументував міркування, що впродовж часу перебування Азербайджану у складі Російської імперії головним завданням російської колоніальної адміністрації в цій країні була русифікація "нецивілізованих азіатів". Отже, саме умови перебування Азербайджану в системі імперського гноблення з боку Росії спричинили піднесення національно-визвольного руху в цій країні, що відбулося після розпаду Російської імперії і мало своїм результатом проголошення 28 травня 1918 р. Азербайджанської Демократичної Республіки. Цінність наукової праці Сергія Пивовара для українського читача, на наш погляд, полягає в можливості через порівняльний аналіз принципів російського колоніального гноблення України й Азербайджану виявити спільність історичної долі обох країн.

На особливу увагу заслуговує, на нашу думку, також наукова праця Ніфталієва Ільгара Вахід Оглу *"Утворення Закавказької Радянської Федерації як складова вирішення національного питання на Південному Кавказі (1921–1922 рр.)"*. У радянській історіографії домінуючим було міркування, згідно з яким політика більшовицької влади щодо тих країн, які увійшли до складу СРСР, базувалася на запровадженні принципів пролетарського інтернаціоналізму, рівноправності народів, та їхньому праві на самовизначення. Першим кроком більшовиків до створення союзу радянських республік нібито на основі названих принципів була реалізація сформульованого на початку 1921 р. задуму щодо об'єднання Азербайджану, Вірменії та Грузії у єдине державне утворення. Автор зазначеної наукової праці на засадах аналізу численних архівних докумен-

тів переконливо довів, що процес інтеграції трьох радянських республік Південного Кавказу насправді мав на меті створення такого федеративного об'єднання, що стало б об'єктом гегемоністських прагнень імперсько-більшовицького центру у розв'язанні проблем економічного, політичного і духовного розвитку підвладних йому радянських республік. При цьому варто відзначити наукову цінність висновків дослідника щодо сутності тих принципів міждержавних зв'язків, які під тиском імперсько-більшовицького центру були запроваджені в межах "Закавказької Радянської Федерації" під гаслами пролетарського інтернаціоналізму та рівноправності народів: адже саме ці принципи незабаром перетворилися на провідні в економічних і політичних відносинах між державними утвореннями СРСР. Зокрема виявлено, що внаслідок об'єднання Азербайджану, Вірменії і Грузії в межах тоталітарної системи наддержавного управління, підпорядкованій Політбюро комуністичної партії як вищому законодавчому, виконавчому і контрольному керівному органу, національні державні утворення зберегли лише зовнішні атрибути державності. При цьому найбільш руйнівні наслідки від такої системи зазнав Азербайджан: адже результатом об'єднання зовнішньої торгівлі суб'єктів "Закавказької Радянської Федерації" була "інтернаціоналізація" азербайджанської нафти, яка зумовила не лише безкоштовне постачання цієї нафти до Вірменії та Грузії, але також перетворила ці країни на володарів частини прибутків від її реалізації на зовнішніх ринках. То було відверте грабіжництво національного паливно-енергетичного багатства Азербайджану, і лише здобуття Азербайджаном незалежності після розпаду СРСР повернуло це багатство його законному володарю – азербайджанському народу.

У трьох інших наукових працях, що увійшли до складу першого розділу рецензованого нами збірника "Кавказознавчі читання – 2018", розглядається проблематика стану Азербайджану в системі сучасних міжнародних відносин. Відмітні ознаки цієї системи подані в науковій праці В'ячеслава Ціватого "*Культурна дипломатія та діалог культур азербайджанських діаспорних організацій у поліцентричному світі XXI століття*". На думку дослідника, нині людство перебуває в умовах існування багатополлярної (поліцентричної) системи світового устрою, характерною ознакою якої є наявність кількох регіональних "центрів впливу" (економічного, політичного, дипломатичного, культурного тощо), у межах яких виникли держави-гегемони, які мають трансрегіональні амбіції (с. 65–67). Додамо до висловленого, що найпотужнішими сучасними "центрами впливу" є Сполучені Штати Америки, Російська Федерація та Китайська Народна Республіка. При цьому варто зауважити, що в наш час відбувається посилення суперечностей між США і РФ, які мають глобальний характер (Близький і Середній Схід, Східна Європа), а КНР прагне посилити свій вплив у межах Східноазіатсько-Тихоокеанського регіону. Щодо України й Азербайджану, то обидві країни не є "центрами впливу" і не мають трансрегіональних амбіцій. З огляду на це ми погоджуємося з автором зазначеної наукової праці, який вважає, що в умовах сучасного глобалізованого світу пріоритетним напрямом зовнішньої політики Азербайджану є культурна дипломатія. Зважаючи на те, що Азербайджан має одну з найчисельніших у світі діаспору, саме вона є важливою складовою процесу реалізації такої політики. Зазначимо, що Україна також має досить чисельну діаспору у країнах Америки і Європи, і тому досвід Азербайджану у співпраці з діаспорними організаціями азербайджанців у різних

країнах має для неї важливе значення. У цьому, на наш погляд, полягає актуальність розглянутої в даній науковій праці проблематики.

У науковій праці Олександра Дудніка "*Голосування України в ОБСЄ 2013 року: перспективи і проблеми урегулювання "Нагірно-Карабахського питання"*" міститься докладний аналіз одного із суперечливих аспектів діяльності дипломатії України в зазначеній міжнародній організації напередодні початку інтервенції Російської Федерації проти України. При цьому виокремлення автором позиції України часу правління президента Віктора Януковича щодо шляхів урегулювання "Нагірно-Карабахського питання" як такої, що значною мірою послабила міжнародний авторитет України, обумовлене, на нашу думку, прагненням дослідника запобігти нехтуванню сучасними українськими політиками цією трагічною помилкою нещодавнього минулого, що може обернутися новим лихом для нашої держави. Адже безініціативність України в ОБСЄ щодо цього питання, її лавірування між геополітичними центрами Сходу і Заходу, прагнення до пошуку паритету інтересів між усіма країнами, що тією чи іншою мірою були причетні до розв'язання "Нагірно-Карабахського питання", у тому числі між агресором і жертвою агресії – не лише сприяли "заморожуванню" Нагірно-Карабахського конфлікту, але також зміцнювали впевненість керівництва РФ у безкарності завойовницької політики в сучасному світі. Разом із цим, ми вважаємо за доцільне навести свою власну думку щодо проблематики зазначеної наукової праці. Із цього дослідження випливає, що обмеження державами – жертвами зовнішньої агресії (у цьому випадку то є Азербайджан й Україна) захисту своєї незалежності та територіальної цілісності лише дипломатичними заходами, є безперспективним. Адже нам, історикам, невідомі випадки, коли держава-агресор добровільно і безкорисно віддавала захоплене і награване державам – жертвам агресії. Проте нам відомо безліч випадків, коли агресор змушений був робити це після застосування сили до нього самого. І ми впевнені в тому, що ніяка міжнародна солідарність неспроможна забезпечити територіальну цілісність України й Азербайджану без створення ними такого військового потенціалу, наявність якого надасть можливість цим державам здійснити гідний опір агресору. З огляду на це ми з надією спостерігаємо за титанічною активністю президентів України й Азербайджану щодо підвищення боєздатності збройних сил своїх країн. Це – правильна політика.

У науковій праці Муртезі Гасанова "*Геноцид проти Азербайджану*" наведені шокуючі факти масової загибелі та насильницького виселення азербайджанців із родючих земель у райони з пустельним кліматом. Виявлено, що чисельність жертв цих етнічних чисток лише впродовж 1905–1907 і 1918–1920 рр. досягла 2 млн осіб (с. 79). Важливо наголосити, що наведені в даній статті факти в Україні опубліковані вперше. Проте цінність зазначеної наукової праці полягає не лише в оприлюдненні лише цих жахливих фактів, але й в аналізі тих причин, які їх спричинили. Адже в радянській історіографії панувало міркування, згідно з яким лише жовтнева революція 1917 р. в Росії зумовила припинення міжетнічних конфліктів у Південно-Кавказькому регіоні. Однак при цьому причини і безпосередній винуватець цих міжетнічних конфліктів не називався. Утім, у цій науковій праці подані історичні факти, які вносять ясність у це питання. З огляду на це ми вважаємо за доцільне розпочати аналіз позицій її автора щодо інтпретації цих фактів із відомих статистичних даних,

маючи на увазі об'єктивність цієї науки. Отже, згідно з даними всесоюзного перепису населення СРСР, який відбувся за рік до розпаду цього державного утворення, кількісне співвідношення "корінного" населення Азербайджану, Вірменії та Грузії з вірменською (щодо Вірменії – азербайджанською) діаспорами таке: Азербайджан: 5 804 980 азербайджанців (82,68 % населення країни), 390 505 вірмен (5,56 %); Вірменія: 3 083 616 (93,31), 84 860 азербайджанців (2,57); Грузія: 3 787 393 (70,13 %), 437 211 вірмен (8,10 %). Отже, виявляється, що Вірменія на той час була найбільш згуртованою за етнічним походженням свого населення радянською республікою Південного Кавказу, і разом з тим мала найчисельнішу діаспору у двох інших радянських республіках цього регіону, яка нараховувала 827 716 осіб. Отже, кожний п'ятий вірмен Південного Кавказу (20,36 %) мешкав у межах Азербайджану і Грузії. Саме така етнічна ситуація містила заряд сепаратистського вибуху в середині вірменського населення Нагірно-Карабахської області Азербайджану, а отже – й інтервенцію Вірменії проти цієї країни, що відбувалася під гаслом надання допомоги співвітчизникам у їхній боротьбі за вихід зі складу Азербайджану і приєднання до "матері-Вірменії".

Зрозуміло, що етнічна ситуація, яка склалася наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. мала давнє історичне коріння. Автор рецензованої нами наукової праці віддає історичні витoki Нагірно-Карабахської кризи до часів захоплення східної частини Південно-Кавказького регіону Російською імперією. Дійсно, у Туркманчайській угоді, якою завершилася переможна для Росії війна з Персією (1826–1828) міститься цікавий пункт, згідно з яким Персія зобов'язувалася не заважати переселенню вірмен у межі володінь Російської імперії на Південному Кавказі. Цей факт відображував початок масового переселення вірмен на територію Азербайджану: у першій половині ХІХ ст., за даними автора зазначеної наукової праці, на територію Азербайджану з Ірану та Туреччини було переселено 300 тис. вірмен (с. 78). Отже, ще в той час визначилися принципи колоніальної політики Російської імперії щодо Азербайджану: "захопити – колонізувати – розділити – панувати". Однак на той час родючі землі Азербайджану були досить густо заселені, тому вже тоді визначилися методи реалізації названих принципів, які найбільш яскраво виявилися під час трагічних подій, що відбулися в Азербайджані у 1905–1907 і 1918–1920 рр. То були: масові вбивства мирного азербайджанського населення, у тому числі жінок і дітей, насильницьке переселення азербайджанців із родючих земель у райони з несприятливими для життя і сільськогосподарської діяльності умовами, грабіжницьке вилучення в азербайджанського населення матеріальних цінностей, псування або знищення пам'яток азербайджанської культури (с. 79–82). Подані факти свідчать про те, що методи реалізації принципів колоніальної політики Росії в Азербайджані характеризувалися всіма ознаками геноциду і мали за мету заселення території цієї країни більш прихильними до колоніального панування Росії на сході Південно-Кавказького регіону вірменами, які могли бути в разі необхідності використані Росією як допоміжною силою в її боротьбі з національно-визвольним рухом азербайджанців. Саме так і сталося під час бурхливих подій в Азербайджані у 1989–1991 рр., внаслідок яких виникла Нагірно-Карабахська криза і відбулася інтервенція Вірменії проти Азербайджану. Це є моя особиста думка.

Другий розділ збірника наукових праць "Кавказознавчих читань 2018" присвячений розгляду проблематики безпосередньо азербайджансько-українських відносин. Заслугує на увагу стаття Олега Купчика "**Торгівельні зв'язки між УСЗЗ і АзСРСР (початок 20-х років)**". Предметом наукового аналізу автора статті є відображення характеру торговельних зв'язків між Україною й Азербайджаном на початку 20-х рр. ХХ ст. у діяльності "Укрзовнішньоторгу". Вага цієї наукової праці полягає в тому, що архівні документи, на основі аналізу яких вона була написана, походять від того самого часу, коли під керівництвом імперського центру відбувалося формування провідних принципів економічних стосунків між радянськими республіками, які в 1922 р. увійшли до складу СРСР. Виявлено, що ці принципи мали руйнівні наслідки для соціально-економічного розвитку Азербайджану (див. вище). Однак дослідником виявлено, що, незважаючи на припинення у грудні 1921 р. під тиском Раднаркому РСФСР спроби встановлення міждержавних відносин між Україною й Азербайджаном, торговельне співробітництво між цими країнами продовжувало розвиватися. Ця обставина є свідченням того, що тогочасні економічні зв'язки певною мірою були альтернативою наявному напередодні прийняття договору щодо створення СРСР прагненню імперського радянського центру до зосередження у своїх руках зовнішньої торгівлі майбутніх суб'єктів СРСР.

Невідома сторінка історії Другої світової війни висвітлюється в науковій праці Яни Купчик "**Азербайджанці в Українській повстанській армії**". Дійсно, у радянській історіографії певна увага приділялася участі представників різних національностей СРСР у так званій Великій Вітчизняній війні, а точніше – у боротьбі народів СРСР проти німецького фашизму. Разом із тим, участь азербайджанців у лавах Української повстанської армії як у боротьбі за визволення як народів Європи від німецького фашизму, так й українського народу від національного та соціального гноблення з боку радянсько-російської імперії в історичній науці СРСР була забороненою темою. Неабияку наукову цінність має дослідження організаційних форм участі азербайджанців у національно-визвольній війні, яку провадила Українська повстанська армія: зокрема виявлено, що азербайджанські добровольці почали створювати у складі куренів УПА суто азербайджанські за національною ознакою військові підрозділи, які воювали під керівництвом власного командного складу та під національним прапором. У такий спосіб у цих військових підрозділах існували всі умови для збереження національної ідентичності азербайджанців. Отже, виявляється, що азербайджанські добровольці вважалися воїнами УПА за поборити-мів-союзників у їхній боротьбі зі спільними ворогами – німецьким фашизмом і російсько-більшовицьким імперіалізмом. На особливу увагу заслуговують наявні в зазначеній науковій праці списки бійців-азербайджанців куренів УПА "Цимбала", "Калина", сотні "Півний" та чоти міста Мизоч із зазначеннями не лише їхніх прізвищ і псевдонімів, але також року народження та місця їхнього проживання. На нашу думку, ця інформація має зацікавити як українських, так й азербайджанських дослідників: адже йдеться про героїв, які віддали своє життя боротьбі за свободу не лише українського, але також й азербайджанського народу.

Дві наявні у другому розділі наукові праці присвячені дослідженню історичних явищ і подій, що відбулися після здобуття незалежності Україною й Азербайджаном. Зокрема, у науковій праці Юрія Кочубея "**Україна –**

Азербайджан: спільність стратегічних інтересів" доводиться, що після здобуття Україною й Азербайджаном незалежності перед обома державами постали проблеми однакової складності, які були зумовлені необхідністю як негайного вирішення проблеми створення власних збройних сил і силових структур, так і визначення головних напрямів проведення реформ, які могли сприяти ефективному переходу від адміністративно-командної моделі економічного розвитку цих держав до ліберально-ринкових виробничих відносин в економічній сфері. При цьому зазначається, що вирішення цих проблем відбувалося в умовах зазіхання на національну територію як України (Крим), так й Азербайджану (Нагірний Карабах). Саме спільність внутрішніх економічних і зовнішніх політичних проблем, які постали перед Україною й Азербайджаном на початковому етапі незалежного розвитку обох держав, на думку дослідника, визначили тотожність принципів їхньої зовнішньої політики. Цю тотожність дослідник убачає не тільки в дотриманні Україною та Азербайджаном принципів мирної співпраці з усіма іншими державами, у тому числі і з колишньою метрополією, але й в утриманні від приєднання до союзів, які могли обмежити щойно здобуту цими державами незалежність. Спільність стратегічних інтересів України й Азербайджану в сьогоденні визначається у військово-політичній сфері їхньою боротьбою за відновлення територіальної цілісності, а у сфері економіки – долання руйнівної спадщини СРСР, а саме – невпорядкованість економіки колоніального типу, зорієнтованої на видобувну промисловість (в Азербайджані то є видобуток нафти, в Україні – вугілля і залізної руди), яка до того ж у колоніальний період на 90 % перебувала в розпорядженні метрополії. Важливим для обох держав є також розв'язання проблем диверсифікації (для України – джерел надходження нафти і газу, для Азербайджану у врегулюванні цих проблем – шляхів транспортування енергоносіїв). На думку дослідника, обопільна зацікавленість України й Азербайджану у розв'язанні цих проблем зумовлює як поглиблення співпраці між ними у сфері економіки, науки та культури, так і посилення координації їхніх дій у провідних міжнародних організаціях.

Проблеми поглиблення українсько-азербайджанського співробітництва у сфері науки і культури висвітлені у двох останніх наукових працях, що розміщені у другому розділі рецензованого нами збірника наукових праць "Кавказознавчі читання 2018". Перша з них – стаття Любові Шпаковськи **"Внесок українців у розвиток культури Азербайджану"** – є своєрідним науковим екскурсом у сферу духовних зв'язків України й Азербайджану, здійснений через аналіз діяльності представників науки і культури української діаспори в цій державі. При цьому дискурс автора зазначеної наукової праці ґрунтується на персоналістичному підході до аналізу такої проблематики: висвітлення організаційних питань щодо розвитку українсько-азербайджанських духовних зв'язків, студіювання творчості видатних діячів азербайджанської науки і культури – українців за етнічним походженням, дослідження й систематизація цілісного комунікативного процесу у сфері міжнародної діяльності цих держав. Варто зазначити, що дослідником ретельно висвітлені внески у розвиток азербайджанської науки і культури Миколи Гулака, Агатангела Кримського, Всеволода Зуммера, Марії Титаренко й Олександра Баґрія.

Три статті збірника доцільно об'єднати згідно з єдністю їхнього змістовного спрямування, а саме описання

історії азербайджанської діаспори в Україні. Зокрема, наукова праця Наталії Зуб **"Київські азербайджанці: до проблеми статистики й ідентифікації (початок XX ст.)"** базується на найбільш ранніх за часом свого походження статистичних даних щодо етнічного складу населення столиці України. Зазначимо, що автором здійснено сумлінну роботу щодо пошуку кількісних показників наявності азербайджанців у середовищі населення Києва, та їхнього соціального становища і роду діяльності. З огляду на це ми вважаємо, що є підстави для подальшого статистичного опрацювання здобутих автором кількісних показників, а саме – визначення критеріїв щодо співвідношення азербайджанців з іншими тюркськими етнічними угрупованнями та знаходження показників їхньої диференціації; встановлення коефіцієнта кореляції при обробці статистичних даних. Такий підхід позбавить науковця від ситуативних висновків щодо складності виокремлення азербайджанців із середовища тюркомовних мешканців Києва досліджуваного періоду.

Наукова праця Фергада Туранли **"Внесок азербайджанської діаспори у розвиток української науки і культури"** відзначається деталізацією аналізу багаточисельних фактів сучасної діяльності українських азербайджанців. Варто наголосити, що характерною рисою автора цієї наукової праці є не лише досконале опрацювання документів, що мають своє походження від початку 90-х рр. XX ст., але й умінням талановито занурити читача до інтелектуального фонду діяльності організацій азербайджанської діаспори в Україні. Адже такі постаті українських інтелектуалів, як Геннадій Удовенко, Ярослав Дашкевич, Юрій Кочубей, Григорій Халімоненко, Володимир Сергійчук, Микола Мірошніченко, Олександр Богорош та ін., які брали активну участь у розвитку українсько-азербайджанських відносин, свідчать про високий фаховий рівень наукових і культурних зв'язків між цими державами. Важливою є така обставина, що проблематика зазначеної наукової праці досліджується автором у широкому географічному вимірі, де згадані міста, у яких організовані національно-культурні товариства азербайджанців. Доцільним є звернути увагу на державницький рівень аналізу проблематики дослідження як із патріотичних позицій самого автора наукової праці, так і через визначення патріотичної складової досліджуваних ним документів. Такий підхід обумовлює розуміння викладених фактів на психологічному рівні, що поглиблюється візуалізацією наданих дослідником фотографій. Отже, наочність матеріалу залучає читача до динаміки епохи, кульмінація якої зосереджується на героїчному вчинку українського воїна, капітана Ільгара Багірова.

Третій розділ збірника наукових праць "Кавказознавчі читання 2018" присвячений персоналіям наукових і політичних діячів у системі українсько-азербайджанських зв'язків. Зокрема, у науковій праці Оксани Василюк **"Деякі аспекти досліджень Агатангела Кримського про Нізамі Генджеві"** розкриваються таємні прошарки творчої лабораторії відомого українського орієнталіста Агатангела Кримського щодо створення ним життєпису великого азербайджанського поета XII ст. шейха Нізам ад-Діна Абу Мухаммада Ілйаса ібн Йусуфа ібн Заки ібн Му'аййада Генджеві (1141 – близько 1203), відомого як Нізамі Генджеві. Безсумнісним науковим здобутком авторки даної наукової праці є докладне опрацювання нею структури книги Агатангела Кримського "Нізамі та його сучасники". Саме такий науковий підхід дослідниці надав їй можливість обґрунту-

вати логіку опрацювання Агатангелом Кримським постаті великого поета епохи традиційного історичного розвитку Азербайджану. Адже саме творча діяльність Нізамі Генджеві стала узагальнення національних інтересів азербайджанців того часу і визначала уособлений дух самого народу.

Наукова праця Олега Купчика й Адалета Тагірзаде *"Життя та діяльність Джаліла Садихова (Мамедзаде)"* присвячена дослідженню донині невідомої постаті суспільного діяча, уродженця азербайджанського міста Шуши Джаліла Садихова, життя якого з юнацтва було пов'язане з Україною. Зазначена розвідка надає можливість визначити ті суперечності часу бурхливих соціальних потрясінь, які відобразилися на долях їхніх сучасників. Виявляється, що Джалал Садихов, безсумнівно, був талановитою людиною з активною життєвою позицією та соціально-політичним спрямуванням мислення. Адже в описанні його життєдіяльності уособлені головні колізії того часу: палке бажання отримати вищу освіту не мало успіху, активна життєва позиція була позбавлена постійної політичної визначеності, кар'єрне зростання завершилося падінням, а політичний конформізм зумовив зраду належності до роду Садихів, що зовнішньо виявилось у зміні власного прізвища. Отже, описання долі цієї людини наближає розуміння об'єктивного історичного процесу до сензитивності особистісного фактору в історії українсько-азербайджанських відносин.

Неабияке значення, на наш погляд, має наукова праця Юрія Латиша *"Гейдар Алієв і Михайло Горбачов: історія конфлікту"*. Автор цієї наукової праці доводить, що конфлікт політичних діячів періоду кризи та розпаду СРСР був спричинений аж ніяк не особистісними рахунками або обопільною неприязню, а тією обставиною, що постаті Гейдара Алієва і Михайла Горбачова відображували два протилежні й несумісні типи політиків згаданого історичного періоду. Дійсно, Гейдар Алієв за 13 років керівництва АзССР виявив себе розумним, розважливим і водночас вольовим національним лідером Азербайджану, який енергійно вирішував нагальні проблеми цієї країни і реалізував низку програм, які сприяли прискоренню її соціально-економічного розвитку (с. 195). Саме ці ділові якості Гейдара Алієва, на думку дослідника, спонукали тодішнього генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова, незважаючи на відмову Гейдара Алієва від його пропозиції, примусити керівника Азербайджану 22 листопада 1982 р. зайняти посаду першого заступника голови Ради Міністрів СРСР. Щодо Михайла Горбачова, то після смерті Костянтина Черненка саме цей партійний діяч був ідеальною кандидатурою на посаду генерального секретаря ЦК КПРС через такі об'єктивні та особистісні показники: 1) росіянин за національним походженням; 2) відносно молодий вік; 3) добре освічена людина (дві вищі освіти); 4) лєнінець-атеїст, який пройшов усі щаблі кар'єрного зростання в ієрархічній системі КПРС; 5) високий рівень комунікабельності. Але, на відміну від Гейдара Алієва, Михайло Горбачов не мав будь-яких значних успіхів у попередній партійно-державній керівній діяльності. Однак Гейдар Алієв об'єктивно не міг скласти конкуренцію Михайлу Горбачову в боротьбі за найвищу посаду в СРСР через "національність та віру" (с. 194). До того ж, Гейдар Алієв не особливо прагнув до цієї боротьби: адже його інтереси були пов'язані з рідним Азербайджаном, з яким він не втрачав зв'язків.

З огляду на це ми вважаємо, що справжню причину конфлікту між Миколою Горбачовим і Гейдаром Алієвим обумовлювали такі чинники: 1) Гейдар Алієв у загальнолюдському розумінні був більш розумною та му-

дрою людиною, ніж Михайло Горбачов, а така якість не вибачалася у партійному середовищі; 2) Гейдар Алієв мав потужний особистісний магнетизм, що забезпечувало йому незаперечний авторитет, а за таку рису знищували в партійному середовищі. У системі партійного керівництва оточуючі повинні бути слабшими за свого керівника. Саме такий стиль керівництва забезпечував життєздатність партійної системи комуністичного режиму. Отже, Гейдар Алієв був зайвим у цій системі. Зважаючи на це 19 жовтня 1987 р. його було позбавлено обов'язків члена Політбюро ЦК КПРС, а потім усунуто з посади заступника голови Ради міністрів СРСР. Після того розгорнулася кампанія щодо політичного знищення цього державного діяча. Отже, конфлікт закінчився перемогою Михайла Горбачова, однак то була суто формальна перемога. Позитивними наслідками цієї "перемоги" для Гейдара Алієва було його повернення в рідний Азербайджан, що на той час перебував у скрутному становищі, який був зумовлений загостренням Нагірно-Карабахського конфлікту, початком інтервенції проти Азербайджану з боку Вірменії, та суперечностями між лідером народного фронту Е. Ельчібеєм і кремлівським ставлеником А. Муталібовим. У цих умовах азербайджанський народ прикликав Гейдара Алієва стати на чолі його боротьби за порятунок Батьківщини. І Гейдар Алієв, який витримав кремлівські цькування і переніс важкий інфаркт, знайшов у собі мужність прийняти волю народу і взяти на себе важкий тягар цієї великої місії. Помер він не як опальний політик, не як вигнанець, а як визнаний азербайджанським народом національний лідер, як воїн, що залишався на бойовому посту до останнього подиху. Його життя в уявленні азербайджанців було тим маяком, який і нині своїм променем вказує їм шлях у майбутнє. Щодо Михайла Горбачова, то він до останнього боровся за "збереження Союзу" і добровільно пішов з посади Президента СРСР тоді, коли це державне утворення фактично припинило своє існування. Нині він перебуває в політичному забутті, лише іноді безуспішно намагаючись хоч якось реанімувати свій колишній статус. Проте це йому не вдається, і ніхто вже не згадає його добрим словом. Так хто переміг у цьому конфлікті в історичній перспективі?

Отже, рецензування збірника наукових праць міжнародного науково-практичного семінару "Кавказознавчі читання 2018" обумовлює такі висновки: 1) проблематика наявних у ньому статей базується на сучасному історичному мисленні, що надає можливостей розкрити як логіку історичного розвитку, так і динаміку проаналізованих авторами явищ і подій; 2) їхнє змістовне навантаження є відповідним формі викладання та інформаційній загостреності обраної дослідниками проблематики; 3) незважаючи на багаточисельність змісту наданих статей, що нашаровує багатство кількісних характеристик цього збірника, мейнстрім його якісної характеристики спрямований до цементатії українсько-азербайджанської духовної єдності; 4) у процесі рецензування матеріалів збірника, а отже, занурюючись в історію Азербайджану, у рецензента-українця на підсвідомому рівні виникала асоціація постійного впливу фактора присутності спільного сильного сусіда цих країн. У цьому зв'язку виникла думка: якщо політична оцінка цьому фактору вже надана, то чи не є доцільним українським і азербайджанським історикам спільно розробити теоретичні засади щодо його синергетичної дії в історії обох наших країн?

В. Крюков, д-р іст. наук, проф.
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка, Старобільськ, Україна

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.18>

КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ І СЕРЕДНІХ ВІКІВ ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ В.Н. КАРАЗІНА – 40 РОКІВ

Кафедра історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна відзначає 40-річчя від дати об'єднання зусиль науковців антикознавства, археології, медієвістики та інших напрямів в окрему структурну одиницю історичного факультету під керівництвом д-ра іст. наук Володимира Кадеєва у 1978 р. Як очільник кафедри, а до 1982 р. і декан факультету, він створив умови для розвитку наукового потенціалу, і до 2007 р. з кафедри випустили понад п'ятсот спеціалістів та магістрів, було захищено 18 кандидатських та 2 докторські дисертації. Викладачі очолювали чотири археологічні експедиції до Північно-Західного Криму, Севастополя та Балаклави.

Однак антикознавство, медієвістика, візантиністика в Харківському університеті беруть свій початок ще від 1805 р., разом із заснуванням університету. Відомі вчені працювали над класичними та медієвістичними студіями і нині асоціюються із традиціями саме цієї кафедри, серед яких Михайло Лунін, Михайло Петров, Єгор Редін, Федір Шміт, Василь Надлер, Владислав Бузескул, Марин Дринов, Олексій Деревиський, Михайло Барг, Євген Кагаров, Олександр Федоровський та ін.

Нині кафедрі очолює д-р іст. наук, проф. Сергій Сорочан. До сфери його наукових зацікавлень належать візантиністика, медієвістика, археологія. Під його керівництвом кафедра розвиває важливі для української історичної науки напрями, підтримує тісні контакти із зарубіжними вченими, проводить наукові заходи та видає наукові збірники.

Активно розробляють проблеми історії Стародавнього Сходу, античних Греції та Риму д-р іст. наук, проф. Іван Сергєєв, канд. іст. наук, доц. Сергій Литовченко, канд. іст. наук, доц. Олексій Мартем'янов, канд. іст. наук Андрій Токарев.

Історія та археологія Північного Причорномор'я є одним із пріоритетів роботи цієї кафедри. Зокрема, відзначимо важливий внесок канд. іст. наук, доц. Сергія Д'ячкова, канд. іст. наук, доц. Оксани Ручинської.

Важливим напрямом роботи кафедри є візантійські студії, над якими працюють кандидати історичних наук, доценти Костянтин Бардола та Андрій Домановський.

У травні 2018 р. на відзначення ювілею кафедра організувала та провела разом із Центром українських студій імені Д.І. Багалія та Українською асоціацією візантійських студій круглий стіл "Професор Харківського університету Владислав Бузескул: антикознавець, медієвіст, історик науки", що також приурочено до 160-річчя від дня народження науковця, до участі в якому долучилися українські вчені. На жовтень 2018 р. заплановано проведення Міжнародної наукової конференції "Історія античного світу і середньовіччя в університетах України" для відзначення ювілею. Секції цієї конференції відображають наріжні напрями роботи кафедри: історія та культура античного світу, проблеми історії західноєвропейського середньовіччя, історія Візантійської імперії.

Кафедра історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна нині є важливим науковим центром, зі значним потенціалом і міжнародними зв'язками. За сорок років активної роботи на науковій та педагогічній ниві кафедра здобула позиції провідного центру антикознавства, медієвістики, візантиністики, археології.

**В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.,
О. Охріменко, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**

Надійшла до редколегії 27.08.18

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.138.19>

55-РІЧЧЯ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА

До одного з основних осередків антикознавства та медієвістики в Україні належить кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Незважаючи на те, що у 2018 р. ця кафедра відзначає своє 55-річчя, свою історію вона почала значно раніше, ще з відкриття Новоросійського університету в Одесі в 1865 р., а нині продовжує активно розвиватися.

У XIX ст. класичні та медієвістичні студії в Одеському університеті пов'язані з відомими вченими, серед яких антикознавці Василій Модестов, Пилип Браун, Владислав Юргевич, Федір Струве, Антоній Готалов-Готліб, візантиніст та славист Віктор Григорович, медієвісти акад. Федір Успенський, Никодим Кондаков та ін. Уже на зламі XIX та XX ст. тут працювали Федір Корш, Олексій Деревиський, Михайло Мандес, Борис Варнеке, Франц Режабек, Роберт Віппер, Євген Щепкин, Володимир Крусман, Петро Біцилли та ін.

Відкриття кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені

І.І. Мечникова, що виокремилася з кафедри всесвітньої історії, насамперед пов'язано з іменем Петра Каришківського, який у 1963 р. став її першим очільником. У пам'ять про цього видатного вченого в 2018 р. 12–13 березня пройшли XII читання, організовані кафедрою. Це наукове бієнале проводиться з 1989 р. та збирає науковців для обговорення важливих проблем антикознавства та медієвістики.

Петро Каришківський, який був завідувачем кафедри з 1963 до 1988 рр., читав численні курси з антикознавства, зокрема історію Греції та Риму. Непересічний рівень освіченості, знання понад десятка мов дозволили йому розвинути цілі галузі науки, створити наукові школи з історії стародавнього світу та середніх віків в Одеському університеті. Окремо підкреслено вагомий внесок ученого у розвиток української нумізматики, епіграфіки й історичної географії Причорномор'я. Петро Йосипович був членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту, Американського товариства

нумізматики, стояв біля витоків Одеського археологічного товариства.

З 1988 до 1999 рр. кафедру очолював Анатолій Загинайло. Відомий нумізмат, археолог, вихованець Петра Каришковського, вдало поєднував наукову роботу з викладанням, серед його курсів археологія, історія Стародавньої Греції та Риму та кілька спецкурсів. Був членом правління Одеського археологічного товариства та Одеського обласного відділення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

У період 1999–2006 рр. кафедру очолювала Олена Радзиховська. Медієвіст і нині читає курси з латинської палеографії й епіграфіки, історії картографування Північного Причорномор'я.

З 1993 до 1999 рр. завідувачем кафедри була Ірина Немченко, яка знову обійняла цю посаду у 2006 р. та продовжує очолювати колектив й дотепер. Визнаний фахівець з історії раннього нового часу вдало організовує і роботу кафедри.

Незважаючи на невеликий склад, – лише п'ять викладачів – кафедрі у викладанні дисциплін на історичному факультеті вдається охопити значні часові та географічні відрізки: від історії найдавніших цивілізацій Стародавнього Сходу до новацій XVII ст., від Європи до нововідкритих територій Колумбової епохи. Розвиваються на кафедрі антикознавство, медієвістика, новістика, візантиністика, нумізматики, історична

географія та урбаністика. Новістиці присвятила свої праці завідувач кафедри, доц., канд. іст. наук Ірина Немченко; доц., канд. іст. наук Тетяна Ізбаш-Гоцкан продовжує традиції вивчення антикознавства та нумізматики в Одеському університеті; доц., канд. іст. наук Олег Луговий робить свій внесок у розвиток візантиністики в Україні; доц., канд. іст. наук Олена Радзиховська досліджує історію середньовічного міста та картографування; викладач Вадим Чепіженко розробляє проблеми медієвістики.

На 55-му році динамічного розвитку кафедри історії стародавнього світу та середніх віків відкриваються нові перспективи. Глибокі корені кафедри, що сягають середини XIX ст., тільки змінюють її потенціал, а наукове майбутнє цього центру антикознавства та медієвістики, де виконуються цінні й унікальні археологічні, нумізматичні, палеографічні дослідження, є важливим та цінним не лише для України, а і Європи.

**В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.
О. Охріменко, канд. іст. наук, асист.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Київ, Україна**

Надійшла до редколегії 28.08.18

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 3 (138)

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,65. Наклад 300. Зам. № 218-9032.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-3.
Підписано до друку 27.12.18

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02